

319376

6/1997

6.

6. évf.

1997.

1. szám

KISEBBSÉG- KUTATÁS

SZEMLE A HAZAI ÉS KÜLFÖLDI IRODALOMBÓL

KISEBBSÉGGUTATÁS
Szemle a hazai és a külföldi irodalomból
6. évfolyam 1997. 1. szám

Alapító és főszerkesztő: *Cholnoky Győző*

Szerkesztőbizottság: *Niederhauser Emil* (elnök), *Pomogáts Béla*, *Doncsév Taso*, *Kocsis Károly*. Kiadja a Hatodik Síp Alapítvány, 1055 Budapest, Falk Miksa u. 18–20. Felelős kiadó: *Németh István*. Grafikai tervező: *Szabó János*. Tervezőszerkesztő: *Fekete Valér*. Szerkesztőségi titkár: *Vetter Ilona*. Szerkesztőség: 1055 Budapest, Falk Miksa u. 18–20.. Telefon/Fax: 131-8844. Szerkesztőségi órák: Minden szerdán 10–14 óra között. Megjelenik negyedévenként. Éves előfizetési ár: 1200 Ft (ÁFA-val). Előfizethető a kiadónál az Észtergom és Vidéke Takarékszövetkezet 63100150-12001572 (3. Kisebbségkutatás) számláján. Adományokat ugyanerre a számlára lehet utalni. A lap egyes számai 300 Ft-os áron megvásárolhatók a kiadónál, a Könyvtárellátó Vállalat Kódex könyv-áruházában (Bp. V., Honvéd u. 5.), az Osiris kisebbségi könyvesboltjában (Bp. V., Veres Pálné u. 4–6.) és a PÜSKI Könyvesháznál (Bp. I., Krisztina krt. 6.). Nyomás és kötés Főnix Kft. Felelős vezető: Sósokné Müller Judit.

HU ISSN-1215-2684

E szám megjelenését a Soros Alapítvány, a József Attila Alapítvány, a „Magyarországi nemzeti és etnikai kisebbségekért” Közalapítvány támogatta.

Válogatásunk forráskiadványai

Der Donauraum (<i>Ausztria</i>)	(<i>Franciaország</i>)
Duklá (<i>Szlovákia</i>)	The Political Quarterly (<i>USA</i>)
East European Politics and Societis (<i>USA</i>)	Regio (<i>Magyarország</i>)
East European Quaterly (<i>USA</i>)	Osteuropa (<i>Németország</i>)
Ethnic and Racial Studies (<i>Anglia</i>)	Österreichische Osthefte (<i>Ausztria</i>)
Europa Ethnica (<i>Ausztria</i>)	Slovenské pohľad'ady (<i>Szlovákia</i>)
International Affairs (<i>USA</i>)	Slovensky národopis (<i>Szlovákia</i>)
Irodalmi Szemle (<i>Szlovákia</i>)	Südstdeutsche Vierteljahresblätter (<i>Németország</i>)
Iskola és politika (<i>Magyarország</i>)	Südeuropa (<i>Németország</i>)
Korunk (<i>Románia</i>)	Südeuropa Mitteilungen (<i>Németország</i>)
Magyar Kisebbség (<i>Románia</i>)	Üzenet (<i>Jugoszlávia</i>)
Magyar Szemle (<i>Magyarország</i>)	Wież (<i>Lengyelország</i>)
Nationalities Papers (<i>USA</i>)	Yugoslav Survey (<i>Jugoszlávia</i>)
La Nouvelle Alternative	

Tartalom

MAGYAROK ÉS NEM MAGYAROK A KÁRPÁT-MEDENCÉBEN	3
--	---

TANULMÁNYOK

Kocsis Károly: Adalékok a kárpát-medencei magyar nemzeti kisebbségek demográfiai-etnikai földrajzi helyzetéhez	5
Czibulka Zoltán: Nemzetiségeink és a statisztika.....	16

MŰHELY

Szarka László: A magyarországi kisebbségi történetírás helyzete és feladatai	29
---	----

S Z E M L E

NEMZETI TUDAT, NEMZETI ÉS ETNIKAI FOLYAMATOK

Huttenbach, Henry R.: A magyar kisebbségek ügye mint nyitott kérdés (<i>Balla Kálmán</i>).....	39
Borbándi Gyula: Vélekedések a nyugati magyarság jövőjéről (<i>Kovács Olga</i>).....	41
Gusy, Christoph: Nemzet a nemzetek fölötti közösségben (<i>Sonnevend Péter</i>)	43
Lekas, Padelis: A nacionalizmus rejtélye: osztályok fölötti retorika (<i>Tokai András</i>)	46
Sorpel, Paul van der: A nacionalizmus fogalma közép-európai keretben (<i>Niederhauser Emil</i>).....	49
Cseresnyés Ferenc: Európai népességmozgás a II. világháború után (<i>Kovács Olga</i>)	52
Olszanski, Tadeusz Andrzej: Tegnap: szovjet alattvalók, ma: Ukrajna állampolgárai (<i>Futala Tibor</i>).....	56
Mazrui, Ali A.: Két nagy létszámú kisebbség szerepe az USA-ban. A muzulmánok és az írek (<i>Tokai András</i>).....	59

NEMZETI ÉS NEMZETISÉGI IRODALMAK

Kántor Lajos: Szilágyi Domokos halálának 20. évfordulójára (<i>Kovács Olga</i>).....	64
Égy romániai német költő – Werner Söllner (<i>Komáromi Sándor</i>).....	66

KISEBBSÉGEK KULTÚRÁJA

Donáth Péter: Német nyelvű tanítóképzés a budai líceumban (<i>Kovács Olga</i>)	68
Cseke Péter: Tudományos élet Erdélyben a két világháború között (<i>Kovács Olga</i>).....	72
Balla Ferenc: A vajdasági temetők néprajza (<i>Kovács Olga</i>)	74
Krajčović, Rudolf: A hajdani foglalkozásra utaló helynevek Szlovákiában (<i>Futala Tibor</i>).....	77
Ondrejović, Slavo: Az I. Horvát Szlavista Kongresszus (<i>Futala Tibor</i>).....	78

A KÖZÉP- ÉS KELET-EURÓPAI NÉPEK ÉS ORSZÁGOK KAPCSOLATAI

Plasseraud, Yves: Kisebbségek a középső Európában: feszültségek és lehetséges konfliktusok (<i>Niederhauser Emil</i>).....	80
Tkáč, Marián: Milyen üzenetet hordoz a szlovákság ősrégi és mai elnevezése? (<i>Futala Tibor</i>).....	82
Hyndle, Joanna – Kutysz, Miryna: „Litvánia biztonsága nélkül Lengyelország sincs biztonságban, Lengyelország és Litvánia semmin sem fog összekülönbözni” (<i>Futala Tibor</i>).....	84

KISEBBSÉGI POLITIKA

Reisch, Alfred A.: A magyar külpolitika és a magyar kisebbségek 1990 után (<i>Balla Kálmán</i>).....	86
Hirst, Paul: A biztonsági kérdések Európában a kommunizmus bukása után (<i>Novák István</i>).....	88
Sterbling, Anton: Etnikumok és etnikai pártok Délkelet-Európában (<i>Sonnevend Péter</i>).....	92
Seide, Georg: Új szerepben az orosz pravoszláv egyház: az államhatalomhoz és a hadsereghez fűződő viszonyának változása (<i>Sonnevend Péter</i>).....	95

KISEBBSÉGI JOG

Balázs Sándor – Huszár Vilmos – Kovács Péter: Egyéni jogok – kollektív jogok: a Magyar Kisebbség tematikus száma (<i>Cholnoky Győző</i>).....	99
Yacoub, Joseph: Az Európa Tanács és a kisebbségek (<i>Niederhauser Emil</i>).....	102
Raffone, Paolo: Nemzetközi szervezetek, emberi jogok, demokrácia-teremtés: tanulságok az egykori Jugoszlávia sorsából (<i>Sonnevend Péter</i>).....	104
A Jugoszláv Szövetségi Köztársaság, a Szerb Köztársaság és a Montenegroi Köztársaság alkotmányai által garantált kisebbségi jogok összehasonlító felmérése (<i>Novák István</i>).....	107

NEMZETI ÉS ETNIKAI KISEBBSÉGEK TÖRTÉNETE

Szász Zoltán – Tóth Pál Péter: Nemzeti kisebbségek a Monarchiában és az utódállamokban (<i>Balla Kálmán</i>).....	112
Bitušiková, Alexandra: A besztercebányai zsidó közösség rövid története.....	115
Pokorný, Jiří: Radeckytől Masarykig avagy hogyan lettek a Habsburgok kettős monarchiájának eseh nemzetiségű támogatóiból annak felszámolóí? (<i>Sonnevend Péter</i>).....	117
Spevack, Edmund: Határ menti nacionalizmus: Grenzmark Posen-Westpreussen 1919–1939 (<i>Tokai András</i>).....	120

MÓDSZERTANI KÉRDÉSEK

Bulmer, Martin – Solomos, John: „Faj” és „eticitás” oktatása felsőoktatási szaktárgyakon belül (<i>Tokai András</i>).....	124
---	-----

MAGYAROK ÉS NEM MAGYAROK A KÁRPÁT-MEDENCÉBEN

A szám két tanulmánya is kárpát-medencei demográfiai viszonyokat dolgoz fel. *Kocsis Károly* Adalékok a kárpát-medencei magyar kisebbségek demográfiai-etnikai földrajzi helyzetéhez c. dolgozatában két újszerű jelenségre hívja fel a figyelmet. Az egyik az, hogy a magyar anyanyelvűek száma nemcsak az anyaországban, de (Ausztria, ill. Burgenland kivételével) minden környező országban meghaladja a magyar nemzetiségűek lélekszámát. Ez a különbség a nyelvében elmagyarosodott, de izmosodó etnikai identitású cigányoknak és (másodsorban) németeknek köszönhető, s mértéke különösen nagy (12–48%) a magyar nyelvhatár mentén (Pozsony, Kassa, Ungvár, Munkács és környéke). A másik fejlemény: a 80-as évtizedben mind a határokon belül, mind azokon túl összességében csökkent a magyar nemzetiségűek lélekszáma (ez alól csak a Székelyföld és Szlovákia kivétel) – a mind kedvezőtlenebb természetes reprodukció, a torzuló demográfiai struktúra és a szórványban élők feltartóztathatatlan asszimilációja következtében. A perspektíva sem kecsesget semmi jóval: a kisebbségi magyarok esetében a gyermektelen családok aránya nemcsak az adott ország össznépességéhez képest magasabb, de a rendkívül kedvezőtlen demográfiai mutatókkal rendelkező anyaországinál is.

Czibulka Zoltán a magyarországi népszámlálások adatait és technikáját elemezve arra a következtetésre jut, hogy adekvát nemzetiségi adatsorok elnyeréséhez kifinomult, szakszerű, a személyiségi jogokat és az érzelmeket egyaránt tisztelőben tartó metodika latba vetése szükséges. Javaslatai mondhatni „első kézből” származnak, hiszen személyében a KSH illetékesét üdvözölhetjük. Az írás praktikus haszna: a magyar gyakorlatot tételesen egybeveti a vonatkozó nemzetközi ajánlásokkal.

Műhely rovatunkban ezúttal *Szarka Lászlónak*, a kisebbségi történetírásáért felelősséget érző és autentikus elemzését olvashatjuk. Gondolatgazdag írásából hadd emeljünk ki egy önkritikus eszmefuttatást: „...míg legközelebbi... rokontudományunk, a történeti néprajz... kutatástörténete... szinte folyamatosan nyomon követhető, addig a hazai kisebbségtörténetnek ilyen... folytonossága teljességgel hiányzik.” A megoldás nála a „szakmai tisztesség és a közösségi küldetés kettős keresztjének vállalása.”

A szám szemléi közül kiemelésre kívánkozik a Nationalities Papers magyar különszáma. Henry R. Huttenbach felelős szerkesztő bevezetője szerint Trianon szelleme ma is kísért Európában, mert a Monarchia felosztásának következményeivel ismét szembesül a nemzetközi politika. A „vendégszerkesztő” Ludányi András professzor tovább megy ennél, mert kifejti: a mai közép-európai feszültségek az első világháború után kötött békeszerződések számlájára írandók. S nem pusztán azért, mert a rendszer igazságtalan volt (az etnikai elvet sem követte), hanem mert az államszervezésben, a hatalommegosztásban, a kisebbségi közösségekkel való kiegyezésben tapasztalatlan rezsimok kezére adta a magyar királyság területének kétharmadát, s vele a magyar lakosság harmadát. A tanulmánykötet több szerzőjénél – Szász Zoltánnál, Tóth Pál Péternél, Frank Tibornál – is felmerül: a Monarchia népei közötti kapcsolat romlása (a *belső* okok közül) jelentős részben a francia nemzetkonceptió erőltetéséből fakad, ami később az utódállamok politikájában még hangsúlyosabban, vehemensebb módon érvényesült.

Az Ethnic and Racial Studies 1996. 2. számát az etnicitás oktatásának kérdéseire szenteli, mondván: a téma rendkívül divatos lett, a vonatkozó vizsgálódások majd minden társadalomtudományi ág metszetében megjelennek, s mégis – művelőinek körében is – nagy a bizonytalanság mind a terminológiai kérdésekben, mind a folyamatok, jelenségek megítélése során.

Végezetül említést kell tennünk egy irodalmi témáról. Tavaly volt ti: Szilágyi Domokos halálának 20. évfordulója, azé a költőé, akit joggal tekinthetünk a háború utáni egyetemes magyar irodalom egyik legjelentősebb alkotójának. Kántor Lajos rokonszenves értelmezésében Szilágyi nem pusztán a posztmodern törekvések előfutára, de az újítás-igény nála szervesen eggyé forr a hagyomány őrzésével.

Budapest, 1997. február 7.

Cholnoky Győző

Kocsis Károly

Adalékok a kárpát-medencei magyar nemzeti kisebbségek demográfiai-etnikai földrajzi helyzetéhez

Az 1990 körüli önbevalláson alapuló népszámlálások adatai szerint Földünk 14 millió magyarjának 72,6%-a (10,1 millió fő) a Magyar Köztársaság, 19,3%-a (2,7 millió fő) nemzeti kisebbségként a vele szomszédos államok lakója. A túlnyomórészt több mint ezeréves autochton településterületükön, a Kárpát-medencében, de határainkon túl élő nemzetrészeink – a 15,1 millió orosz után – Európa második legnagyobb lélekszámú nemzeti kisebbségének számítanak.¹ A szomszéd országok akkori 2,7 millió magyar nemzetiségű polgárának túlnyomó része a romániai Erdélyben (1,6 millió), Szlovákiában (567 ezer), a szerbiai Vajdaságban (339 ezer) és az ukrainai Kárpátalján (155 ezer) élt. A felsorolt magyar kisebbségek demográfiai tömege – olykor több százszorosan – múlja felül a magyarországi román (10,7 ezer), szlovák (10,4 ezer), szerb (2,9 ezer) és ukrán-ruszin (657) nemzetiségűek tömegét. Ugyanakkor Horvátországban (22 ezer), a szlovéniai Muravidéken (7,6 ezer) és az ausztriai Őrvidéken/Burgenlandban (6,7 ezer) csupán néhány ezres, a magyarországi horvátokhoz, szlovénekhez és osztrák-németekhez hasonló lélekszámú közösség képviseli a magyarságot. A magyar, horvát, szlovén és osztrák-német kisebbségek kis lélekszáma, a tényleges „etnikai reciprocitás” megléte Magyarországnak Horvátországgal, Szlovéniával és Ausztriával való rendkívül jó külkapcsolatában is tükröződik.

Az 1990 körüli népszámlálások időpontjában a Kárpát-medence Magyarországon kívüli területén 2,703 176 fő vallotta magát magyar nemzetiségűnek és 2,773 944 fő magyar anyanyelvűnek. A magyar anyanyelvűek száma Magyarországon 80,5 ezerrel, Szlovákiában 40,9 ezerrel, Erdélyben 15,8 ezerrel, Kárpátalján 11,6 ezerrel, a Vajdaságban 5,2 ezerrel haladta meg a magyar nemzetiségűekét. Főként a nyelviileg elmagyarosodott, de újjáéledt etnikai identitású cigányoknak, németeknek köszönhetően a magyar többségű területeken a magyar anyanyelvűek szá-

ma szinte mindenütt meghaladja a magyar nemzetiségűekét. Sőt a magyar nyelvhatár mentén, pl. Pozsony, Kassa, Ungvár, Munkács városokban és környékükön, illetve a romániai Szatmárban ez a többlet 12–48%-ot is elérte. Ezzel szemben a szlovák, ruszin, román, szerb és horvát többségű területeken élő magyar szórványok felgyorsult nyelvi asszimilációját tanúsítva a magyar anyanyelvűek száma túlnyomórészt alatta marad a magukat magyar nemzetiségűnek vallóknál (pl. Bereg és Máramaros ruszin részein 14–27%-kal. Horvátországban 12%-kal, az erdélyi Szeben, Hunyad, Krassó-Szörény, Beszterce-Naszód megyékben 5–10%-kal).

A jelenlegi népesedési trendeket leginkább meghatározó 80-as évtizedben a kárpát-medencei magyar nemzetiségűek lélekszáma a magyar határokon belül 4,67%-kal, azokon túl 4,57%-kal csökkent. Kelet-Közép-Európában csupán Burgenlandban (főleg a „vasfüggöny” lehontását követő jelentős magyar bevándorlás eredményeként 63,1%-kal), a Székelyföldön és Szlovákiában (a még nem túl kedvező természetes népmozgalmi okok ellenére is 2,1 és 1,39%-kal) nőtt a magyarok száma. A magyarság egyre kedvezőlenebb természetes reprodukciója és torzuló demográfiai struktúrája, szórványainak feltartóztathatatlan asszimilációja, a korábban elmagyarosodott cigányok és német származásúak tetemes részének az új politikai helyzetben újjáéledt identitása miatt a magukat magyar nemzetiségűnek vallók száma a 80-as évtizedben a Székelyföld nélküli Erdélyben 7,6%-kal, a Vajdaságban, Horvátországban és a Muravidéken 11–12%-kal csökkent. A magyarság számára egyre inkább kedvezőtlen makroregionális etnikai arányeltolódásra hívja fel a figyelmet az a tény, hogy ugyanebben az időszakban a szomszédos nemzetek államaiban a népesség 3,2–5,2%-kal gyarapodott (pl. Szlovákiában 5,2%-kal, Jugoszláviában 5%-kal²).

A 90-es évek első felében a magyar kisebbségek egyre aggasztóbb természetes és mechanikus népmozgalmi mutatói (pl. csökkenő natalitás, növekvő mortalitás, politikai-gazdasági okokkal összefüggő negatív migrációs mérleg) következtében – az említett mutatók 1991–1995 közötti értékein alapuló számításaink, becsléseink szerint – a határainkon túli, kárpát-medencei magyarok lélekszáma 1995 végén már feltehetően 2,6 millióra esett vissza. Ugyanekkor az anyaországi magyar nemzetiségűek száma – a szomszéd országokból érkező egyre nagyobb tömegű magyar áttelepülőnek köszönhetően – valószínűleg „csupán” 10 millióra csökkent. Az egyes szomszéd országokban, régiókban élő, magukat magyar nemzetiségűnek vallók általunk becsült lélekszáma 1995 végén a következő lehetett (ezer főben): Szlovákia 572, Kárpátalja 154, Erdély 1 565, Vajdaság 280, Horvátország 15, Muravidék 7, Órvidék 7. A szóban forgó évtized elejéhez viszonyított lélekszámvesztés – többnyire az 1991-es szerb–horvát háború közvetlen, illetve közvetett okaiból történt elmenekülés miatt – a horvátországi (kb. –33%) és a vajdasági magyarok (kb. –17%) esetében bizonyult különösen katasztrofálisnak.

A 2,7 millióyi kárpát-medencei magyar kisebbség 27,3%-a (772 ezer fő) az anyaország határához tapadó etnikai tömbterületeken (Dél-Szlovákia, a kárpátaljai ung-bereg-ugocsai, a romániai szatmár-észak-bihari határzóna és a vajdasági Tiszamellék). 26,8%-a (723 ezer fő) a székelyföldi magyar etnikai blokk lakója volt az 1990 körüli népszámlálások szerint. Ugyanakkor a magyar nyelvhatár peremén elhelyezkedő, abszolút magyar többségét többnyire az elmúlt fél évszázadban elvesztett Pozsony–Ungvár–Szabadka közötti hosszú körívet alkotó városláncolatban, az ún. etnikai „kontaktzónában”³ 13%-uk (350 ezer fő), különböző méretű nyelvszigetekben és szórványokban pedig 32,9%-uk (858 ezer fő) élt. A 80-as évek során a székelyföldi tömb magyarjainak 2,1%-os gyarapodása mellett a „kontaktzóna” városaiban élő magyarok számának 4,7%-os növekedése is megfigyelhető volt, mely a szomszédos határvidéki magyar etnikai blokkok és a szórványvidékek magyarjainak 4,3%-os, illetve 13,3%-os csökkenéséből, az urbanizációval összefüggő belső magyar migrációból táplálkozott. Az etnikai tömbvidéken élő magyarok lélekszámának csökkenése legmagasabb értéket (–8,2%) – főként az alacsony természetes reprodukció és az elvándorlás miatt – a vajdasági Tiszamelléken, legalacsonyabbat (–1,3%) pedig Dél-Szlovákiában ért el. Ennek ellenére az etnikai kontaktzónák városaiban élő magyarok legnagyobb mértékben (+17,8%) szintén Dél-Szlovákiában gyarapodtak. Ez a még elfogadható magyar természetes szaporodást túlnyomórészt lecsapoló, ma már nem magyar abszolút többségűnek említett városokba irányult migráció eredménye volt. A szórványvidékek egyre rohamosabban elöregedő, elvándorlás és a mind hatalmasabb nyelvi asszimilációs nyomás sújtotta magyarjai a 80-as évtizedben Szlovákiában, Kárpátalján és a Partiumban⁴ 8–9%-kal, a vajdasági területeken 16,1%-kal lettek kevesebben.

Az etnikai identitás megőrzése szempontjából legkedvezőbb helyzetben az az 1,6 millió magyar kisebbségi van (61,5%), aki lakóhelyén, összesen 1 410 településen az abszolút (50% feletti) többséget képviseli. A szlovákiai, kárpátaljai, muravidéki magyarok túlnyomó része (77,1%, 71,8%, 71,9%) és az erdélyi, vajdasági magyarok valamivel több mint fele (56,9%, 56,1%) ilyen, számukra kedvező etnikai viszonyok között él. Ezzel szemben a horvátországi és az őrvidéki/burgenlandi magyarok többsége (54,8%, 54,2%) olyan településen kísérli meg önazonosságát egyre reménytelenebbül megőrizni és utódainak átadni, ahol arányuk még a 10%-ot (!) sem éri el. Jórészt az említett viszonyokkal és a magyarlakta területek településhálózati sajátosságaival, etnikai-földrajzi adottságaival függ össze az a tény, hogy a magyar abszolút többségű települések száma 1990 körül a következőképp oszlott meg: Erdély 786, Szlovákia 432, Vajdaság 80, Kárpátalja 78, Muravidék 23, Horvátország 9, Őrvidék 2. Természetesen e számok információértéke úgy kezelendő, hogy egy ritka településsűrűségű, alföldi terület egyetlen abszolút

magyar többségű városa demográfiai súlyát tekintve felér egy elaprózott településszerkezetű, dombvidéki táj több tucat magyar többségű falujával.

A fentiek jegyében hangsúlyozhatjuk, hogy a Kárpát-medence magyarlakta tájainak településhálózati viszonyai között olykor nagy különbségek tapasztalhatók. Az 5 000 főnél népesebb településeken élőknek az adott terület magyarságán belül képviselt aránya a kis- és középvárosok, illetve őriásfalvak uralta Vajdaságban (72,9%) és az egyébként rendkívül változatos településcsoporttal rendelkező Erdélyben (57,2%) a legmagasabb. Sőt a magyar kisebbségek közül szintén az erdélyiek részesítik leginkább (25,5%) előnyben a 100 ezer főnél nagyobb településeket. A szlovákiai, kárpátaljai, vajdasági magyarok esetében ez utóbbi arány 5,6–4,6%-ot ér el. Az infrastruktúráis ellátás szempontjából leginkább problematikus, így legkedvezőtlenebb életkörülményeket kínáló és a növekvő elvándorlás miatt leginkább előregedő népességű, ezer főnél kisebb településeken legnagyobb arányban a muravidéki, horvátországi, őrvidéki és szlovákiai magyarok (73,6%, 33,9%, 29%, 22,8%) élnek.

A településszerkezeti adottságokkal szorosan összefügg a magyar kisebbségek urbanizáltsági szintje is. Így nem meglepő, hogy a városlakók aránya a vajdaságiak és az erdélyiek esetében a legmagasabb (58,7%, 56,1%), felülmúlva még országai városlakóinak arányát is (Jugoszlávia: 45,7%, Románia: 54,3%). Jóllehet a városlakó magyarok száma az elmúlt évtizedben összességében a Kárpát-medence minden országában növekedett, de ez messze elmaradt az adott államalkotó nemzeteknek – természetesen egyre inkább a felgyorsuló asszimiláció által is támogatott – városi növekedési ütemétől (pl. Erdély városaiiban 1977–1992 között: +4,2% magyar, +33,9% román, Kárpátalja városaiiban 1979–1989 között: +0,2% magyar, +24% ukrán). Ennek következtében mind a mai napig folyamatos a magyarok visszaszorulása a szomszédos országok városainak túlnyomó többségében. Ez a visszaszorulás különösen feltűnő azokban a nagyvárosokban, ahol a magyar nemzeti kisebbségek legnagyobb közösségei élnek (Marosvásárhely, Kolozsvár, Nagyvárad, Szatmárnémeti). A Kárpát-medence határainkon túli 344 városából a 80-as évtizedben csupán 24-ben tudták a magyar nemzetiségűek arányukat némileg növelni. Ezek túlnyomó többsége olyan magyar jellegű vonzáskörzettel rendelkező kis- és középváros, ahonnan az államalkotó nemzet tagjainak fokozatos elköltözése, illetve a vidéki magyarok átlagon felüli beköltözése 14 szlovákiai és 7 erdélyi város esetében módosította a magyarok számára kedvezően az etnikai arányokat.⁵ A viszonylag kedvezőtlenebb életkörülményeket kínáló, de az idegen etnikumúak által inkább elkerült, s ezért az eredeti magyar etnikai struktúra megőrzése szempontjából a városokhoz képest sokkal kedvezőbb feltételeket kínáló falvakhoz legnagyobb mértékben a muravidéki, horvátországi, kárpátaljai és szlovákiai magyarok (86,1%, 64,2%, 62,3%, 60,5%) ragaszkodnak.

A magyar kisebbségek jelenlegi népesedési helyzetét, demográfiai szerkezetét – sokszor a hirtelen megváltozott politikai helyzettel összefüggő migrációktól, el- és odavándorlásoktól (pl. Horvátország, Ausztria) eltekintve – alapvetően a természetes népmozgalmi tényezők (natalitás, mortalitás, természetes szaporodás, fogyás) határozták, illetve határozzák meg. A határainkon túli magyarságra jellemző népmozgalmi mutatók – a területelesatolások óta – alapvetően az adott országra jellemző társadalmi-gazdasági tényezőkkel, népesedéspolitikai viszonyokkal állnak alapvetően összefüggésben. Ugyanakkor egyes csoportjakra jellemző, történelmi gyökerű természetes reprodukciós magatartási mintáik térbeli eltérései is megfigyelhetők. Annak ellenére, hogy a Kárpát-medence nyolc országára vonatkozó és legalább néhány évtizedre visszatekintő etnikai népmozgalmi statisztika nem áll rendelkezésre, még összcállítása is lehetetlennek tűnik, a részadatokból azonban egyértelműen megállapítható, hogy a natalitás, a természetes szaporodás csökkenése és a mortalitás enyhe emelkedése-stabilizálódása a Kárpát-régió minden etnikuma esetében általános tendenciának számít. Sajnos, az is kétséghelytelen tény, hogy a magyarok népmozgalmi mutatói kimagaslóan a legkedvezőtlenebbek. Emiatt a 90-es évek elején már csak Dél-Szlovákiában és Kárpátalján haladta meg szerény mértékben a magyarok csökkenő elveszületési arányszáma a halálozási mutatót, biztosítva ezzel még néhány évig – magyar viszonylatban egyedülálló módon – közösségük természetes szaporodását.

A szlovákiai, kárpátaljai, erdélyi és vajdasági magyarok természetes népmozgalmi adatai alapján a kárpát-medencei magyar kisebbségek 1991/1992-es natalitását még az anyaországinál (12,2‰) is alacsonyabbra (10,2‰) becsülhetjük. A viszonylag hagyományosan magas termékenyséű kárpátaljai magyarok minden szomszédos ország átlagát meghaladó (15,4‰) és a szlovákiai magyaroknak az anyaországi átlaggal szinte megegyező natalitásával (12,6‰) az erdélyi, illetve vajdasági magyarok vérszenen lezuhant elveszületési arányszáma (9–9,9‰) szembeesül. A magyar kisebbségek halálozási arányszáma (14,3‰) hasonló, mint a – a környező országokhoz képest egyébként is vérszenen magas – magyarországié (14,1‰) és sokkal kedvezőtlenebb, mint a szlovákiai (10,1‰), kárpátaljai (9,4‰) és erdélyi (12‰) össznépeség azonos mutatója. A mortalitás a legkevésbé előregedett szlovákiai és kárpátaljai magyarokat (11,1‰, 10,9‰), legsúlyosabb mértékben pedig az alacsony termékenyséű, az elmúlt évtizedben fiatalabb korcsoportjai által egyre inkább elhagyott, demográfiailag egyre katasztrofálisabb helyzetbe kerülő vajdasági magyarokat (19,3‰) sújtotta.

A fentiekből egyenesen következik, hogy a határainkon túli magyarok természetes fogyása (–4,1‰) is nagyobb, mint a magyarországiaké (–1,9‰). Elsősorban az erdélyi (–5,8‰) és a vajdasági magyarokra (–9,4‰) jellemző, egyre nagyobb természetes fogyást még a korábbi demográfiai dinamizmusát némileg őrző kárpátaljai (+4,5‰) és szlovákiai (+1,5‰) magyarság természetes szaporodása

sem tudta ellensúlyozni. Az erdélyi magyarok természetes szaporodásának a 80-as években még a szlovákiai és kárpátaljai magyarokéhoz hasonló értékének (kb. +4‰) a natalitás drasztikus csökkenése és a mortalitás hasonló mértékű növekedése miatt 1992-ben riasztó természetes fogyásba történt meglepő átcsapása (-5,8‰) jelentő napjainkban a kárpát-medencei magyarság egyik legsúlyosabb demográfiai problémáját. Természetesen meg kell említenünk, hogy az erdélyi magyarság a természetes népmozgalmi magatartást tekintve korántsem egységes. A székelyföldi magyarság körében e demográfiai mutatók – az országos átlaghoz hasonlóan – mind a mai napig kedvezőbbek nemcsak az erdélyi magyarokénál, hanem az össznépességénél is (pl. természetes fogyás 1992-ben: Székelyföld -0,2‰, Erdély -0,7‰). A magyarság imént vázolt természetes népmozgalmi helyzetének megítélésénél, másokhoz történő viszonyításánál meg kell említenünk, hogy 1992-ben már nemcsak a magyar kisebbségek (-4,1‰) és Magyarország (-1,9‰), hanem a szerbiai Vajdaság (-1,8‰), az ausztriai Burgenland (-1,8‰), Horvátország (-1,1‰) és Erdély (-0,7‰) össznépessége is a természetes fogyással küzdött. Szlovénia népességének természetes szaporodása pedig 0,3‰-re csökkent. Ugyanakkor a hazánkkal szomszédos régiók közül 1992-ben Kárpátalján és Szlovákiában még számottevő természetes szaporodás (+6,6‰, illetve +4‰) volt megfigyelhető. Szlovákia esetében azonban az országos és a magyar természetes szaporodás átlagának különbsége már az elmúlt évszázadban kialakult regionális eltéréseket „ismétel meg”. A termékenység immár hagyományosnak számító alacsony szintje és a népesség súlyos elöregedése következtében a magyarokta dél-szlovákiai kistájak közül Párkány, Zseliz, Léva, Ipolyság, Nagykürtös és Losonc vidékén már a természetes fogyás az uralkodó tendencia.

A népesség nemek szerinti megoszlását számos tényező befolyásolja. Az adott populáció elöregedése, az elvándorlás, a háborúk ténye többnyire a férfiak arányát csökkentik, a nagyobb termékenység pedig ezt az arányt növeli. Az előbbi esetek a férfiak nagyobb halandóságának, az elvándorlásban és a háborús veszteségekben való nagyobb részesülésének, az utóbbiak a születésnél tapasztalható fűtöbbletnek tudhatók be. A kárpát-medencei magyar kisebbségek és a magyarországiak esetében 100 nőre hasonló számú (93,1, illetve 92,5) férfi jutott az 1990 körüli népszámlálások szerint. Ez az érték a magyar férfiak számát apasztó, kedvezőtlen demográfiai tényezők miatt – a súlyos második világháborús veszteségek ilyen következményeit még napjainkig is viselő ukrainaktól (85,7) eltekintve – minden szomszédos régióhoz, különösen Erdélyhez (97,1) és Szlovákiához (95,3) képest alacsonyabb „képviseltséget” reprezentál. Míg a szomszédságunkban élő nemzetrészeink közül a háborús veszteségek, elvándorlás és elöregedés által viszonylag kevésbé sújtott szlovákiai (93,5) és erdélyi magyarok (93,4) nemi arányai a leginkább kiegyensúlyozottak, addig az említett tényezők által leginkább érintett horvátországi (83,4) és muravidéki magyarok (87,3) esetében ez az arány

vészesen eltorzulni látszik. Erdély esetében figyelemre méltó az a kuriózumnak számító tény, hogy a székelyföldi Hargita megye magyarsága – jórészt viszonylag kedvező termékenységének köszönhetően – még 1992-ben is férfítöbblettel rendelkezett (100 nő / 100,1 férfi).

A magyar kisebbségek korösszetétele, előregedettségének mértéke – az aggasztóvá vált természetes és mechanikus népmozgalmi, illetve asszimilációs okok (pl. alacsony természetes reprodukció, termékenység, fiatal korosztályok növekvő elvándorlása, eredeti etnikai identitásuk és nyelvük „ elvesztése”) folyamánként egyre kedvezőtlenebb. A gyermekkorúak (14 éven aluliak) aránya 1990 tájékán az erdélyi, anyaországi, szlovákiai magyarok esetében 19,1–20,5% között mozgott, és ez is messze meghaladta a katasztrofálisan lecsökkent termékenységű őrvidéki, horvátországi és muravidéki magyar gyerekek döbbenetes alacsony arányát (9,5%, 11,1%, 12,1%). A magyar nemzetiségű idős (60 éves és idősebb) korúakra az imént említettek ellenkezője érvényes. A kisebbségben élő és anyaországi magyar öregek átlagos arányát (19,7%, illetve 18,9%) az őrvidéki, horvátországi, muravidéki és vajdasági időskorú magyaroknak – a helybeli magyar közösségek szinte feltartóztathatatlan demográfiai elsorvadását, leépülését tükröző – aránya (44,7%, 29,8%, 26,3%, 24,1%) kimagasló mértékben haladja meg. A fentiekből természetszerűleg következik, hogy a leggyakrabban használt korszerkezeti mutató, az ún. előregedési index (100 gyermekkorúra jutó öregkorúak száma) szerint a magyar kisebbségek átlaga (103,1). Néhány egyéb átlag: Muravidék (99,9), Vajdaság (95,1), Magyarország (92,2). A felsoroltakhoz képest Kárpátalja és Szlovákia (47,9, illetve 59,6) népessége még mindig irigylésre méltóan fiatalosnak, az Őrvidéké/Burgenlandé (496,6!) viszont igencsak előregedettnak számít. A kárpát-medencei magyarság egységes előregedési indexéhez (94,4) képest a fentiekben említett területeken kívül még Jugoszlávia (68,7), Románia (72,2), Szlovénia (79) és Ukrajna (83,3) azonos mutatója is sokkal kedvezőbb korstruktúráról tanúskodik.

A szocializmus többek között egyház- és vallásellenes intézkedésekkel terhes négy évtizede eredményeként a magyar kisebbség esetében is – bár regionálisan rendkívül eltérő mértékben – megváltozott a népességnek, különösen a gyökereken új politikai viszonyok között felnövekvő fiatal generációknak a valláshoz, illetve egyházakhoz való viszonya, vallási identitása. Az elvilágiasodás azonban a kisebbségi helyzetében egyházához és vallásához, mint etnikai identitásának legfőbb oszlopához szívfósan ragaszkodó határainkon túli magyarokat sokkal kevésbé érintette meg, mint a térség országainak államalkotó nemzeteit. Ezt bizonyítja az a tény is, hogy az 1990 körüli népszámlálások (becslések) szerint azok aránya, akik magukat ateistának, nem vallásosnak vallották, vagy pedig nem válaszoltak a felekezetet tudakoló kérdésre, a magyar kisebbségek esetében csupán 5,2%-ot ért el, jóval meghaladva Szlovákia, Szlovénia, Magyarország és Ausztria összla-

kosságára vonatkozó azonos mutatót (27,2%, 23,5%, 14,9%, 12,1%). A felekezeti hovatartozáson kívüli magyar kisebbségi népességnek az átlagos aránya (5,2%) azonban meglehetősen nagy eltéréseket takar: ezek a fennmaradásukért az ortodox vallású román környezetben küzdő erdélyi magyarok 0,3%-os és az államalaktól nemzethez nagyon hasonló vallási struktúrával rendelkező szlovákiai magyarok 19,5%-os „szekularizációs” mutatója között oszlanak el.

A legutóbbi népszámlálás idején magukat vallásosnak mondó magyar nemzeti-ségűek felekezeti megoszlása az etnikai viszonyokra hatást gyakorló objektív és szubjektív tényezők (természetes, mechanikus népmozgalom, társadalmi-politikai „klíma”, asszimiláció stb.) hatására módosult az elmúlt fél évszázadban. Napjainkban a kárpát-medencei magyarság 57,6%-a (7,4 millió fő) római katolikus, 22,8%-a (2,9 millió fő) református, 3,6%-a (470 ezer fő) evangélikus, 2,2%-a (290 ezer) görög katolikus. Kb. 13%-nak (1,7 millió főnek) nincs, vagy ismeretlen a felekezeti kötődése. A magyarság körében az említett átlagértékekhez viszonyítva Magyarországon a római katolikus és evangélikus egyházaknak, határainkon túl pedig a reformátusoknak és unitáriusoknak van nagyobb súlya.⁶ Az 1990-es évek elején a kisebbségi magyarok 51,8%-a a római katolikus, 34,2%-a a református, 2,7%-a az unitárius, 2,1%-a a görög katolikus egyházhoz kötődött. Túlnyomórészt (88–65%-ban) római katolikusnak a vajdasági, muravidéki, örvidéki, horvátországi és szlovákiai magyarok számítanak. Az erdélyi és kárpátaljai magyarok relatív többsége (47,4%, illetve 46,9%) viszont a református egyház híve. A határainkon túli kárpát-medencei magyarság református többségű közösségei Dél-Szlovákiában Nagymegyer, Komárom és Zseliz környékén elszórtan, Gömörben a római katolikusokkal erősen keverten, a gömör-tornai karsztvidéken pedig egy kisebb felekezeti blokkot képezve élnek. Az anyaországhoz tapadó magyar etnikai terület, határvidék további szakaszain, Nagykapostól a kárpátaljai Beregszászon, a romániai Szatmárnémetin, Érmihályfalván át Nagyszalontáig – a nagyszámú ungvideki, szatmári római és beregi, ugozsai görög katolikus magyar ellenére – a református az itteni magyarok domináns egyháza. A református felekezet még ennél is meghatározóbb szerepet játszik a szilágysági, kalotaszegi, mezősegi és a Székelyföld délnyugati felén élő magyarok körében. Ez utóbbi székelyföldi területen, Udvarhelyszék nyugati és déli részén a magyar hívők többségén a reformátusok az unitáriusokkal osztoznak. Az erdélyi magyar római katolikusok fő bázisát ugyanakkor Udvarhelyszék északkeleti harmada, Gyergyó, Csík, Kászton és Kézdi szék, illetve a bánági, Arad-vidéki szörványok képezik. A szerbiai, horvátországi, szlovéniai területek túlnyomórészt római katolikus magyarságának felekezeti struktúráját ma már csak 3–4 református többségű magyar falu tarkítja.⁷

A határon túli magyar családok struktúrájának – a rendelkezésre álló csekély és hiányos adatok alapján történő – vizsgálatával a népesség termékenységére, természetes népmozgalmára és természetes asszimilációjának esélyeire vonatkozóan

tehetünk megállapításokat. A halálozás és a válás következtében létrejött csonka családok aránya a szlovákiai és erdélyi magyarok esetében (12,7%, 13%) némileg alacsonyabb, mint az egyre korábbi megözvegyülések és válások, házasságfelbomlások által jobban sújtott magyarországiaknál (15,5%). A nagyobb mértékű előregedettség, az alacsonyabb termékenység és a gyermekvállalás idejének kitoldása miatt a magyar kisebbségek esetében az eltartott gyermek nélküli családok aránya magasabb nemcsak az adott országok össznépességéhez, hanem még a közismerten kedvezőten demográfiai mutatókkal rendelkező Magyarországhoz képest is: szlovákiai (43,6%), erdélyi (35,6%), vajdasági (42,3%) magyarok, Szlovákia (39,6%), Erdély (32,3%), Magyarország (34,3%). Az azonos vallású, hasonló kultúrájú, mentalitású többségi nemzettel együttélő kisebbségi magyarok tetemes része már vegyes etnikumú családban él. Az idegen etnikumúakkal és nyelvűekkel házasságot kötők és velük egy családban élők aránya a szlovákiai és őrvideki magyarok körében máris 30,3%-ot és 42%-ot ért el, ami – az utódok túlnyomó többségének idegen nyelvűvé válása és identitásvesztése miatt – az érintett kisebbségi közösség demográfiai elsorvadását eredményezheti, illetve hosszú távú fennmaradását kérdőjelezheti meg.

A magyar kisebbségnek a gazdasági tevékenységgel kapcsolatos rétegződése (kereső tevékenység, foglalkozás szerinti megoszlás, háztartások stb.) számos egyéb faktoral mutat korrelációt (pl. az adott népesség nem, kor, iskolai végzettség–képzettség, osztály–rétegtagozódás szerinti megoszlása, települési területének természeti-társadalmi adottságai, történeti előzmények, tradíciók). A kárpát-medencei kisebbségi magyarok közel fele (44–49%) aktív keresőnek számít. Azonban esetükben – a természetes reprodukció vesztes hanyatlása, a fokozódó előregedés, kivándorlás, a keresőképes korúak arányának növekvő mértékű fogyása, a jelenlegi súlyos gazdasági helyzetben a nők foglalkoztatásának kényszerű csökkenése és a munkanélküliséget elkerülő, korai nyugdíjazások miatt – az inaktív keresők (többnyire nyugdíjasok) aránya az eltartás egyre nagyobb terhet viselő, aktív magyar népesség rovására már a közeljövőben egyre inkább tért fog hódítani.

A határainkon túli magyarok etnikai területének földrajzi adottságai, gazdasági jellegzetességei többé-kevésbé tükröződnek aktív keresők foglalkozási szerkezetében, gazdasági ágak szerinti tagolódásában. A foglalkozási átrétegződés útja a nemzetközi tendenciákhoz hasonlóan, bár tőlük elmaradva, esetükben is a primer ágazatokból (pl. mezőgazdaság) a szekunder ágazatokba (pl. ipar, építőipar, bányászat), a szekunderekből pedig a tercierekbe (pl. kereskedelem, közlekedés, hírközlés, kultúra, egyéb nem termelő ágazatok) vezetett, illetve vezet. Lakóhelyük természeti adottságainak, településszerkezetük jellegének és az adott államnak velük szemben folytatott gazdaság- és területfejlesztési politikájának megfelelően a primer ágazat, a mezőgazdaság még mindig viszonylag nagy szerepet játszik a ki-

sebbségi magyar társadalmakban. Ezen ágazat részesedése különösen magas a többségében (86–60%-ban) falvakban élő horvátországi, muravidéki, dél-szlovákiai és Jugoszlávia éléskamrájában, a Vajdaságban élő magyarok esetében (41,8%, 32,1%, 23,8% és 26,7%). A Kárpát-térség országainak az aktív keresőkön belüli agrár kvótájához (14–26%) leginkább az erdélyi magyarok azonos mutatója (16,2%) simul. Ez azonban esetükben a szekunder ipari ágazatok egyedülállóan magas, a romániai átlagot (44,7%) is jóval meghaladó (52,7%) arányát eredményezte, mely részben az elmúlt évtizedek erőltetett iparosításának, részben az erdélyi magyar településterület földrajzi adottságainak a következménye. Különösen a székelyföldieknek köszönhetően az erdélyi magyar aktív keresők körében egyes könnyűipari ágazatok (pl. fa-, bútór-, bőr-, textilipar) és az építőipar átlagon felül részesednek. Az építőipar egyébként a viszonylag kevés nem agrár munkahellyel rendelkező, jórészt ingázásra kényszerülő, többnyire periferikus fekvésű magyarlakta terület aktív keresőinek körében is hagyományosan átlagon felüli jelentőségű (pl. Dél-Szlovákia, Kárpátalja). A terciér szolgáltatási szférának a határainkon túli magyar aktív keresőkön belüli aránya mindenütt alulmarad lakóhelyük államának (32–59%) és Magyarországnak (46,5%) sokszor a gazdasági fejlettség mérésére is használt azonos mutatójához képest. Egyes magas szakképzettséget igénylő, elsősorban az oktatáshoz, kultúrához, tudományhoz, közigazgatáshoz tartozó foglalkozási csoportokban – részben demográfiai (pl. fiatal korosztályok növekvő asszimilációja, elvándorlása), részben oktatáspolitikai okok (pl. az egyén képességeit leginkább kibontakoztató, teljes körű anyanyelvi oktatási hálózat elsorvasztása) miatt – a magyarok reprezentáltsága jóval az átlag alatti: pl. a tudományban és a kutatásban dolgozók aránya a szlovákiai magyaroknál 0,5%, a szlovákiai szlovákoknál 1,5%, a romániai magyaroknál 1,5%, romániai románoknál 2,4%.

A fentiekkel szoros, olykor ok-okozati összefüggésben alakult a magyar kisebbségek iskolai végzettségi, képzettségi helyzete. A munkaerő piacképességét, foglalkoztatási lehetőségeit alapvetően befolyásoló szakképzettségi, iskolai végzettségi mutatókat tekintve a határainkon túli magyarok a környező országok többségi nemzeteihez képest – különösen a felsőfokú végzettség terén – súlyos hátrányokkal küzdenek. A napjainkban világszerte felértékelődött humán erőforrásokat termelő „tudásipar”, az oktatási rendszer a kárpát-medencei magyar kisebbségek esetében egyre súlyosabb helyzetbe kerülvén, egyre kevésbé tudott, illetve fog tudni korszerű oktatási alternatívát nyújtani a kisebbségi magyar fiatalok számára. A nyíltan vagy burkoltan a magyar nyelvű oktatási hálózat elsorvasztására törekedett, illetve törekvő egyes szomszéd államokban a felsőfokú végzettségűek aránya a 24 évesnél idősebb kisebbségi magyarok körében a környező országok átlagának legfeljebb a felét éri el: szlovákiai, erdélyi (4,7–4,7%), vajdasági (5,9%) magyarok, Magyarország (10,1%), Szlovákia (9,8%), Románia (6,9%). Ju-

goszlávia (10,8%). A határainkon túli magyarokra vonatkozó kedvezőtlen számok mögött – az imént vázolt okokon kívül – a szlovákiai magyarok esetében történelmi okok (a magyar értelmiség 1945–1949 közötti eltávolítása, deportálása, a magyar nyelvű oktatási intézményrendszernek 1945 utáni teljes felszámolása, az 50-es évekig való szüneteltetése stb.), a kárpátaljai, erdélyi és vajdasági magyaroknál pedig a magyar értelmiségnek, a magyar „humán tőkének” különösen az elmúlt évtizedben felgyorsult, aggasztó mértékű kivándorlása búvik meg. A magyar kisebbség iskolai végzettségi helyzetéről festett kedvezőtlen képet némileg enyhíti az a tény, hogy a társadalom „műveltségi piramisának” alján is átlag alatt képviselteti magát. Nevezetesen az írástudatlanok aránya például a romániai és vajdasági magyarok esetében (1,0 és 2,4%)⁸ jóval elmarad a velük együtt élő románokhoz és szerbekhez képest (3% és 4,9%).

Jegyzetek

1. A nyugat-európai kb. 3-3 millió török és olasz vendégmunkást nem számítva.
2. A jugoszláviai népességnek 1981–1991 közötti viszonylag nagy népességnövekedése elsősorban a még mindig nagy termékenyséű albánok 27,9%-os és muszlimok 14,6%-os létszámgyarapodásának volt köszönhető. A szerbek lélekszáma ez időszakban 4,9%-kal nőtt, a másik államalkotó nemzeté, a montenegróiaké (ernagoraiaké) 5,1%-kal esökkent.
3. Az említett etnikai „kontaktzóna” megnevezésen többnyire a következő, ma már nem magyar abszolút többségű, a határ menti magyar etnikai tömbökhöz hasonló településeket értjük: Pozsony, Szenc, Diószeg, Galánta, Vágsellye, Érsekújvár, Nagysálló, Léva, Nagykürtös, Losonc, Osgyán, Rimaszombat, Rozsnyó, Jászó, Nagyida, Kassa, Szlovákújhely, Ungvár, Munkács, Nagyszőlős, Szatmárnémeti, Margitta, Nagyvárad, Szabadka.
4. Partium a romániai Körösvidék megyét és Máramaros megyét (Arad, Bihar, Szatmár, Szilágy, Máramaros) jelölő történeti-földrajzi tájnév.
5. A magyar nemzetiségűek aránya a következő városokban nőtt: Szlovákiában (1980–1991) – Duna-szerdahely, Nagymegyér, Diószeg, Galánta, Vágsellye, Komárom, Ogyalla, Érsekújvár, Párkány, Ipolyság, Szepsi, Királyhelmece, Nagykapos, Tiszaesernyő; Erdélyben (1977–1992) – Székelyudvarhely, Szentegyházastalu, Gyergyószentmiklós, Túsnaádfürdő, Barót, Érmihályfalva, Nagykároly, Segešvár, Érzsébetváros (ez utóbbi két városban a németek rohamos térszerzése miatt); Ausztriában (1981–1991) – Felsőőr (a helybeli, korábban elnémetesedő magyarok egy részének disszimilációja és a magyarországiak megjelenése miatt).
6. A magyarországi népesség felekezeti megoszlása 1989-ben: 57,8% római katolikus, 2,2% görög katolikus, 19,3% református, 4,2% evangélikus, 13,1% nem vallásos, ateista, ismeretlen felekezettű stb. (Gesztelyi T. /szerk./ 1991, 20. p.)
7. Az említett falvak a következők: a szerbiai Vajdaságban Bácsfeketehegy, Bácskossuthfalva (Ómoravica), Paesér, a horvátországi Baranyában Kopács, Laskó, Várdaróc, Kelet-Szlavóniában Haraszti, a szlovéniai Muravidéken pedig Szécsiszentlászló, Kisszerdahely, Csekefa, Horvátországban a kelet-szlavóniai Kórógy és Szentlászló is református magyar (relatív) többségű volt a népességnek a szerb–horvát háború során történt 1991-es elmeneküléséig.
8. Az írástudatlanok aránya a romániaiaknál a 12 évnél, a vajdaságiaknál a 15 évnél idősebbekre vonatkozik.

Nemzetiségeink és a statisztika

Sokszáz éves múltra visszatekintve is megállapítható, hogy hazánk területén többféle nemzetiség élt egyidejűleg, általában békében, néha egymással torzsalkodva, de a súlyos tragédiákkal járó nemzetiségi konfliktusok, amelyekre bőven találhatunk példát Európa más régióiban, elkerülték országunkat. A közös hazában, egymást meghecsülve élés egyik legfontosabb támpontja, hogy ismerjük egymást, ismerjük és becsüljük meg önmagunk és a másik nemzetiséghez tartozók érzeit, értékeit, kultúráját, érdekeit és problémáit. Az államnak ebben meghatározó szerepet kell vállalnia. A szerepvállalás előfeltétele az ország lakói nemzetiségi összetételének ismerete, a nemzeti, etnikai kisebbségek lélekszámának regisztrációja, főbb demográfiai jellemzőinek feltárása. Nyilvánvaló azonban, hogy a nemzeti kisebbségekhez tartozók számának és arányának meghatározása a népességgel foglalkozó statisztika egyik legkomplikáltabb feladata. Valamely nemzetiséghez való tartozásnak általában nincsenek külső szemlélő által meghatározható, felismerhető jegyei, a nemzetiségi tudat belső érzés, amelyet az állampolgár az adott társadalmi, politikai helyzetben egyéni mérlegelése szerint kifejezésre juttathat, nyíltan vállalhat vagy eltitkolhat.

Népszámlálások Magyarországon

Magyarországon a nemzetiségi összetétel, az egyes nemzetiséghez tartozók számának megállapítására a népszámlálások tettek kísérletet. A nemzetiséghez való tartozás felmérése azonban többféle szempontból is problematikus. A nemzetiség bevallása ti. olyan belső emberi érzés, amelynek vizsgálata csak szigorú törvényi garanciák mellett történhet meg. Az ilyen jellegű adatok kezelése különleges szabályozást igényel. Ma Magyarországon erre már rendelkezésre állnak a megfelelő magas szintű jogszabályok: az adatok gyűjtéséről, kezeléséről, közzétételének szabályairól, illetve az összegyűjtött adatok hozzáféréséről a statisztikáról szóló 1993. évi XLVI. törvény, valamint a személyes adatok kezeléséről és a közérdekű adatok nyilvánosságáról szóló 1992. évi LXIII. törvény egymással összhangban intézkedik. A korábbi népszámlálások során maga a népszámlálást elrendelő jogszabály foglalkozott az adatgyűjtés, adatkezelés, az egyedi adatok védelme és az adatok közzététele kérdéseivel. Szintén törvény szabályozza a nemzeti, etnikai kisebbségek jogait, az 1993. évi LXXXVII. törvény, amely egyrészt meghatározza

a törvényalkotás idején a hazánkban élő, elismert 13 nemzetiséget, másrészt szabályozza, hogy milyen feltételekkel kaphat törvényi védelmet egy újabb nemzetiiség.

Magyarország területén az első népszámlálást II. József uralkodása idején, 1784–1787 között hajtották végre. Az alkalmazott kérdőív nemzetiséggel összefüggő kérdést nem tartalmazott. A lakosság nemzetiségi összetételéről adatot szolgáltató első népszámlálást 1850–1851-ben tartották. A következő népszámlálás, amelyet 1857-ben hajtottak végre, ismét elhagyta a nemzetiséggel összefüggő kérdéseket. A nemzetiségek elhelyezkedéséről, arányuk változásáról a vallás szerinti megoszlásból nyerhetnek információt a kutatók és más érdeklődők.¹

1870-től kezdődően a kiegyezés után megszervezett magyar statisztikai szolgálat hajtotta végre a népszámlálásokat, tízévenkénti gyakorisággal. E népszámlálásokat már a mai számbavételi elvek szerint végezték. Ezek egy eszmei időponthoz kötött állapotfelvételek voltak, amelyeknél pontosan és egyértelműen meghatározták az összeírára kerülők körét. A népszámlálást az ország teljes területén, mindenkire kiterjedően és egységes felvételi tematikával, pontosan meghatározott összeírási időszak alatt hajtották végre.

*A magyar népszámlálások nemzetiséggel összefüggő kérdései*²

A magyar népszámlálások során több olyan kérdést is alkalmaztak, amelyekből közvetlenül megállapítható, vagy több válasz kombinációjából következtetni lehet az összeírt személy nemzetiségére, vagy a vele együtt, egy lakásban élő közösség nemzetiségi, etnikai hovatartozására, összetételére. Közvetlen módon magát a nemzetiséget kérdezték, a közvetett kérdések közül pedig az anyanyelvet, az anyanyelven kívül beszélt nyelvet vagy nyelveket, a vallást, valamint az állampolgárságot tudakolót alkalmazták több népszámlálás során is. (Meg kell említeni még a zsidóságra vonatkozó kérdést, amely az 1941. évi népszámlálás során szerepelt a kérdőívben. A kérdés, amelyet a nemzetiségtől függetlenül tettek fel – a nemzetiségi kérdés előnyomatott válaszcavai között is szerepelt a zsidó – a közvéleményben is és a hivatalos statisztika művelőiben is komoly ellenérzést váltott ki, annak ellenére, hogy az akkori törvények szerint zsidónak minősülő személyek sorsára nem volt kihatással a népszámlálási kérdőívre bejegyzett válasz, azt név nélkül, kizárólag statisztikai célra használták. A holocaust – természetesen – a népszámlálási kérdésre adott válaszoktól függetlenül következett be.)

Már az első népszámlálás előkészítésekor is szerepelt a tervezett kérdőívben olyan kérdés, amely az összeírt anyanyelvét és nyelvismeretét tudakolta, azonban a végleges kérdőív az Ausztriában ugyanakkor végrehajtott népszámlálás példáját követte, ahol sem az anyanyelvet, sem a nyelvismeretet nem vették fel az összeírás témakörei közé. Ebből a népszámlálásból is származnak azonban olyan infor-

mációk, amelyekből – közvetetten, és csak egy-egy nemzetiség esetében – következtetni lehet némelyik térség nemzetiségi összetételére. Szerepelt ugyanis a kérdőíven a vallás kérdése, illetve megkérdezték az összeírt állampolgárságát is. E kérdések közül elsősorban bizonyos vallások alapján lehetett következtetni egy település nemzetiségi összetételére, mert bizonyos esetenként szoros kapcsolat telezhető fel a vallás és a nemzetiség között. A vallást az 1870 és 1949 között végrehajtott valamennyi népszámlálás során tudakolták.

Az anyanyelvet – mint a nemzetiségi hovatartozás egyik legfontosabb kérdését – 1880 óta minden népszámláláskor megkérdezték. Anyanyelvként azt az élő nyelvet kellett bejegyezni, amelyet az összeírt gyermekkorában, elsőként megtanult, legszívesebben beszél, anyanyelvének vall. A nyelvismeretet azóta kérdezik, amióta az anyanyelvet is tudakolják. Általában három, az anyanyelvtől eltérő nyelv bejegyzésére, illetve az első három bejegyzett nyelv feldolgozására volt lehetőség. Az 1970. évi népszámlálás során a nyelvismeretet csak a reprezentatív megfigyelésbe bevont személyektől, azaz a népesség egynegyedétől kérdezték, a többi népszámlálás során azonban teljes körűen felmérték a nyelvismeretet.

A nemzetiség konkrét kérdése – bár szükségessége és fontossága korábban is felmerült – első alkalommal 1941-ben kapott helyet a népszámlálási kérdőíven. Ezt követően – 1970 kivételével – minden alkalommal tudakolták az összeírtak nemzetiségi hovatartozását.

A népszámlálási adatok megbízhatósága

A népszámlálási felvételek egyik legfontosabb tulajdonsága, hogy bevalláson alapulnak. Az ilyen típusú felvételek előkészítése és végrehajtása során törekedni kell arra, hogy a felvételben érintett személyek minél jobban ismerjék meg az adatfelvétel célját, értsék meg és fogadják el annak fontosságát. Ezzel csökkenthető az adatok vélt vagy valós érdekből történő megmásítása, eltorzítása. Kedvező lakossági fogadtatás nélkül a felvétel nem kaphat megbízható adatokat. Ugyanakkor azt is biztosítani kell, hogy az adatfelvétel végrehajtói egyértelmű meghatározások alapján, objektív szemlélettel végezzék munkájukat. A tízévenkénti periódicitással végrehajtott népszámlálások nagy előnye, hogy nemcsak egy időpontról adnak képet, hanem lehetőséget biztosítanak hosszabb időszakok demográfiai folyamatainak a vizsgálatára, illetve az adatok megbízhatóságának ellenőrzésére is. Ennek előfeltétele, hogy az egymást követő felvételek során alkalmazott felvételi tematika és módszertan viszonylag egységes legyen, illetve ha mégis változik, akkor is lehetőség legyen az összehasonlító elemzésre.

A magyar népszámlálásokat szakmailag a Központi Statisztikai Hivatal készíti elő. Az adatfelvétel gyakorlati tennivalóit a helyi közigazgatási szervek irányítják, az adatfelvételeket a feladatra kiképzett számlálóbiztosok hajtják végre. A szám-

lálóbiztosok a munka megkezdése előtt alapos oktatásban részesülnek, amelynek során megismerik egyrészt a felvétel célját, felkészítik őket a szakmai ismeretekből, másrészt felhívják a figyelmüket az összeírás során követendő helyes magatartásra. A kérdőíveket bevallás alapján kell kitölteni, a kérdéseket lehetőleg az érintett személyhez kell intézni. Gyermekek vagy az összeírás idején távol levő, de az adott lakásban az összeírás körébe tartozó személyek esetében a válaszokat a szülő vagy valamelyik felnőtt hozzátartozó is megadhatja. Az egyes kérdőpontok kitöltéséhez javasolhatják a meglévő személyes okmányok felhasználását, azonban azt nem követelhetik meg, hogy a kapott válaszokat kritikai megjegyzés vagy gesztus nélkül kötelesek elfogadni, és a bevallásnak megfelelően bejegyezni a kérdőívre. Fokozott tapintattal kell eljárniuk minden olyan kérdés esetében, amelyet az összeírt érzékenyen fogadhatott. Ilyen pl. a vallás vagy a nemzetiségi hovatartozás.

A számlálóbiztosok munkáját – nemcsak a minőség, hanem a lakossági fogadtatás, a kapcsolatteremtő készség tekintetében is – folyamatosan ellenőrzik, ezzel is biztosítva az adattfelvétel sikerét, az adatok megbízhatóságát. A nemzeti kisebbséghez tartozók kikérdezését a nemzetiségi nyelvet beszélő, lehetőség szerint a nemzeti kisebbséghez tartozó személyre bízzák (számlálóbiztos) olyan településeken, ahol nagyobb arányban élnek az adott nemzeti kisebbséghez tartozó családok. Az ilyen településeken nemzetiségi nyelven is készítenek plakátokat, szórólapokat, illetve voltak olyan népszámlálások is, amikor a népszámlálási kérdőíveket nemzetiségi anyanyelven is kinyomtatták.

Az anyanyelv kérdését többféleképpen fogalmazták meg a kérdőíveken. Volt olyan népszámlálás, amelynél a kérdés szövegébe beépítették az anyanyelv összeíráskor alkalmazandó fogalmát. Ilyen volt az 1900., az 1910., az 1941. és az 1949. évi népszámlálás kérdőíve. A többi népszámlálásnál elegendőnek tartották a felvételi útmutatóra való hivatkozást. A kérdés válaszárszének szerkezete is változott az idők folyamán. 1920-ig úgynevezett nyitott kérdés volt az anyanyelv. A honos nemzetiségek anyanyelve az 1930. évi népszámlálás kérdőívén szerepelt először előnyomatva, aláhúzással megválaszolható formában. E kérdőíveken is lehetőség volt természetesen az előnyomatottól eltérő nyelvek szöveges bejegyzésére.

A „nemzetiség” kérdés válaszársze már az első alkalommal, 1941-ben is tartalmazta az előnyomatott válaszsavakat. Az adatok értékelése tekintetében lényeges szempont, hogy nemcsak a felvételi útmutató, hanem a kérdőíven szereplő kérdés szövege is tartalmazta: minden befolyástól mentesen és anyanyelvére való tekintet nélkül megjelölendő az a nemzetiség, amelyhez tartozónak a polgár érzi és vallja magát.

Az anyanyelven kívüli nyelvek tekintetében a kérdőívek, illetve a felvételi útmutatók csak arra tértek ki, hogy a bejegyzett anyanyelven kívül azokat a nyelve-

ket lehet beírni, amelyeken az összeírt személy másokat megérteni és magát megérteni képes. A válaszcím előnyomatott válaszcímeket nem tartalmazott.

Meg kell még említeni az állampolgársággal összefüggő kérdést. A kérdés maga a hazai nemzeti, etnikai kisebbségek esetében a nemzetiség megállapítását nem segíti, hiszen nemzetiségüktől függetlenül valamennyien magyar állampolgárok. Jelentősége ebből a szempontból az lehet, hogy segíti a nemzetiség kérdésének egyértelműbb megértését. Az 1960. évi népszámlálástól kezdődően – amióta az állampolgárság kérdése nem szerepel a kérdőíveken – a nemzeti, etnikai kisebbséghez tartozók közül néhányan vélhetően azért vallották magukat magyar nemzetiségűnek, hogy ezzel a nemzethez, az országhoz való kötődésüket kifejezhessék.

A nemzetiségi összetétel alakulása

Az 1850-es népszámlálás szerint a történelmi Magyarország területén a népességnek több mint háromötöde volt nem magyar nemzetiségű. A magyarok száma 4,8 millió volt, a következő legnagyobb nemzetiség a román, amelyhez 2,2 millió személy tartozott, 1,7 millió szlovák, 1,4 millió német, 1,2 millió horvát, csaknem egymillió szerb élt a történelmi országterületen. A ruszinok száma megközelítette a félmilliót, az akkor nemzetiségként összeírt zsidóké meghaladta a negyedmilliót, a cigány nemzetiséghez tartozóké viszont csak 83 ezer volt. Az ország Szerb Vajdaság, Horvát-Szlavónia, Erdély és a Határőrvidék nélküli területén élt a történelmi Magyarország magyar nemzetiségű lakosságának 78 százaléka, e területen a nem magyar nemzetiségűek aránya 51 százalék volt.

Az első világháború előtti magyar népszámlálások az akkori országterületen az anyanyelv szerint a következőkről számoltak be: 1880-ban az ország lakosságának csak 45 százaléka volt magyar anyanyelvű, arányuk 1900-ban is csak alig haladta meg a népesség felét (51,5 százalék). A világháború előtti utolsó népszámlálás is kb. fele-fele arányban állapította meg a magyar–nem magyar anyanyelvű népesség arányát, hiszen 1910-ben a lakosság 54,6 százaléka vallotta magát magyar anyanyelvűnek, a román (oláh) anyanyelvűek aránya 16. a szlovák (tót) anyanyelvűeké 11 százalék volt, több mint 10 százalék jelölt meg német anyanyelvet, a többi hazai kisebbség anyanyelvét vallók aránya 1–3 százalék körüli volt.

Az első világháborút követően a korábban soknemzetiségű Magyarország lakosságának nemzetiségi összetétele jelentősen megváltozott. Az országhatár megváltoztatásával nemcsak területének és népességének jelentős részét, hanem nemzetiségeinek túlnyomó hányadát is elveszítette, és velük együtt a magyarok egy része is országhatáron kívülre került. A mai országterületen élők nemzetiségi összetétele azonban lényegesen nem változott: az 1910. évi népszámlálás adatai

szerint a mai országterület lakosságának 88,4 százaléka volt magyar anyanyelvű, arányuk 1920-ban 89,9 százalék volt, a növekedés tehát mindössze másfél százalékpont. A nemzetiségi népesség aránya tehát mintegy 10 százalékot tett ki ebben az időben. A következő tíz év végén némileg nagyobb változást regisztrált a népszámlálás. A magyar anyanyelvűek aránya meghaladta a 92 százalékot, a növekedés két és fél százalékpontos. Ezt követően a második világháború kezdetéig már csak némileg csökkent a nem magyar anyanyelvűek aránya.

A népszámlálási adatokból azt a következtetést lehet levonni, hogy a kiegyezés-től a második világháború kezdetéig a mai országterületen élők nemzetiségi összetétele döntően a nyelvi asszimiláció, kisebb részben egyéb ok miatt változott. A második világháború alatt és az azt követő négy évben azonban kényszerű vagy önkéntes népességmozgások hatottak elsősorban, és nem a nyelvi asszimiláció. Közismert, hogy a hazai németység jelentős hányadát ekkor veszítettük el. Az 1941-ben csaknem félmilliót kitevő, az ország népességének több mint egyhuzadát jelentő német anyanyelvűek száma az 1949. évi népszámlálásra 22 500-ra zsugorodott. A jelentős csökkenés nem demográfiai események következménye: a világháborút követően a győztes három nagyhatalom vezetői 1945 augusztusában Potsdamban megállapodtak Magyarország, Lengyelország és Csehszlovákia német lakosságának vagy annak egy részének Németországba történő telepítéséről. A kollektív bűnösség elve alapján tehát Magyarországról kitelepítették a hazai németek túlnyomó hányadát, mintegy 213 ezer főt.³ A kitelepítések, valamint a háborús veszteség együtt sem okozhatott azonban ilyen arányú csökkenést. Nyilvánvaló, hogy a hazai németséget ért trauma az itthon maradottakat a nemzetiségük eltitkolására készítette. Erősítette ezt a hatást, hogy – a törvényi tiltás ellenére – a kitelepítések megszervezéséhez az 1941. évi népszámlálás egyéni kérdőíveit használták fel.

A csehszlovák és a magyar kormány 1946 februárjában úgynevezett részleges lakosságcserében állapodott meg, amelynek keretében több mint 73 ezer magyarországi szlovák települt át önként Szlovákiába, ahonnan az áttelepített, illetve az önkéntes áttelepülést választó magyarok száma összesen mintegy 110 ezret tett ki.⁴ E népességmozgás következtében a hazai szlovákok száma és aránya is jelentősen csökkent. Az 1949. évi népszámlálás óta – az anyanyelv alapján – a nem magyar lakosság aránya lényegesen nem változott, másfél százalék körüli értéket jelent. Az anyanyelvenkénti struktúra azonban változatos képet mutat, ez viszont inkább az egyes anyanyelvet vallók közé tartozók demográfiai jellemzőivel: korösszetételével, termékenységgel, halálzási viszonyaival magyarázható, bár a nyelvi asszimiláció folyamata is nemzetiségi nyelvenként eltérő hatással van az egyes nyelveket vallók számának alakulására.

A nemzetiség kérdése 1941-ben szerepelt először a kérdőíveken. Akkor a lakosság 4,3 százaléka jelölt meg magyartól eltérő nemzetiséget. (Az adat termé-

szetesen a trianoni országterületre vonatkozik. – A szerk.) A második világháború alatt és után több mint három százalékponttal, 1,1 százalékra csökkent a nem magyar nemzetiségűek aránya. Az 1949. évi népszámláláskor a népesség 98,9 százaléka magyar nemzetiségűnek vallotta magát.

A nyelvismeret kérdésének nemzetiségek lélekszáma szempontjából a hazai nemzeti, etnikai kisebbségek nyelvét illetően lehet szerepe. Az értékelést nehezítheti, hogy nemzetiségeink nyelvei közül a német világnyelv, amelyet a nem német származásúak is nagyobb számban elsajátíthatnak. Ebben az esetben is valószínűsíthető azonban, hogy német nemzetiségűek által lakott területeken élő olyan személyek, akik csak második vagy további nyelvükként jelölték meg a németet, egyébként mind anyanyelvüket, mind nemzetiségüket illetően magyarnak vallják magukat, bár nyíltan nem vállalták, így kívánták jelezni német származásukat.

A népszámlálások nemzetiségi adatainak megbízhatósága, értékelése során meg kell említeni a cigány nemzetiség megállapításának nehézségeit. Azért is kell erről szólni, mert a cigánysághoz tartozás napjainkban egyre kevésbé nemzetiségi, sokkal inkább szociális probléma. A cigányság gazdasági, társadalmi helyzete rosszabb, mint a népesség egészéé vagy bármely másik nemzetiségé, demográfiai, iskolázottsági, foglalkozási jellemzői, család- és lakásviszonyaik minden más hazai nemzetiségtől eltérő sajátosságokat tükröznek. Mint láttuk, az 1850. évi osztórák népszámlálás szerint a történelmi Magyarország területén mindössze 83 ezer cigány nemzetiségű személy volt. Az 1941-es népszámlálás az átmenetileg megnagyobbodott országterületen is csak 58 ezer cigány anyanyelvű személyt regisztrált (ebből 39 ezer fő a visszacsatolt területeken élt). A nemzetiség szerint ekkor számuk megközelítette a 77 ezret, a mai országterületen a 27 ezret némileg meghaladták. Mind az 1941-es, mind a későbbi népszámlálások során a nemzetiségek közül egyedül a cigányság volt az, akik körében a nemzetiségük alapján képzett csoport lélekszáma nagyobb volt, mint a cigány nyelvet beszélőké. Ez alól csak az 1980. évi népszámlálás kivétel, amikor a nemzetiség előnyomatott válaszszavai között nem szerepelt a cigány. Ekkor csaknem 28 ezer személy vallotta magát anyanyelve szerint cigánynak, de csak 6400 a nemzetisége szerint. Fordulópontot jelentett a cigányok számának megállapítása tekintetében az 1990. évi népszámlálás, amikor 48 ezer állampolgár vallotta magát cigány anyanyelvűnek, és 143 ezren cigány nemzetiségűnek. (A korábbi népszámlálások során – az ilyen szempontból nem értékelhető 1980-as kivételével – a cigány nemzetiségűek / cigány anyanyelvűek aránya másfél – kétfő volt.) A magyarországi cigányok számára – általában a népszámlálási adatokra építve, de más adatforrásokat is felhasználva – különféle, a népszámlálási adatokat lényegesen meghaladó számítások, becslések láttak napvilágot. Nagy jelentőségű volt az 1890. évi népszámlálást követően, 1893-ban végrehajtott cigányfelvétel, amelyet a Statisztikai Hivatal irányításával a helyi közigazgatási szervek hajtottak végre. Bár az összeírást Budapesten és né-

hány nagyvárosban nem sikerült végrehajtani, az összeírás szerint 1893 januárjában 275 ezer cigány személy élt Magyarországon. Ez az adat az 1890. évi népszámláláskor cigány anyanyelvűként összeírt személyek számának háromszorosa. A felvétel eredményeit önálló kötetben tették közzé, amely tartalmazta a felvétel módszertani leírását is.⁵ Ilyen jellegű, a népszámlálási eredményeket kiegészítő, a cigány népesség egészét vizsgáló felvételre azóta sem került sor.

A népszámlálásokra vonatkozó nemzetközi ajánlások

A rendszeres népszámlálásokat tartó országok statisztikusai már a múlt században felismerték, hogy saját eredményeiket nemzetközi összehasonlításban is szükséges vizsgálni. Ezért nemzetközi tanácskozásokon vitatták meg népszámlálási terveiket, az alkalmazott fogalmakat, és ismertették egymással eredményeiket. 1950 óta az Egyesült Nemzetek Szervezete rendszeresen (minden évtizedre vonatkozóan) kidolgozza tagországai részére a népszámlálások tartalmára és fogalmaira vonatkozó ajánlásait. A vonatkozó irányelvek alapján elkészítik a regionális népszámlálási ajánlásokat is. Európában az ENSZ Európai Gazdasági Bizottsága és az Európai Statisztikusok Értekezlete készíti el a világajánlással összhangban lévő európai ajánlásokat. Az ajánlott népszámlálási ismerveket két csoportra osztották. Az egyik csoportba az úgynevezett alapvető témák, a másikba a nem alapvető, ajánlott ismervek tartoznak. Az alapvető témák biztosítják a nemzetközi összehasonlítást, az ajánlottak körében pedig meghatározzák, hogy az e körbe tartozó témákat – amennyiben az adott ország népszámlálási tematikájába illesztik őket – milyen fogalom- és tartalomkörrel mérjék fel az országok közötti egységesség és összehasonlíthatóság biztosítása érdekében. A nemzetiséggel összefüggő kérdések általában az ajánlott kérdések körébe tartoznak. Magyarország 1880 óta vesz fel a népszámlálások tematikájába nemzetiséggel összefüggő kérdéseket, de ezeket felveszik a környező országok népszámlálási kérdőívein is. Az 1990 körüli népszámlálásokhoz kidolgozott európai ajánlás a nemzetiséggel kapcsolatban a következő ismervek felmérését javasolta:⁶

Nemzetiség és/vagy etnikai csoport

A népesség nemzetiség és/vagy etnikai csoportjai, amelyekre vonatkozóan információra van szükség, az egyes országokban a nemzeti sajátosságoknak megfelelően különböznek egymástól. Néhány alap, amelyek segítségével az etnikai csoportokat meghatározzák, a következő: etnikai hovatartozás (azaz eredet szerinti ország vagy terület, ami különbözik az állampolgárságtól vagy a jogi nemzetiségen alapuló országtól), faj, szín, nyelv, vallás, ruházatkodási vagy étkezési szokások, törzs vagy e tulajdonságok különféle kombinációi. Ezenkívül, a használt meghatározásoknak, mint például a „faj”, „származás” vagy „törzs” különféle

megnevezései léteznek. Ezért minden országnak, amely az etnikai tulajdonságokat vizsgálja, meg kell határoznia mindazokat a definíciókat és fogalmakat, amelyek alapján a különböző népcsoportokat elhatárolják egymástól. A téma természete miatt ezek a csoportok országról országra erősen különbözni fognak egymástól, így nem lehet javasolni nemzetközileg elfogadható meghatározásokat.

Nyelv

Háromféle nyelvi adat van, amit népszámlálásoknál gyűjteni lehet. Ezek a következők:

- a) Anyanyelv, amit úgy határoznak meg, mint az a nyelv, amelyet az illető személy otthonában általában beszélt korai gyermekkorában.
- b) Használt nyelv, amit úgy határoznak meg, mint az(ok) a nyelv(ek), amely(ek)et az illető személy jelenlegi otthonában általában beszél, vagy leggyakrabban beszél.
- c) Meghatározott nyelven való beszéd képessége.

Az 1990-ben végrehajtott magyar népszámlálás kérdőíve a nyelvismeret tekintetében az ajánlástól eltért, attól némileg szűkebb értelmezésű, de a nemzetközi összehasonlítás e kérdés alapján is egyértelműen elvégezhető. A 1990-es évek közepén megkezdődött az ezredforduló környéki népszámlálások ajánlásainak kidolgozása. A tervezet némileg részletesebb, mint a tíz évvel korábbi népszámlálásoké volt. A még nem végleges ajánlás a következőket tartalmazza:

Állampolgárság (alapvető ismérv)

(Az európai ajánlásokban 1990-ben nem szereplő téma felvételét az Európa Tanács munkacsoportja javasolja)

Az állampolgárság az a törvény szerinti kapcsolat, amely a személyt az állammal összeköti születés vagy honosítás alapján, illetve akaratnyilvánítás, választás, házasságkötés útján vagy egyéb módon. Az állampolgárságra vonatkozó információt minden személyről meg kell szerezni.

A kettős vagy többes állampolgárságú személyeknek lehetőséget kell biztosítani, hogy mindegyiket deklarálja. A hontalan, állampolgárság nélküli személyeknél ennek megjelölésére is lehetőséget kell biztosítani. Ugyancsak biztosítani kell annak megjelölését, ha a személyek állampolgársága az államok felbomlása, különválása vagy egyesülése folytán még tisztázatlan.

Állampolgárság megszerzése (nem alapvető ismérv)

Azokban az országokban, amelyekben nagyszámú honosított állampolgár él, szükséges lehet megkülönböztetni a születés, honosítás vagy egyéb úton állampol-

gárságot szerzett személyeket. Egyes országok kívánatosnak tarthatják a honosított állampolgárok megkérdezését előző állampolgárságukról, a honosítás módjáról és az állampolgárság megszerzésének évéről.

Nemzeti és/vagy etnikai csoport (nem alapvető ismérv)

Egyes országok hasznosnak tarthatják, hogy adatokat gyűjtsenek népességük etnikai és/vagy nemzetiségi összetételéről. Az etnikai és/vagy nemzetiségi csoportokat azok a személyek alkotják, akik magukat ugyanolyan származásúnak és/vagy kultúrához tartozóknak vallják az őket más csoportoktól megkülönböztető nyelvi és/vagy vallási és/vagy egyéb jellemzők alapján. Az egyes országok történelmi és politikai körülményeitől függően lehet e csoportokat etnikai és/vagy nemzetiségi csoportoknak tekinteni.

Minden személynek szabadon kell kinyilvánítania, hogy melyik etnikai, illetve nemzetiségi csoporthoz tartozik.

Nyelv (nem alapvető ismérv)

Egyes országok kívánatosnak tarthatják a nyelvekre vonatkozó adatok gyűjtését. Ezek közül a legfontosabbak:

- a) Az anyanyelv az első nyelv, amelyet a személy kisgyermek korában beszélt.
- b) Fő nyelv, amelynek használatát az adott személy a legjobban ismeri.
- c) A használt nyelv az a nyelv, amelyet a személy otthonában és/vagy munkahelyén leggyakrabban használ.
- d) Nyelv(ek) ismerete, ami egy vagy több meghatározott nyelven történő beszélni és/vagy írni tudás képességét jelenti.

Ajánlatos, hogy legalább két kérdést, mégpedig az a) vagy b) és a c) jelű te-
gyék fel. Amennyiben a c) kérdésre csak egy válaszadási lehetőség van, lehetőleg
a folyamatosan otthon beszélt nyelvet kérdezzék.

Vallás (nem alapvető ismérv)

Egyes országok szükségesnek tarthatják a vallásra vonatkozó információk gyűjtését. Ezek közül a legfontosabbak:

- a) egy egyházhoz vagy vallási közösséghez való formális tartozás;
- b) egy egyház vagy vallási közösség életében való részvétel;
- c) vallásos hit.

Ha csak egy kérdést tesznek fel, ajánlatos, hogy az a) jelű legyen, lehetővé
téve a nemleges válaszadást is.

Magyarország és a környező országok statisztikusai, demográfusai, a nemzeti-
iségi, etnikai összetétellel és alakulásával foglalkozó kutatói a térség nemzetiségi

vizsgálatának kérdéseiről háromnapos konferenciát tartottak 1992 szeptemberében Budapesten. A konferencián elhangzott előadások bemutatták a nemzetiségi kutatások eddigi eredményeit. A viták során ismertették és értékelték a fellelhető adatforrásokat. A térség statisztikai hivatalainak képviselői és a meghívott szakemberek javaslatot dolgoztak ki és fogadtak el az adatok tárgyilagosságának, megbízhatóságának javítása érdekében. A konferencia határozatai a következők:

Az 1992. szeptember 3. és 5. között Budapesten a nemzetiségi/etnikai/nyelvi csoportok statisztikájáról tartott konferencia határozatai

I.

Az MTA Demográfiai Bizottsága és Történeti Demográfiai Albizottsága – a Magyar Kormány Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Hivatala „A magyarországi nemzeti és etnikai kisebbségekért” alapítványa; a Teleki László Alapítvány; a budapesti Európa Intézet; valamint a Központi Statisztikai Hivatal támogatásával – 1992. évi szeptember hó 3. és 5. között konferenciát rendezett a nemzetiségi/etnikai/nyelvi csoportok statisztikájáról.

A konferencián képviseltette magát az osztrák, a vajdasági, a szlovák, a román, a horvát, a szlovén statisztikai hivatal. Részt vettek továbbá meghívott demográfus, statisztikus, történész szakértők a szomszédos államokból, valamint Angliából, Németországból, Svájcból.

A konferencia célja egyrészt az volt, hogy a népszámlálásoknak a nemzetiségek összefrásával kapcsolatos fogalmi, módszertani kérdéseit megvitassák, különösen a szomszédos államokban élő magyar nemzetiség számára és összetételére vonatkozóan, továbbá, hogy a Magyarország mai határai között élő nemzetiségekre vonatkozó adatokat az 1910-es népszámlálástól kiindulva kritikailag értékeljék.

A megtartott előadások és viták során a statisztikai hivatalok képviselői és a meghívott szakemberek azt a javaslatot alakították ki, hogy a jövőben az adatok megbízhatósága, tárgyilagossága érdekében azok az országok, amelyekben a különböző nemzetiségi/etnikai/nyelvi csoportok tagjai jelentős számúak, a népszámlálásokat a következő ismérvek alapján végzik:

figyelembe véve az ENSZ népszámlálási ajánlásait. A konferencia az alábbi ismérvek teljes körű felvételét javasolja:

1. nemzetiségi/etnikai/nyelvi csoport,
2. anyanyelv,
3. nyelvhasználat.

Indokolt, hogy – különösen olyan körzetekben, ahol a különböző nemzetiségi/etnikai/nyelvi csoportok tagjai jelentős számúak – még további kiegészítő ismérveket is megkérdőjelezzenek (vagy a teljes körű népszámlálás alkalmával, vagy külön kiegészítő, ill. részfelvételek során):

4. születés helye,
5. állampolgárság,
6. vallás,
7. apa nemzetisége és születési országa,
8. anya nemzetisége és születési országa.

II.

További ajánlások:

– A népszámlálási kérdőíveken az adott területen élő főbb nemzetiségi/etnikai/nyelvi csoportok megjelölését előnyomatottan szerepeltessék.

– A kérdőívet és az utasításokat a főbb etnikai csoportokhoz saját nyelvekre lefordítva juttassák el.

– Az adatszolgáltatást a kérdezett, illetve képviselője abban a tudatban tegye meg, hogy az egyéni adatok titkosak, azok szabad bevalláson, nem pedig hatósági vagy számlálóbiztosi megállapításon alapulnak.

– Lehetőleg egységesen határozzák meg a főbb ismérveket: – nemzetiséget, anyanyelvet, használt nyelvet, amelyeket belefoglalnak a következő európai népszámlálási ajánlásokba.

– A statisztikai hivatalok lehetővé teszik, hogy a főbb etnikai csoportok képviselői részt vehessenek a népszámlálásokban. (előkészítés, propaganda, adatgyűjtési munka stb.)

– A csoportosítás és feldolgozás során a nemzetiségi/etnikai/nyelvi adatokat a legkisebb egységek (pl. települések, falvak) szerint is feldolgozzák és publikálják, illetve lehetővé teszik az ilyen részletességű adatokhoz való hozzáférést.

– A hagyományos demográfiai és társadalmi-gazdasági ismérveket a nemzeti-ségi/etnikai/nyelvi csoportokra vonatkozóan külön is feldolgozzák, a megfelelő területi egységek szerint.

– A Konferencián részt vett országok statisztikai hivatalai a tízévenkénti népszámlálások nemzetiségi/etnikai/nyelvi csoportokra vonatkozó statisztikai adatait egy közös kötetben is közreadják oly módon, hogy minden 10 ezer főt elérő nemzetiségi/etnikai/nyelvi csoportot külön mutatnak ki.

– Az 1990 körüli népszámlálások adatait tartalmazó első kötetet a Központi Statisztikai Hivatal szerkeszti és adja ki, és az országok statisztikai hivatalai az információkat végleges adataik alapján közlik.

– A teljes körű népszámlálásokkal azonos tartalmú speciális vizsgálatokat szerveznek meg a nemzetiségek/etnikai csoportok által lakott területeken. Abból a célból, hogy ezeket kipróbálják, a nemzeti népszámlálás utáni időszakra közösen kialakított próbaszámlálásokat lehet megtervezni. A Burgenlandi Statisztikai Hivatal kész arra, hogy ehhez a programhoz tapasztalatainak átadásával hozzájáruljon.

– A nemzetiségi/etnikai/nyelvi csoportokra vonatkozóan rendelkezésre álló népmozgalmi statisztikai adatokat (születések – házasságok – elhalálozások), valamint a bevándorlási és kivándorlási adatokat szintén feldolgozzák és publikálják.

A Központi Statisztikai Hivatal – részben e konferencia határozatait szem előtt tartva, részben több évtizedes adósságot kiegyenlítve – eddig nem publikált népszámlálási nemzetiségi adatot tett, illetve tesz közzé több kiadványban. Az eddig már megjelent kötetek Erdély, a Felvidék és Kárpátalja településenkénti nemzetiségi adatait mutatják be az 1880–1941 közötti időszakra vonatkozóan, az ezen időszakban végrehajtott népszámlálások alapján, illetve az erdélyi települések nemzetiségi adatait napjainkig a romániai népszámlálások adatai szerint. Ezenkívül nyomdában van a Szlovákia településeinek nemzetiségi és vallási adatait az 1991. évi szlovákiai népszámlálás alapján bemutató kötet. Várhatóan még ebben az évben megjelenik az a kiadvány, amely a burgenlandi települések nemzetiségi összetételének alakulását ismerteti napjainkig, magyar és osztrák népszámlálások adatai alapján. Előkészítés alatt van végül a Délvidék településeinek 1941-ig terjedő nemzetiségi adatait tartalmazó kötet.

A következő népszámlálás előkészítésének egyik kulcskérdése, hogy legyen-e, és milyen tematikával nemzetiségi, etnikai hovatartozást tudakoló kérdésblokk a népszámlálási kérdőíven. Úgy gondolom, hogy a kérdés fontossága és szükségessége nem vitatható. A sikeres végrehajtás érdekében azonban a szakmai szempontok meghatározása nem elég. Még jobban meg kell ismerni a nemzeti, etnikai kisebbségekhez tartozók érzéseit, érdekeit, meg kell hallgatni érveiket és ellenérveiket, és ezek alapján, velük egyetértésben, a nemzetközi ajánlásokkal és a környező országok és a korábbi magyar népszámlálások gyakorlatával összhangban kell kialakítani e fontos témát vizsgáló kérdéskört.

Jegyzetek

1. Az 1850. és 1857. évi népszámlálás. KSH. Bp. 1993.
2. A magyar népszámlálások előkészítése és publikációi, 1869–1990. I. kötet (Népszámlálási rendeletek, törvények, nyomtatványok, népszámlálási kérdések, publikációk) KSH. Bp. 1990.
3. Fehér István: *A magyarországi németek kitelepítése, 1945–1950* (Akadémiai Kiadó. Bp., 1988)
4. *Magyarok a Kárpát-medencében*. Pallas Lap és Könyvkiadó V., Bp., 1989.
5. *A Magyarországon 1893. január 31-én végrehajtott cigányösszeírás eredményei.* = Magyar Statisztikai Közlemények. IX. kötet. Bp., 1895.
6. Idézi: Dr. Klinger András: *A nemzetiségi statisztika Európában és Magyarországon. Megjelent a Magyarország nemzetiségeinek és a szomszédos államok magyarságának statisztikája (1910–1990)*, KSH, 1994. c. kötetben
7. *Magyarország nemzetiségeinek és a szomszédos államok magyarságának statisztikája (1910–1990)*. Az 1992. szeptember 3. és 5. között tartott konferencia előadásai. KSH. 1994.

Szarka László

A magyarországi kisebbségi történetírás helyzete és feladatai

A magyarországi nemzeti kisebbségek történetírására vonatkozó megjegyzéseimet három részre osztva szeretném kifejtetni. Mondandómat egyfajta kutatástörténeti áttekintéssel kezdem, amelyben főként azt vizsgálom, mennyiben változott meg a kisebbségi történetírás helyzete, szerepe és témaválasztása 1989 óta. Ezt követően a magyarországi kisebbségi csoportok múltjának módszeres és rendszeres feltárását célul kitűző kutatások eredményeiről és feladatairól szeretnék szólni. Harmadikként olyan módszertani megfontolásokat, ajánlásokat szeretnék vitára bocsátani, amelyek az eddigi hazai kisebbségtörténeti munkák eredményei és hiányai alapján lehet megfogalmazni.

Kezdjük talán azzal, hogy az 1989 óta eltelt évek kisebbségtörténeti kutatásainak számítógépes és nyomtatásban megjelent, illetve előkészületben lévő bibliográfiái szerint a hazai kutatásokban komoly személyi változások zajlanak le. A korábbi évek-évtizedek szerzőgárdájához képest szinte évről-évre növekszik a nemzeti és etnikai kisebbséghez tartozó szerzők száma és aránya. Ez a kisebbségi tárgyú kutatások során mindig is kívánatos hármaskörrel fokozatos érvényesüléséhez vezethet: a magyarországi magyar kutatók mellett egyre nagyobb számban publikálnak a magyarországi nemzetiségi szerzők, s mindeközben – különösen német, szlovák vonatkozásban – felerősödött az anyanemzeti kutatók érdeklődése is a magyarországi kisebbségi csoportok iránt.¹

Jó lenne persze ezt a háromszöget mielőbb négyszögesíteni: fölöttébb kívánatos lenne, ha a magyarországi kisebbségtörténeti tárgyú kutatások legalább olyan mértékben részeivé válnának a nemzetközi kisebbségkutatásnak, mint ahogyan ezt a néprajz területén jórészt már sikerült elérni.

¹ A Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Hivatal Műhelybeszélgetések c. tanácskozás-sorozatának az MTA Történettudományi Intézetében 1997. január 28-án elhangzott előadás írásos változata.

Igen jellemző egyébiránt, hogy míg a legközelebbi és alighanem legterméke-nyebb rokontudományunk, a történeti néprajz kisebbségi vonatkozású vizsgálódásainak kutatástörténete a rendszeres nemzetközi konferenciák előadásait közreadó kötetek, kutatási beszámolóok, bibliográfiai tanulmányok jóvoltából szinte folyamatosan nyomon követhető, addig a hazai kisebbségtörténetnek ilyen kutatástörténeti folytonossága teljességgel hiányzik.

Kösa László a magyarországi kisebbségi néprajzkutatásról készített kutatástörténeti tanulmányaiban például mindig komoly előzményekre és igen kiegyensúlyozott szakirodalomra hivatkozhatott. Amikor a magyarországi kisebbségek történetével foglalkozó 1960–1989 közötti magyarországi kutatásokról bibliográfiai tanulmányt kellett készítenem, Kővágó László és Arató Endre ilyen jellegű összefoglalásai bizony meglehetősen sivár képet rögzítettek. A pártállam hibátlan kisebbségpolitikáját szinte minden évben megörökítő brosúrák és néhány igényesebb országos összefoglaló mellett jórészt szétszórót nemzetiségi helytörténeti és művelődéstörténeti tanulmányok, könyvek alkották a hatvanas-hetvenes évek kisebbségtörténeti kutatásainak túlnyomó részét. Az 1980-as években még szintén csak a magyarországi kisebbségek történetének hagyományos nagy kérdéseivel (mint pl. a 18–19. századi betelepüléssel, a második világháború utáni kitelepítéssel, lakosságcserevel, iskolapolitikával) foglalkozó munkák számának ugrásszerű megnövekedését lehetett regisztrálni mint új jelenséget.²

Mára azonban egyértelművé vált, hogy a magyarországi kisebbségkutatásban, így a kisebbségi történetírásban is komoly intézményesülési folyamat és erőteljes munkamegosztás jelei alapozzák meg a kutatások szakmai színvonalának emelkedését. Ezzel együtt úgy látom, újra felértékelődőben van a magyarországi kisebbségi társadalmak fölöttébb sajátos 20. századi történelme, illetve az az ismeretanyag, amely alapján ezt a mindmáig meglehetősen elhanyagolt történelmet szakszerűen fel lehet és fel kell dolgozni, és a magyarországi kisebbségek önismeretének, illetve a 20. századi magyarországi társadalom történetének egyaránt fontos részeként lehet és kell kezelni.

A magyarországi kisebbségi társadalmak önszerveződésének és öngazgatásának sikere ugyanis talán nem annyira a magyar állam mostani leromlott pénzügyi állapotától függ. Az 1993. évi LXXVII. kisebbségi törvény által életbeléptetett önkormányzati modellnek a – bukás kockázatát is magában hordozó – nagyszabású kísérletét sok más tényező is lékezi és hátráltatja: a helyi és országos hivatalok ellenállása mellett véleményem szerint jórészt azon áll vagy bukik a kisebbségi önkormányzatiság jövője, hogy képesek lesznek-e a magyarországi kisebbségi társadalmak szellemi irányítói, pedagógusai, kutatói a területileg és nyelvi, tudati tényezők szerint egyaránt bonyolult mozaikalakzatokban létező kisebbségi csoportokat – közös kultúrájuk, nyelvük, múltjuk és hagyományaik értékei, valamint közösségi perspektíváik révén – valódi közösséggé kovácsolni. Van-e, lesz-e anny

szellemi és fizikai erő, hogy a törvényben elismert valamennyi magyarországi kisebbség az így kialakuló reális csoportidentitást az előrehaladott asszimilációs folyamattal szembe tudja állítani.

A történészekről többször is hebizonyosodott, hogy éppúgy tisztában vannak szakmájuk ideológia- és politikaérzékenységgel, mint ahogy a történetírás kettős felelősségével is. Hiszen egyrészt saját tudományterületük legfőbb szabályai – *az elfogultságtól és részrehajlástól való óvakodás*, valamint a megtörtént *események* lehetőség szerint *legpontosabb és oknyomozó kifejtésére való igyekezet* a maximális pontosságra és szakmai korrektségre – kötelezik a szakma művelőit. Az a *közösség* pedig, amely történelmének feltárására a történész a közösség tagjaként vállalkozik, *a megélt privát történelem minden gyötrelmét, kínját és örömeit visszaadó*, igaz és valódi, *hiteles és vállalható, feldolgozott és folytatható történelmet kér rajtunk számon*.

Röviden szólva: úgy kell megpróbálni a történelmet önismereti diszciplínaként művelni, hogy a legkritikusabb akadémikus közegben is jóváhagyólag hőlintsanak rá a kisebb és nagyobb közösségek történeti fejlődését, sajátosságait bemutató dolgozatokra, miközben annak a falunak, iskolának, egyháznak vagy másfajta közösségnek a tagjai, amelynek múltjából valamely szeletet feldolgozunk, szintén magára, a maga múltjára ismerjen, és megtanulja azt becsülni. Szerencsére szaporodnak a jó példák: Kétegyháza immár folytonosnak tekinthető helytörténeti feldolgozását, Tótkomlós kétkötetes néprajzi-történeti monográfiáját, Elmer Istvánnak a Svábhegy német emlékeit pompás kiállítású könyvben feldolgozó Gyökeret vertek a svábok című munkáját vagy Mukicsné Kozár Mária a szlovének lakta Felsőszőlnököt bemutató szakszerű és szép könyvét említhetjük példaként a közelmúlt gazdag terméséből.

Ebből a szempontból kiváltképp fontosnak tűnik, hogy 1989 óta alaposan átalakulni látszik a magyarországi kisebbségi történetírás intézményi háttere. Az egyetemek, főiskolák tervezett és részben megvalósított úgynevezett nemzetiségi intézeteiben, valamint a kisebbségi önkormányzatok által létrehozott kutatóintézetekben egyre több azoknak a fiatal és középnemzedékhez tartozó kisebbségi történészeknek a száma, kik saját közösségük múltjával kívánnak foglalkozni.

Igen fontos nővum a kisebbségtörténeti kutatások kibővült témaválasztása is: ennek egyik oka nyilvánvalóan a megújuló-átalakuló kutatói háttér. Másrészt komoly lendítő tényezőnek számítottak az 1989 után átmenetileg parttalannak, mára viszont sokunk által megint aggályosan körülhatároltnak tűnő levéltári források. A cenzúra és vele együtt az úgynevezett tabutémák eltűnésével, valamint a kisebbségi közösségekben is kitapinthatóan megnövekedett történeti érdeklődéssel együtt mindez igen komoly elmozdulásokat eredményezett a témaválasztásban. A pártállami periódus utolsó két évtizedében, különösen a nyolcvanas években a *kisebbségi identitás* sajátos történeti problémái (a kétnyelvűség, az

asszimiláció kérdései) jobbára még csupán regionális és helyi közösségek feldolgozásaiban jelentek meg adatolt okfejtésben.

Jóllehet a marxista kisebbségtörténetírást igen erős kritikai apparátussal művelő Kővágo László a magyarországi kisebbségek leíró definíciójában már 1984-ben is az erőteljes asszimiláció tényét meghatározó jegyként szerepeltette, az elmagyarosodás valóságos történeti okairól nagyon kevés szó esett.

Így például „A magyarországi nemzetiségek empirikus vizsgálata” címmel Matkovits Kornél és Sükösd Ferenc által összeállított 1984. évi zárójelentés már *német irodalmi hivatkozásokkal* utalt az egyre inkább felgyorsult asszimilációs mozgások egynémely okaira, de a „szerves asszimiláció” modelljének nevezett magyarországi nemzetiségi oktatás dilemmáit, a nemzetiségi értelmiségi elitképzés hiányosságait feltárva nemigen tudta elhelyezni az állampárt sikerpropagandájával éles ellentétben álló jelenségeket a magyarországi kisebbségek 1945 utáni történeti fejlődésében. Mindazonáltal kétségkívül komoly érdeme a szerzőknek, hogy ha szőrmentén is, de nevükön nevezték az asszimiláció tényeit, és egyik legfontosabb okcsoportját, a kisebbségi oktatáspolitikát zásutcaját.³

Ugyanakkor szinte teljesen kritikátlanul tárgyalta a zárójelentés a kisebbségek sok tekintetben formálisan vagy még úgy sem rendezett jogi helyzetét. A kisebbségtörténet szakmailag legjobb művelői közül Tilkovszky Loránt, Zielbauer György, Fehér István szintén már a nyolcvanas évek második felében közreadták azokat a munkáikat, amelyekben a magyarországi kisebbségek asszimilációjára törekvő két világháború közti és 1945 utáni magyar kormányzati politika tényeivel először szembesülhetett a szélesebb közvélemény.⁴

Az 1989 utáni munkákban ez a két kérdéskör, együtt az 1945–1949 közötti kisebbségek ellen irányuló telepítésekkel, jogfosztásokkal igen gyorsan a kutatói érdeklődés középpontjába került: különösen a német kisebbség Szovjetunióba történt elhurcolását, helyi összetelepítését, jog- és vagyonfosztását, valamint kitelepítését feltáró munkák jelentettek komoly fordulatot a korábbi hallgatáshoz, illetve féligazságokhoz, megszüpítő múltidézésekhez képest. A magyarországi kisebbségek asszimilációját azonban nem annyira a történeti, hanem sokkal inkább a művelődésszociológiai, szociolingvisztikai, történeti szociológiai vizsgálatok (Demeter Zayzon Mária, Garami Erika, Gyivicsán Anna, Marosvölgyi Lajos, Radó Péter, Szabó Ildikó, Tarján G. Gábor és mások szociológiai tanulmányaira gondolok) térképezték fel először.

Az asszimilációs folyamatok történeti hátterét, okait az egyre szerteágazóbb történeti kutatások ez idáig csupán részben tudták diakrón megközelítésben, az egész 20. századi fejlődésben elhelyezni. Zielbauer Györgynek a német kisebbség különböző regionális csoportjait bemutató tanulmányai mellett talán Hoóz István, Dávid Zoltán, Kovacsics József, Mészáros Árpád, Czibulka Zoltán és mások által publikált történeti demográfiai dolgozatok szolgáltak az elmúlt években a legtöbb új adalékkal.

A tematikai megújulásra példaként felhozott asszimilációs folyamatok történeti kutatása azonban véleményem szerint sokkal inkább előtűnk álló, mint máris megoldottnak tekinthető feladat. Különösen ha arra gondolunk, hogy a kisebbségi történetírásnak is megvan a maga feladata a 2001. évi népszámlálás nemzetiségi-anyanyelvi adatfelvételének szakmai és némiképp a csoportlélektani előkészítésében is. A városokba való bevándorlás, a hagyományos foglalkozási szerkezet, a társadalmi mobilitás folyamatainak történeti elemzése ma még jórészt hiányzik a magyarországi asszimilációs folyamatok elemzéséből.

A kisebbségtörténeti kutatásoknak a megújuló és egyre sokrétűbbé váló téma-választás mellett a kiszélesedett intézményes kutatási bázis és a kisebbségi szakemberek korábban alig remélt hathatós bekapcsolódása jelenti az 1989 utáni évek legfontosabb változásait. Ez az akadémiai és egyetemi történettudományi kutatóhelyek kisebbségtörténettel foglalkozó kutatóit máris olyan új versenyzet elé állítja, amely az egyre színvonalasabb munkák megjelenését eredményezi majd. Ez azonban felveti a korábinál hatékonyabb munkamegosztás szükségességét is, amire – ha semmi más miatt, úgy az egyre inkább beszűkülő anyagi források miatt – máris mindannyian rá vagyunk kényszerítve.

Az OTKA és OKTK által támogatott kisebbségtörténeti kutatások között már ma is viszonylag sok hazai kisebbségekkel foglalkozó munkát találhatók, a különböző alapítványok által finanszírozott pályázatokat is beleszámítva tehát vélhetően előbb-utóbb felmerül a kisebbségtörténeti kutatások kívánatos sorrendjének, prioritásainak a kérdése.

Ennek kapcsán a módszeres és szakmailag megalapozott magyarországi kisebbségtörténeti kutatások legnagyobb hiányairól, deficitjeiről is szólni kell pár szót. Ha valaki korábban nem akarta volna tudomásul venni, a kisebbségi önkormányzati modell érvényesülése óta kénytelen az is felismerni, hogy a magyarországi kisebbségek sok mindenben hasonlítanak egymásra, de még több mindenben különböznek egymástól. Ennek a triviális ténymegállapításnak látszólag ellentmond az a szakmai kíváncsi, hogy bizonyos elemi munkákat szükséges lenne mielőbb közösen vagy legalábbis koordináltan elvégezni. A nemzeti kisebbségek által lakott települések részben folyamatban lévő, részben indulás előtt álló pontos számbavételével, néprajzi, nyelvészeti, demográfiai leírásával párhuzamosan ügyelni kellene a helyi közösségek legfontosabb történeti koordinátáinak, helytörténeti bibliográfiai adatainak begyűjtésére is.

Ugyancsak közös nagy feladatként jelentkezik a két világháború közti, az 1939–1949 közötti, majd pedig a pártállami kisebbségpolitika és kisebbségi jogalkotás legfontosabb dokumentumainak összegyűjtése és közreadása. Aligha lehet érdemben összehangolt és megbízható kisebbségtörténetírásról beszélni az ilyen, feltétlenül alapos jegyzetapparátussal ellátott forrásmunkák nélkül, amelyek számát és merítésük mélységét természetesen szinte tetszés szerint lehet növelni. A

cigányság történetére vonatkozó, 5-6 évszázadot átfogó egykötetes dokumentumgyűjteményt az úttörő próbálkozásoknak kijáró elismerés mellett szinte magától értetődően erős szakmai kritika fogadta, ami véleményem szerint azt is jelezte, hogy az ilyen típusú munkákhoz nagyobb tudományos erőkoncentráció szükséges.⁵

Mint ahogy a *magyarországi kisebbségek hiányzó 20. századi történeti kronológiájának elkészítése* sem történhet meg egyszemélyes vállalkozásban. Az e téren a maga magyarországi német kronológiájával ugyancsak úttörő érdemeket szerző Tilkovszky Loránt például egyetemi hallgatóit vonta be az ilyen munkálatok során megkerülhetetlen kiterjedt adatgyűjtésbe.⁶ Valószínű egyébiránt, hogy az ilyen, kisebbségek szerint külön-külön elkészülő részletes kronológiákra lenne nagyobb szükség, hiszen ezek a helytörténészek által feltárt és újrahasznosítható lokális adatok is könnyebben bekerülhetnének, mint a minden kisebbségre kiterjedő, felülről építkező, közös történeti kronológiai összefoglalásba.

A magyarországi kisebbségi történetírás feladatait nagy általánosságban talán nem is nagyon nehéz megfogalmazni: fel kell mérni és számon kell tartani mindazt, ami az elmúlt évtizedekben a szakma legjobb tradíciói szerint kiállja az idő próbáját: történeti demográfiai tanulmányok, helytörténeti munkák, oral history módszerével készült jelenkortörténeti látleletek, történeti néprajz és társadalomtörténet határvidéken mozgó kisonográfiaiak tartoznak ebbe a kategóriába. A szempontok előzetes tisztázása mellett és szerényebb célok kitűzésével folytatni kellene a nemzetiségi bibliográfiák kiadását. S általában tovább kell vinni mindazokat a munkálatokat, amelyek folytatásra érdemesek, és nélkülük lehetetlen továbblépni: a *forrásközlések*, a szakdolgozatként, doktori disszertációként is elkészíthető *sajtómonográfiák*, *repertóriumok*, a *nemzetiségi szövetségek egyes rövid korszakait feltáró tanulmányok* tartoznak ide. Folytatni érdemes a nagyobb és az ország több régiójában élő kisebbségek esetében a *regionális történeti összefoglalások* elkészítését, mert mind a németek, mind pedig a szlovákok, horvátok, szerbek esetében az ilyen megyei, regionális összefoglalások a későbbi országos szintézisek fontos előzményeit jelenthetik, s emellett a hazai kisebbségi életkeretek meghatározóan fontos elemét, a *regionalitást* is beemelik a történeti elemzésbe.

És ugyanígy: a magyarországi kisebbségi iskolákban folyó történelemoktatásba kötelezően és általánosan bevezetni tervezett *népismereti tankönyvek* szükségességéhez sem fér kétség. Ez talán egy későbbi szakmai találkozó témája is lehetne. A témával kapcsolatban engedtessek meg egy kritikai megjegyzés: a szlovák tankönyv-előkészületek munkálatainak ismeretében mondhatom, nagyon fontos könyvekről van szó, és valójában a történész-szakma nagy mulasztásának tarthatjuk, hogy ezek a tankönyvek csak mostanság készülnek el, s hogy ezekhez korábban nem teremtették meg a kisebbségi oktatásügy irányítói a szükséges feltételeket.

Az önkormányzati szféra bizonyára új igényeket fogalmaz majd meg a kisebbségi történetírókkal szemben: jó lenne persze elkerülni a korábbi időszak ünnepi kiadványainak sekélyes megoldásait, és arra kellene törekedni, hogy az önkormányzati megrendelések az adott település vagy régió kisebbségi népességének önismeretét szolgáló, kritikus történeti apparátussal készülő munkákat segítsenek megjeleníteni. Fontos lenne, ha az országos kisebbségi önkormányzatok támogatnák egy közös kisebbségi történeti évkönyv megjelenését, ahol akár anyanyelven, akár magyarul egy kötetben jelenhetnének meg az adott év legjobb kisebbségtörténeti munkái.

A magyarországi nemzeti kisebbségek és természetesen a legnagyobb kisebbségi közösséget alkotó cigányság 20. századi történeti fejlődésében is sok az olyan sajátos elem, amelynek leírása, összehasonlító tipológiai elemzése és elhelyezése az európai kisebbségek történelmi folyamataiban kétségkívül nemzetközi tudományos érdeklődésre tarthat számot. És itt most egyáltalán nem az olyan hiperkritikus propaganda-kiadványokra, politikai vádaskodásokra gondolok, mint amelyek az utóbbi öt-hat esztendőben szlovák és román szélsőséges körökből a magyarországi permanens etnocídium elméletével hozakodnak elő.⁷ Sokkal inkább a *magyarországi kisebbségeknek* – az anyanemzeteikkel és a magyarsággal való sok évszázados párhuzamos együttfejlődését követő – *1918 utáni sajátos különfejlődését*, s ennek a váltásnak a feltárását tartanám szükségesnek. Hiszen olyan történetileg, nyelvészetileg és etnoszociológiailag igen érdekes folyamatról van szó a magyarországi szlovákok, románok, szerbek, horvátok, szlovének esetében, amelynek során a trianoni országterületen maradt kisebbségi csoportok korábbi helyzetükhöz képest egy új típusú, a többségi és államalkotóvá lett anyanemzetek nemzeti fejlődésétől különváló és jórészt elszigetelt helyzetbe kerültek.

Ez a sajátos történeti különfejlődés a két világháború közti, majd az 1939–1949 közötti válságos évtized asszimilációs periódusai után a minden tekintetben homogenizáló és nivelláló pártállami korszakon keresztül vezetett el 1989-ig. A mai magyarországi kisebbségi politika a kisebbségi közösségek revitalizációjának lehetőségeit keresi. Ebben az új helyzetben a közösségi önismeret igényeit, szükségleteit szem előtt tartó kisebbségi történetírás feladata alighanem a *szakmai tisztesség és a közösségi küldetés* kettős keresztjének vállalása lehet.

Jegyzetek

1. A bibliográfiák közül a Käfer István szerkesztésében megjelent *Nemzetiségek Magyarországon 1945–1975* c. sajtóbibliográfia mellett az Országos Széchényi Könyvtár számítógépes nyilvántartását, az Országos Idegennyelvű Könyvtárban az 1980-as években megjelent éves nemzetiségi bibliográfiáit, illetve a Teleki László Alapítvány és a müncheni Súdost-Institut befejezés előtt álló kelet-közép-európai kisebbségtörténeti bibliográfiáinak adatait használtuk. A németországi kutatók magyarországi kisebbségi, főként német tárgyú munkáiról ld. Fischer, Holger: *Das Zusammenle-*

ben der ethnischen und konfessionellen Gruppen in Ungarn in der deutschen Geschichtswissenschaft (terjedelmes bibliográfiai áttekintéssel) Kézirat.

2. Kósa László: A magyarországi nemzetiségek néprajzi kutatása 1945–1975. *Ethnographia* 1975. 422–436. – Szarka László: A magyarországi nemzeti kisebbségek legújabb kori történetének vizsgálata 1968–1990 között. In: V. Molnár László (szerk.): *Új törekvések a történelemtanításban*. Budapest, 1993. 112–121.
3. Matkovits Kornél–Sükösd Ferenc: *A magyarországi nemzetiségek. Zárójelentés „A magyarországi nemzetiségek empirikus vizsgálata”, ill. „A magyarországi nemzetiségek jelenkori gazdasági-társadalmi helyzete” címmel folytatott kutatásokról*. Pécs, 1984.
4. Tilkovszky Loránt: *A szlovákok történetéhez Magyarországon 1919–1945*. Kormánybiztosi és más jelentések nemzetiségpolitikai céllal látogatott szlovák lakosságú településekről. Magyar–Csehszlovák Történelemügyi Bizottság Budapest, 1989. – Zielbauer György: *Adatok és tények a magyarországi németség történetéből 1945–1949*. Budapest 1989.
5. Mezei Barna: *A magyarországi cigánykérdés dokumentumokban 1422–1985*. Kossuth Könyvkiadó Budapest, 1986.
6. Tilkovszky Loránt: *A magyarországi németség történetének kronológiája 1919 augusztusától 1938 márciusáig*. Somogy Megyei Levéltár Évkönyve, 1986. 377–407.
7. Példaként az ilyen jellegű munkákra ld. Barbulescu, Petre: *The Drama of National Minorities in Hungary*, Bucharest, Globus Publisher 1991.

Számunk szerzői

Szarka László történész, MTA Történettudományi Intézet, Budapest
 Kocsis Károly földrajzkutató, MTA Földrajztudományi Intézet, Budapest
 Czibulka Zoltán statisztikus, Központi Statisztikai Hivatal, Budapest

KISEBBSÉGGKUTATÁS SZEMLÉ

A magyar kisebbségek ügye mint nyitott kérdés

Huttenbach, Henry R.: *Divided Nations and The Politics of Borders*; Ludányi, Andrew: *Preface: The Historical Geography of the Hungarian Nation. = Nationalities Papers. 24. vol. 1996. 3. no. 369–376. p.*

A *Nationalities Papers* 1996. szeptemberi különszáma a végéhez közeledő XX. század magyar történelmének és nemzeti önbecsülésének talán legmélyebb sértését okozó és ennek ellenére – vagy talán éppen ezért – nem kellő mélységben reflektált, túl gyakran érzelmi síkon megközelített problémakörét választotta témájául: a kárpát-medencei magyar nemzeti kisebbségek múltját, jelenét és kilátásait. A tanulmánygyűjtemény szerkesztését a feladatra felkért *Ludányi András*, az Ohio Northern University professzora végezte. A témakör aktualitásával kapcsolatban a felelős szerkesztő, *Henry R. Huttenbach* rámutat: „Trianon szelleme tovább kísért Közép-Európában”, hiszen a Habsburg-monarchia felosztásának következményeivel napjainkban, a kommunizmus és a Szovjetunió bukása után ismét közvetlenül szembesül a nemzetközi diplomácia. A posztkommunista Kelet- és Közép-Európában egyelőre nem sikerült a kisebbségek helyzetének kielégítő rendezése, ezért – a felszín alatt, kimondatlan aggodalomként – szüntelenül nyugtalanítja a nemzetközi kapcsolatokkal foglalkozókat a Magyarországgal szomszédos féltucatnyi államban élő magyar kisebbségek küzdelmes sorsa, illetve az ebből esetleg kialakuló válságos helyzetek és regionális destabilizálódás lehetősége.

Ludányi professzor „A magyar nemzet történeti földrajza” címet adta a gyűjteményt bevezető és annak alapeszméit összefoglaló írásának. Találó megfogalmazás, különösen századunk magyar történelmére gondolva, hiszen a magyar nemzeti kisebbségek kialakulása (különösen ha ide értjük a kivándorolt szórványmagyarságot is) a magyarság történetét területileg tagolta, mozaik jellegűvé tette, ami újkori történetünknek meghatározó, ám mindmáig nem jelentőségének megfelelően megvilágított aspektusa. Ennek oka egyrészt az, hogy az utóbbi fél évszázadban (évtizedünk kezdetéig) mind az anyaországban, mind a kisebbségek lakta szomszédos utódállamokban lényegében tabunak számított ez a kérdéskör. Ehhez társult a Nyugat szakmai – Kelet-Európával és a Szovjetunióval foglalkozó – köreiben uralkodó általános vélemény, miszerint a létező területi *status quo* „politikailag korrekt” rendezés eredménye. Ezt az önyugtató ítéletet erősen táplálta az önigazolási kényszer: a Nyugat szívesen megfeledezett a magyar kisebbségek

puszta létezéséről is, hiszen az kellemetlen mementója volt az antant, illetve a szövetségesek első, majd második világháborút követő súlyos tévedéseinek, amelyek nagyban hozzájárultak a térségben élő népek e századi megpróbáltatásaihoz.

A történelmi magyar állam Szent István óta soknemzetiségű volt, népeinek együttélését azonban csak a francia forradalom, illetve a birodalmi megosztó politika hatására fellobbanó modern nacionalizmus aknáztta alá. A történelmi Magyarországot jogilag is felszámoló trianoni szerződés nem csupán a legigazságatlanabb és legegyszorúsabb volt a Párizs környéki békek közül: ezt még tetézte azazal, hogy újkeletű vagy újonnan alkotott, tehát államszervezésben, hatalommegosztásban, mértéktartásban, kisebbségi közösségekkel való kiegyezésben tapasztalatlan államalakulatoknak juttatta a magyar királyság területének kétharmadát, s vele a magyar nyelvű népesség harmadát is.

A következő világháború alatt és után elpusztított és elűzött közép-európai zsidóság és németség felszámolása nyomán alakult ki az a helyzet, amelyben Európa legnépesebb kisebbségben élő nemzeti közösségét – a cigány etnikumtól itt eltekintve – magyarok alkotják. Csak a szovjet birodalom felbomlása óta múlják felül a magyarokat a kisebbségi sorba került oroszok, azonban nemzete összlélekszámahoz viszonyítva sokkal kevesebb orosz él kisebbségben, mint magyar.

A tanulmányok kivétel nélkül elkészültek már 1993-ban, de még az akkori helyzet politikai elemzése is veszítették el időszerűségüket, ami bizonyítja, hogy e téren igen lassú változásokra lehet csak számítani. A dolgozatok első csoportja történelmi háttérrel vázol fel, amely a külföldi olvasónak elengedhetetlen a magyar kisebbségek problematikájának megértéséhez. Mintegy ezen írások bevezetőjeként *Charles L. Jokay* egy településszerkezetre alapozott tipológia szerint jellemzi a magyar kisebbségeket, és ebből kiindulva kísérel meg felvázolni kilátásaikat, a többséghez való viszonyuk rendeződésének lehetőségeit. (Egyébként magyar kisebbségek közt mindhárom alaptípusra találunk példát: a „határ menti”, a „sziget” és a „vegyes”, azaz szórvány jellegűre is.) *Szász Zoltán* és *Frank Tibor* tanulmányai a dualista Monarchia nemzeteinek kapcsolatait, azok megromlásának folyamatát és okait vizsgálják, így egyebek közt a nemzetállam (a politikai nemzet) francia modelljének erőltetését a hatalmi elit részéről, a nemzetiségek kivándorlása iránt a „magyarosítás” jegyében tanúsított közömbösséget, valamint a nemzeti érdekek polarizálódását, ellenségességbe fordulását. *Tóth Pál Péter* a két világháború közötti korszakot tekinti át a kisebbségbe került magyarság életében, rámutatva a francia modell még intenzívebb erőltetésére, csak éppen felcserélt szereposztásban, azaz szerbesítő, románosító, szlovákosító politika képében. (*Szász Zoltán és Tóth Pál Péter tanulmányát e számunk más helyén ismertetjük. – A szerk.*) *Ludányi András* rövid esszéje összefüggést keres az utódállamok által másolt francia nemzetállami modell és a második világháborút követően beveze-

tett szovjet modell között, elemezve a marxista–leninista nemzetiségpolitikai elvek és a gyakorlat viszonyát.

Alfred A. Reisch politológiai elemzése nyitja meg a gyűjteménynek a magyar kisebbségek jelenét áttekintő második fejezetét (*ismertetését lásd e számunk más helyén – a szerk.*). A szerző a rendszerváltást követő időszak magyar politikai erőfeszítéseit foglalja össze, amelyek a jószomszédsági kapcsolatok kialakítására törekedtek a kisebbségek érdekeinek feláldozása nélkül. Ezt követően a vajdasági (jugoszláviai) magyar nemzeti kisebbség helyzetének alakulását *Arday Lajos*, a horvátországi és szlovéniai magyarságét *Székely András Bertalan* tanulmányából ismerheti meg az olvasó. *Andrew Bell* elemzése az erdélyi (romániai) magyar nemzeti közösség 1989 utáni gondjaira összpontosít, a *Gyurcsik Iván–James Satterwhite* szerzőpárosé a felvidéki (szlovákiai) magyar kisebbség helyzetére. Végül *Paul Robert Magocsi* a kárpátaljai (ukrajnai) magyarságot mutatja be.

A különszám záró fejezetében kapott helyett két jövőbe tekintő fejezetes. *Kovács Nás Beáta* a három legnagyobb magyar kisebbség által kidolgozott autonómiamodellek kilátásait vizsgálja, azok lehetséges szerepét a kisebbség és a többség ellentéteinek feloldásában. *Nicolae Harsanyi* esszéje pedig a nemzetek – azaz nem csupán államok – közötti megállapodások rendszerére tesz javaslatot, ismertetve a nemzetiségi kérdés rendezésének egy elméleti modelljét. A nekünk többnyire ismerős tényeket, a külföldieknek viszont annál több hasznos ismeretet közlő tanulmánykötetnek is beillő gyűjteményt *Sebők László* adatszerű, térképekkel kísért kisebbségdemográfiai összefoglalója és a Kovács Nás Beáta összeállította kronológia zárja.

Balla Kálmán

Vélekedések a nyugati magyarság jövőjéről

Borbándi Gyula: Hogyan tovább, nyugati magyarok? = Magyar Szemle. Ú. F. 5. évf. 1996. 9. sz. 837–844. p.

Borbándi Gyula készülő tanulmánykötetének egyik részében a nyugati magyarság további sorsát vizsgálja. Arra a kérdésre keresi a választ, hogy milyen irányban folytatható – egyáltalán folytatható-e – mindaz, amit a magyarok több évtizedes számkivettségükben a nemzet szolgálata keretében tettek.

A nyugati diaszpórában élő túlnyomó többsége a magyarországi fordulat után is korábbi lakóhelyén maradt. Legjobb egyedei ennek ellenére továbbra is igyekeznek tudásukkal és kapcsolataikkal az ország és a nemzet érdekeit külföldön előmozdítani, egyéni helyzetükkel pedig a magyarság hírnevét gyarapítani. Az effajta szolgálattal többé-kevésbé mindenki egyetért, úgy tűnik azonban, hogy ez nem minden, ami a nyugati magyar szóróvánnyal kapcsolatban aktuális feladatként je-

lentkezik. Ezért Borbándi szükségesnek tartja összegyűjteni és ismertetni mindazokat a vélekedéseket, amelyek a szóban forgó témakörben a diaszpóra „írásstudói” részéről megjelentek.

Elsőként a bécsi Deák Ernőt idézi, aki szerint a nyugati magyarság mostani irányvesztésének egyik fő oka, hogy nyilvánvalóvá vált: erre az emigráns csoportra Magyarországon belpolitikai szerep alig-alig osztatott. Egyebek mellett azért sem, mivel a csekély számú visszatelepült túlnyomóan nyugdíjas.

A visszamaradt zömnek az új körülmények közepette lassan-lassan fel kellene adnia emigráns státusát, illetve beintegrálódnia a befogadó társadalmakba. Ez ellen – persze – a nyugati magyarok többsége kitartóan védekezik, és az emigráns beszűkülő politikai lehetősége következtében vallási, kulturális és társadalmi tevékenységek körében keresi újabb lehetőségeit. Ezáltal felerősödik azoknak az intézményeknek a szerepe is, amelyek arra lennének hivatva, hogy az utódokat „magyar öntudatban és tettvágyban” tartsák meg. Csakhogy ilyen intézmények nem léteznek elégséges számban, mivel az emigráció – vélekedik B. Szabó Péter – annak idején, gyors visszatérésben reménykedve, nem hozta őket létre.

Szépfluszi István evangélikus lelkész az egyházak szerepének fontosságát hangsúlyozza a magyar diaszpóra iskolahálózatának kiépítését illetően. Ehhez a legmodernebb pedagógiai elveken működő, több világnyelven egyszerre oktató francia Lycée-hálózat szolgálhatna például, nem utolsósorban karöltve a megújuló Collegium Hungaricumokkal és továbbfejlesztve Klebelsberg Kunó húszas évekbeli gondolatait.

Kovács Andor, a legtevékenyebb és ugyancsak az emigráns státus meghaladott voltát valló svájci magyarok egyike, az óhazára és a hazaiakra gyakorolt hatás helyett fontosabbnak tartja a világban szétszórt magyarok – nemegyszer egzisztenciális – problémáinak megoldását, amivel a szintén svájci Böröcz József saját gyakorlatával is dokumentálva ért egyet.

Az angliai Pátkai Róbert az eddig jól működő egyesületi élet gyengülésére hívja fel a figyelmet, és a helyzet reális, „sine ira et studio”, mindenki által akart felmérését sürgeti. A bécsi Smuk András a kisközösségi munka fontosságát hangsúlyozza több alkalommal is.

Nem üt el mindettől az amerikai Papp László felismerése sem: „Elsősorban a még meglévő egyházainkat, intézményeinket, egyesületeinket, hétfégi iskoláinkat kell anyagilag és erkölcsileg támogatnunk.” Feltétlenül szükségesnek tartja az anyaország kormányának és intézményeinek támogatását is megszerezni, mivel úgy véli, hogy az időnkénti szép nyilatkozatok ellenére az anyaország kormányának érdeklődése és támogatása minimálisra zsugorodott.

Mások nagyobb empátiával látják be a magyarországi intézmények anyagi nehézségekkel való küszködését, s ezért jelenleg hazai támogatásra csak kevesen tartanak igényt. Inkább a saját kezdeményezések erősítésében keresik a megoldást.

dást. Ezt a felfogást igazolja az 1994. szeptember végi innsbrucki tanácskozás zárónyilatkozata is: „A nyugati magyar szórványok léte és jövője nélkülözhetetlenné teszi erőinek – politikai indulatoktól mentes – fokozott koncentrálását. Ennek érdekében időszerű mielőbb átfogó felmérést készíteni tevékenységi formáiról, és kezdeményezni az egyes országokban működő szervezetek szorosabb és tervszerűbb együttműködésének megteremtését.”

Eközben számolni kell azzal, hogy a nyugati magyarság nem lelkesedik a hazai MSZP–SZDSZ-kormányzat politikájáért. Ez – a kanadai Fáy István szóhasználatával élve – bizonyos „fundamentalista” emigráns körökben újra a korábbi – az anyaországgal szemben legalábbis barátságatlan – hangvétel feléledéséhez vezethet. Igaz, ez a veszély a diaszpóra meghatározó többségét nem fenyegeti.

A túlnyomóan borúlátó prognózisok a Magyarországhoz közeli államokban élőkre, a nyugat-európai magyarokra vonatkoznak elsősorban. Mégis: igencsak korai volna „eltemetni” a diaszpórának ezt a részét. Biztosak lehetünk ui. abban, hogy amit nyugati magyarságnak nevezünk, bár állandóan fogyatkozva, még hosszú ideig fennmarad, és folytatja nemzeti értékeket teremtő munkáját. És szerencsére: az észak- és dél-amerikai, valamint ausztráliai kolóniáink élete zavartalanul folyik tovább.

Egyébként a diaszpórában élő magyarság egésze számára érvényes „parancsolat”, hogy a jövő legfontosabb feladata az új nemzedékek magyarságának megőrzése. S bár az asszimiláció ellen küzdeni sok nehézséggel jár, mégsem (egészen) reménytelen.

Kovács Olga

Nemzet a nemzetek fölötti közösségben

Gusy, Christoph: Die Nation in der supernationalen Gemeinschaft. = Europa Ethnica. 53. Jg. 1996. 1–2. H. 2–8. p.

A nemzet fogalma, mely folyamatosan változik, a múlt században különösen azokat foglalkoztatta, akik vagy megosztott népekhez (olaszok, németek), vagy elnyomott népekhez (görögök, magyarok) tartoztak. Érdekes megfigyelni, hogy a függetlenségi küzdelmek hogyan vezettek új „mi” és „ti” (azaz „nem-mi”) típusú csoportok képződéséhez a korábban tipikusabb vallási elhatárolódások felváltásával. Vagyis új, már szekularizált közösségi fogalom teremtődött. Ennek viszont talán legfontosabb célja az volt, hogy a belső összetartozásnak külső kerete, vagyis a nemzethez a saját állam mielőbb létrejöttön. Az állam: a nemzet fogalmának lényege. fő célja és beteljesülése – legalábbis az volt akkor. Korhoz kötötte. Hiszen lehetett volna elvben más összekapcsolódás is, mivel az adott kor eltérő sorsú

nemzetei – franciák kontra németek – egész másként értelmezték a két vezérfogalom összefüggését.

A mai (nyugat)európai valóság: az Európai Unió úton van afelé, hogy állam legyen a résztvevő államok fölött és/vagy helyett. Úton van, de még nem vált azzá. A résztvevők, a tagállamok érdemben még változatlanul a fő komponensek. A tendencia mindazonáltal kirajzolódik: a mai nemzetállamok „államtalanítása” abban az értelemben, hogy bizonyos kompetenciák az EU szintjére kerülnek, más szóval közeledik a nemzetállam hármasságának – a nemzet, az állam és a hatalom – oldódása, végső soron megszűnése. A nemzet jövője a továbbiakban nem a nemzetállamhoz kapcsolódik. Ezért új nemzetfogalomra van szükségünk.

A kultúrnemzet fogalma nem olyan kirekesztő-elhatároló, mint a nemzetállamé volt (ott vagy beletartozik valaki az adott állami közösségbe, vagy nem). A kultúrnemzet olyan csoportképző fogalom, amelyhez különféle társadalmi rétegek vagy közösségek tartozhatnak. Így pl. egyszerre lehetünk egy adott település polgárai, a bélyegyűjtő egyesület meg számos klub tagjai. Az ekként felfogott kulturális identitás tehát egyrészt kifelé nem feltétlenül elhatároló, befelé pedig éppenhogy sokféleséget feltételez. Értelmezhető tehát a kultúrnemzet fogalma úgy, mint az összetartozó sokféleség kifejeződését elősegítő szervezet. Ebből azonban két párhuzamos probléma keletkezhet: mennyire érvényesül a homogenizálás vagy ellenkezőleg, a szeparatizmus esélye-kényszere? A modern kor a homogenizációt erősíti, gondoljunk csak az állami infrastruktúra számos olyan rendszerére, mint az oktatás, a tömegkommunikáció, melyek hatására csökken a lokális dialektusok és ezer más helyi sajátosság megmaradási esélye. Kényszerré akkor fajul a homogenizáció, ha egyértelműen elnyomja a részek sajátosságait, ha szándékosan eltünteteti a kisebb kulturális egységek saját arculatát. Szeparatizmus viszont akkor lép fel, ha az „alacsonyabb” egységek a magasabb kulturális egységet felszámolni igyekeznek. Igen gyakran itt nem is tisztán kulturális szeparatizmus érvényesül, – sokkal inkább politikai (saját kultúráját nem hagyja oda az ember). A kiválás eredményeként azután új kulturális egység szülelhet: gondoljunk a frank (sváb-alemann) egység felbomlására, s olyan államok létrejöttére, mint Franciaország, Németország, Ausztria, Svájc. A homogenizáció kontra szeparatizmus problémája különösen a krízishelyzetű átmeneti szakaszokban nyomul előtérbe, s mint ilyen felveti a nemzetek önrendelkezésének problémáját. Ezt ma már a nemzetközi jog is elismeri. ám „mindössze” az nincs kielégítően definiálva, kinek jár az a bizonyos önrendelkezési jog, például a „jugoszláv” népek esetében.

Az EU nemzetek fölötti szervezet, mely alapszabálya szerint bármely európai államot soraiba fogadhatja, feltéve, hogy az elismeri és támogatja a demokrácia alapintézményeit és értékeit. E kérdés különösen problematikusan vetődött fel Törökország jelentkezésekor: azaz van-e olyan elismert „európai” értékszínvonal, amelyet a törököknek még nem sikerült elérniük? Vagy: a keresztényi eredetű, ka-

nonizált nyugati értékek szembeállíthatók-e a „keleti”-ekkel? Az EU azonban sokkal inkább a nemzeti különbözőségeket sokszínűségét igyekszik magasabb együttműködéssé szervezni, mintsem valami ab ovo homogén struktúrát feltételezni, akár átvitt értelemben is. Az EU polgárai ma is elsősorban saját államuk tagjai s csak ezt követően „európaiak”. Már ez is nagy előrelépés: gondoljunk csak arra, hogy nagyszüleink még inkább voltak poroszok vagy bajorok, mint németek. E belső fokozatok – mutatis mutandis – megmaradnak.

A kulturális sokféleség problematikája szervezeti oldalról négyféle cselekvést tesz lehetővé: a) a más kultúra elutasítását, mely az üldözésig fajulhat; b) ignorálást, semmibevételt, mikor a különböző kultúrák „gettósodnak”, párhuzamosan léteznek egymás mellett mindenfajta kölcsönhatás nélkül; c) tolerálást, vagyis a tudatos egymás mellett- és együttélést; s végül d) az átvételt vagy asszimilációt a homogenizáció nyomása alatt. Az első és a negyedik alternatíva nem tesz lehetővé együttélést, hisz mindkettő elhatárolódik a kulturális sokféleségtől. A második változat lényege: mintha nem is létezne különbözőség és egymásmellettség. Eszerint Európában egyedül a harmadik alternatíva érvényesíthető, azaz a tolerancia. Más szóval: a helyesen értelmezett „multikulturális társadalom” esélye.

Ha így van, akkor viszont az a kérdés vár megválaszolásra, mi a tolerancia lényege, másrészt milyen sajátos attitűd jellemezheti az egyént az ilyen társadalomban? Multikulturális csupán a társadalom, nem pedig az egyén, kinek nem az a feladata, hogy mindenhez igazodjék, például délelőtt dán, délután spanyol, este talán ír legyen. Az egyén képes legyen toleránsnak lenni a másik, a másfajta iránt, ez a lényeg. Ez a tulajdonság korántsem gyengeséget, sokkal inkább erőt feltételez, de semmiféleképp nem félelmet. Az erő azt feltételezi, hogy képesek vagyunk új kihívások elfogadására, más szóval: tanulásra. Ebből több dolog is következik: a legfontosabb a másság elismerése, azután a „más” egyenértékűségének elfogadása, továbbá a „saját” kritikus szemlélése. A „saját” e szemlélet jegyében soha nem lehet oly végleges, oly tökéletes, hogy ne lehetne tovább javítani. Nagy Károly szinte Európa-méretű birodalmában még nem volt ismeretes az ablak vagy a szőnyeg, ezeket más kultúrkörből vették át, de ki beszélne ma a „mi” kultúránktól idegen szőnyegről, ablakról? E banális példa bizonyára megmosolyogható, de történelmi ténszerűsége fontos tanulságokat rejt magában.

Sonnevend Péter

A nacionalizmus rejtélye: osztályok fölötti retorika

Lekas, Panteios: The Supra-Class Rethoric of Nationalism: an Introductory Comment.
= *East European Quarterly*, 30. vol. 1996. 3 no. 271–282. p.

P. Lekas, az athéni Panteios Egyetem munkatársa egyik, 1994 szeptemberében tartott előadását bővíti ki e cikkében. A szóban forgó előadás az Institute International de Paris La Défense Saint-Pierre-les-Nemours-ban a „Nemzetiség és etnicitás: interdiszciplináris megközelítések” címen rendezett szemináriumán hangzott el.

Társadalomtörténészként a szerző a nacionalizmus ama rejtélyes tulajdonságát vizsgálja, amely nehezé teszi, hogy tárgyát a társadalmi osztályok sajátos érdekeivel összefüggésbe hozzuk. Ezt különösen két tény támasztja alá: egyrészt a nacionalizmusok támogatóinak társadalmi összetétele rendkívül összetett, másrészt a nacionalizmusnak nincs vagy alig mutatható ki érzékenysége a szociális problémák iránt.

Éppen a társadalmi osztályérdekektől való függetlenség teszi a jelenséget történelmi megjelenési formáiban oly sokszínűvé, dinamikussá, elterjedté és tartóssá.

Szerzőnk tagadja, miszerint a régi és eléggé elterjedt felfogás értelmében a nacionalizmus mint ideológia elsősorban a burzsoázia érdekeit szolgálja. Ez szerint csak az első generációs tizennyolcadik század végi, tizenkilencedik század eleji nyugat-európai nacionalizmusokra igaz, ahol a modernizációs folyamat azonnali társadalmi-gazdasági következményekkel járt együtt, s amelyekben a burzsoázia szerepe többé-kevésbé eleve adott volt. Kelet-Európa és a Balkán második generációs nacionalizmusai vagy az úgynevezett „harmadik világ” fiatalabb nacionalizmusai esetében azonban nemhogy a burzsoázia támogatása hiányzott, esetenként még a létezése is kétséges volt.

Az elmúlt háromszáz év során a nacionalizmus sikeres protagonistái közt megtalálhatjuk a klérust és az arisztokráciát (Lengyelországban és Romániában), a kismemességet (Magyarországon), a konzervatív és oligarchikus meidzsi-osztályt (Japánban), a főként rabszolgamunkával működő nagybirtokok tulajdonosait (Latin-Amerikában), a diaszpóra kereskedőt (Görögországban), a kereskedelmi vagy az uzoratórke kistulajdonosait (főképp a Balkánon), az állami hivatalnokokat és a katonatiszteket (Törökországban és a harmadik világban), sőt még a proletariátust is (Németországban). Előfordultak olyan esetek, amikor a meglévő burzsoázia indifferens, vagy éppen ellenséges pozíciót foglalt el a keletkező nacionalizmusokkal szemben (Belgiumban, Lengyelországban, Skóciában vagy a Baszkföldön).

A nacionalizmus egyetlen „társadalmi állandója” (social constant) az értelmiség, tehát az a társadalmi csoport, amelyet hagyományos kritériumok alapján oly nehéz meghatározni. Ő termeli, reprodukálja és terjeszti ui. a nacionalista ideoló-

giát, akár mint nyílt propagandát, akár úgy, hogy eszméit az „objektív” tudomány köntösébe öltözteti.

Egyéb modern ideológiákhoz képest a nacionalizmusnak az a sajátossága, hogy központi mozgatóereje, azaz a nemzet belsőleg egységesen, abszolút módon értelmeződik, miközben nincs semmiféle belső meghatározása, hanem kizárólag csak más nemzetekkel szembeállítva definiálható. Még ha el is ismer a nacionalizmus belső megosztottságokat, ezeket a nemzeti egységre hivatkozva – s ez a legtöbb nacionalizmus fő jelszava – időszakosnak vagy következetlennek tekinti. Az elféle belső különbözőségek lehetőségét a nacionalizmus mindenképpen a nemzeti érdekek rendeli alá. Ez azonban olyan nyúlós ideológiai konstrukció, hogy rendkívül sokféleképpen értelmezhető és alkalmazható. Legnegatívabb oldalát az a tanítása bizonyítja, hogy a modern ember fő bűne a hazaárulás, azaz a nemzet elárulása. Pozitív oldala azonban, hogy egyfajta „horizontális testvériséget” (horizontal comradeship) tételez föl a nemzet tényleges vagy potenciális tagjai között az egyének társadalmi elhelyezkedésétől függetlenül. A nacionalizmus „bevonja a tömegeket a történelembe” – idézi szerzőnk T. Nairn *The Break-Up of Britain* című, 1977-es művének egyik mondatát. Egalitarianizmust hirdet. „visszatérést a gyökerekhez”, ami gyakran jár együtt az alsóbb néposztályok, különösen a parasztság romantikus idealizálásával.

Szerzőnk rámutat arra a logikai ellentmondásra, ami a felvilágosodás fundamentális értéke: az egyenlőség csak más nemzettől való nacionalista elkülönítésben mutatkozik meg. És cikkének talán az a legfontosabb megállapítása: a modern társadalmi-politikai közösség közös kulturális különbözőségeken alapul.

A nacionalizmusok kialakulását és működését vizsgálva szerzőnk szemügyre veszi a nacionalizmusnak a forradalmisággal és a szocialista mozgalmakkal való kapcsolatát. Forradalmisága abban áll, hogy a közös kulturális gyökerekhez való tartozást a veleszületett társadalmi privilégiumoknál előbbre sorolja: aki a nemzethez tartozik, az egyenlő. A nemzetállam a kollektivitás jegyében az isteni eredetű vagy örökölt előjogokat megszüntetve olyan társadalmi rendet követel, amely a nemzet elméletileg egyenlő tagjainak tudatos részvételén alapul. A nacionalizmus így joggal hordozza magában a szocialista elveket, bár szerzőnk rámutat arra, hogy a szocialista ideológia internacionalizmusa éppúgy ellentétbe kerül a nacionalizmussal, mint a felvilágosodás egyszerre jelentkező testvérisége és nemzeti elkülönülése. Hogyan tud boldogan együttélni a nacionalizmus a harmadik Internacionálé szocializmusával? Hogyan oldhatók fel az ellentmondások a nép és a nemzet fogalma között? Mi a magyarázata annak, hogy a nacionalizmus örve alatt annyi gazdasági kizsákmányolást követtek el reakciós intoleranciával, szabadsághiánnyal és elnyomó politikai praktikákkal párosulva? Az eszmetörténet e még megválaszolandó rejtélyes kérdéseihez szerzőnk azzal a sejtéssel közelít, hogy a nacionalizmus hatalmi ideológia, és mint ilyen belülről

fakadóan hordoz egalitáriánus, jelképes értékeket és hierarchikus, valójában működő értékeket. Ez szerzőnk szerint is közhely, de természetesen vezet ahhoz, hogy a különbözőségek absztrakt elmosásával gyakorlatban a valóságos társadalmi különbségek elrejtéséhez járuljon hozzá. A modern politikában a hatalom biotoklójának a feszültségoldáshoz mindig kéznél van a nacionalizmus mint az ellenségedetlenség kifelé irányításának eszköze. Hiszen fel kell lépni a „nemzeti ellenség” ellen. A nacionalizmus groteszk kétélűségét a falklandi válság révén mutatja be a szerző. Ugyanazok a hazafias jelszavak az egyik oldalon Galtieri tábornok dicsőtelen bukásához, a másik oldalon Margaret Thatcher elsőprő választási győzelméhez vezettek.

A nacionalizmus elasztikusságából és általános megfogalmazásából adódóan szinte minden érvelésre felhasználható. Különlegessége abban rejlik, hogy először magába tud olvasztani minden partikuláris érdekelképzelést, majd képes arra is, hogy kifejezésre juttassa a külön érdekeket. Hatóereje általánosságában és ellentmondásosságában rejlik.

Az osztályokfelettségnek tartósító eszköze a nemzeti oktatás. Itt kerül ismét előtérbe az értelmiség stratégiai szerepe az úgynevezett nemzeti eszmék kialakítása és újratermelése folyamatában. Itt minden megkapja a „nemzeti” jelzőt. A nacionalizmust tanítani kell. Tanítják a „nemzeti nyelvet”, amelyet gyakran megtisztítanak minden nem nemzeti hordaléktól, a „nemzeti történelmet”, amit eklektikus követelmények alapján és didaktikus vonalak mentén alakítanak ki, hogy az egyenlőek egy és oszthatatlan családjához való tartozás érzését, a nemzeti érzést sikerüljön minél szélesebb körben megfogantatni. A nacionalista tanítás befogadása természetesen nem azonos mértékű; vannak rendíthetetlen támogatói, és vannak inkább csak „alkalmi hazafiak”. Ami rendkívül meglepő, hogy bár különböző társadalmi rétegek mást és mást várnak a nacionalizmustól, a nacionalizmusnak egészében mégis sikerül összekovácsolnia a különböző társadalmi elvárásokat. Szerzőnknek, miután összefoglalásában elismétli korábban felvetett kérdéseit, az a magyarázata erre, hogy a nacionalizmus élénken és egészen extrém módon példázza azt a rendkívül problematikus tényt, hogy a társadalom cselekvő alanyai nemcsak az objektív viszonyok, hanem az eszmék hordozói is, és cselekedeteikben az „érdekek logikája” mindig az „elvek logikájával” vegyül.

Tokai András

A nacionalizmus fogalma közép-európai keretben

Sorpel. Paul van der: Comment peut-on définir le terme de „nationalisme” dans le cadre de l'Europe Centrale? = Europa Ethnica, 53. vol. 1996. 1–2. no. 9–20. p.

A szerző, aki Strasbourgban lakó flamand, először néhány fogalmat kíván tisztázni. A kisebbség egy államon belül kisebb létszámú csoportot jelent, amely öntudatos (ez a szubjektív mozzanat), és a többség is elfogadja (ez az objektív mozzanat). Ez a fogalom azonban politikailag használhatatlan, hiszen már egy négytagú család is csoportot alkot. Ezért a kisebbség mellé valamilyen jelzőt is kell tenni: etnikai, nemzeti, vallási, nyelvi. A nemzeti kisebbség az, amelynek van önálló állammal rendelkező anyanemzete. Az etnikumnak nincs, de mindkettő valamilyen állam polgára. Etnikai kisebbség a roma. Nemzeti kisebbség a belgiumi német vagy valamennyi kisebbségi magyar. Itt lábjegyzetben a szerző megjegyzi, hogy a francia Hongrois a Magyar Köztársaság minden állampolgárát jelenti, tehát minden magyarországi kisebbség is Hongrois. A francia Magyar jelenti az etnikailag magyarokat. De a szerző szerint a magyar nyelvben a kettőre csak egy szó van. A németek kivételével ezt Nyugaton összekeverik. A zsidók vallási kisebbség, kivéve az izraelieket. Az elzásziak nyelvi kisebbség, amennyiben még egyáltalában beszélnek a németet, illetve saját nyelvjárásukat.

De mi van a korzikai népességgel? Ha nyelvi kisebbség, ez elfogadható, ha nemzeti, akkor Olaszország az anyanemzet, ha etnikai kisebbség, akkor saját államot igényel. Afrikában hasonló bonyodalmak találhatók. A bevándorlóknál perze ezek a kategóriák már összefolynak, két-három nemzedék után egy másik náció tagjai, egy másik állam polgárai lesznek. Mindig marad azonban olyan eset, amely nem sorolható be sehová. Előbb valami axiómát kellene találni, belőle kiindulva megalkotni a fogalmakat, és azután besorolni a kategóriákba. A rációra kellene hallgatni, de ezt a politikusok nem szokták.

A Közép-Európa fogalmat a szerző elsődlegesen úgy értelmezi, hogy a Habsburg Birodalom volt országai és tartományai teszik ki. De vannak szélesebb interpretációk is, így a franciák főként Lengyelországot, Romániát és Jugoszláviát, mások pedig a baltiakat is ide sorolják. És ekkor már majdnem minden ide tartozik: Kelet-Európa csak Oroszországból áll, a Balkán meg csak Bulgáriából. Az olaszok magukat is Közép-Európához sorolják, a németek Baden-Württemberget és Bajorországot. A szerző szerint a mai földrajznak megfelelően Közép-Európa észeli: Galícia, Csehország, Szlovákia, Kárpátalja, Bukovina, Ausztria, Magyarország, Erdély (de mi van Besszarábiával?), Szlovénia, Horvátország és a Vajdaság (de mi van akkor Boszniával?).

A nemzetnek és a nacionalizmusnak is két ellentétes interpretációja van, s ez talán az Elzász-Lotharingia problémájával függ össze, a francia–német ellentéttel.

A francia fogalom érzelmi megalapozottságú, a nemzethez tartozás állásfoglalás, szerződés. A német fogalom a nemzetet szervesen kialakult képletnek tekinti, amelyben a kultúra, a hagyomány játszik főszerepet. Ez tehát objektív kritériumot alkalmaz, szemben a francia szubjektívval. Elzász a francia értelmezés szerint francia, a német szerint német, az 1920-as években a kultúrához a „vér” fogalma is hozzákapcsolódott. A francia fogalom szerint a nemzet feladata a védekezés, tehát a nemzetállam védelme, a belső ellenségekkel szemben is. Ezért kell az erős központosítás, a francia államnyelv, az „egy és oszthatatlan” köztársaság. 1991-ben az alkotmánytanács az iménti jellemzők miatt nem említette határozatában a korzikai népet. A német ezzel szemben expansionista, de hajlandó a föderalizmusra.

A fogalmi tisztázás után tér rá a szerző arra, hogy közép-európai államok többnyire újkeletűek, 1918 után jöttek létre, a csehek kivételével el voltak nyomva, s most ők akarják kisebbségeiket elnyomni. A történelem ismétlődik: 1814–1815 – a bécsi kongresszus, 1918–1923 – a háború utáni békék, 1943–1945 – a nagy konferenciák Teheránnal kezdve, 1993 – az Európa Tanács bécsi csúcsa, 1994 és 1995 – újabb konferenciák. Mindegyik esetben a nagyhatalmak kényszerítik rá akaratukat erre a térségre. Oroszországon kívül a nyugati – európai – hatalmak, hiszen Amerika csak 1918–1923 és 1943–1945 között vett részt a játszmákban. Gyakorlatilag tehát Anglia és Franciaország döntött, ezért ők felelősek a jelenlegi helyzetért. Az önrendelkezési jogot minden alkalommal figyelmen kívül hagyták. Ma Frország és Korzika vonatkozásában történnek akceptálására kísérletek. Mindkét nagyhatalom elutasítja a beavatkozást az itteni ügyekbe, pedig ők igazán tehetnének engedményeket saját kisebbségeiknek. Franciaországban a szerzőnek – mint flamandnak – nincs törvényes alapja jogok követelésére. Franciaország nem írta alá a regionális nyelvek egyezményét sem. A francia nyelvről szóló Toubon-törvény a másik példája annak, mit nem volna szabad megtenni. Igaz, Balladur, egykori francia miniszterelnök viszont olyan tervet készített, amely még határváltozásokkal is számolt a szlovákok és a románok nagy megrökönyödésére. Ezzel akart talán jóvátenni sok mindent. De ebből a tervezett szerződésből meg az Európai Unió tagjai maradtak ki. Az 1993-as bécsi csúcson Anglia, Franciaország és Görögország elutasította a kisebbségi jogok megadását.

A nyugati sajtó nem tájékozott. A hírek nem a megfelelő helyről jönnek, a szlovák vonatkozásúak pl. Prágából és Budapestről, nem Pozsonyból. A brüsszeli francia tudósító nem tud flamandul és németül, pedig ezek hivatalos nyelvek Belgiumban. Nem is beszélve arról, mennyire nem ismerik a tudósítók a kelet-európai nyelveket. A nemzetközi hírügynökségekre hagyatkoznak, emiatt nem pontosak. Amikor a szerző 1993-ban Szlovéniába készült utazni, mindenki próbálta lebeszélni róla, hiszen ott háború folyik. Romániáról ma is azt hiszik, hogy liberális demokrácia. (A szerző tanulmányát 1995. május 25-én zárta le.)

Közép-Európát tehát helyben kell megismerni, az ottani nyelvek birtokában. A térség konfliktusainak Nyugat az oka, tehát ne akarja saját megoldásait a továbbiakban is erre a területre rákényszeríteni. Keretében más a mentalitás. Az e táji nemzetek identitásukért harcolnak, de a nyugatiak ezt sem értik. Egyesek szerint pl. nincs is szlovák kultúra. A németek az 1939–1945 közt fennállt Szlovákiára utalnak, amely pedig csak a németek bábállama volt. Ezért nem lehet csodálkozni Mečiaron és 1994-es választási győzelmén. Igaz viszont, hogy csak Nyugat-Szlovákiában győzött II. Vladimír (így „becézik” sokhelyt), Kelet-Szlovákiában, ahol sok a gazdasági nehézség, a kisebbségek nyugodtan beszélnek saját nyelvüket. Szlovákia kettészakadása fenyeget: Kassa a szomszédokkal akar egy eurorégiót létrehozni. Az Európai Unió elvesztette hitelét.

Szlovákia 1918-ig a magyar állam része volt, ennek politikai vezetői, köztük gyakorta németek (?), nem figyeltek a szlovákokra.

A szerző flamandként megérti a szlovéneket is. Romániában még a nemzeti kommunista történelemszemlélet van érvényben (vö. a *Le Monde* 1995. január 11-i cikkével); ez a dákok világtörténeti szerepét, a kontinuitást hirdeti, s tiltja a történeti régiók elnevezésének használatát is, mert Románia mindig egységes állam volt.

A Világbank három román történelem tankönyv kiadását finanszírozta, de ezekből csak a legkirívóbb megállapításokat törölték. Az 1989-es forradalmat vagy fordulatot is mítosszá teszik, a források hozzáférhetetlenek. Ezért az iskolákban többnyire csak 1945-ig tanítják a román történelmet. Tőkés László lutheránus (!) püspökről azt híresztelik, hogy a Securitate embere volt. Maga is bevallja, hogy kényszer hatására adott le jelentéseket. A puccsot valójában Gorbacsov szervezte Ceausescu megbuktatására.

Konklúziójában a szerző ismételtelen utal a nacionalizmus problémájára, amely nemcsak a többség, hanem a kisebbségek részéről is megmutatkozik. Magyarországon a kisebbségek a lakosság 5%-át teszik ki. A legnagyobb létszámút a szerző német nyelvűnek mondja, hiszen nemcsak Németországból került ide, hanem sok egyéb helyről, még Elzászból is. Viszont a szomszédos országokban mintegy 3-4 millió magyar él. A területi revízió igénye valószínűleg nagyobb, mint gondolkánk, bár a kormány szubtilisabb, mint Horthy idején. Romániában is sok a kisebbség, a kormányzat Magyarországot vádolja revizionizmussal, viszont neki vannak területi igényei Bulgáriával, Ukrajnával és Moldáviával szemben. Szlovákia kisebbségei 15%-ot tesznek ki, de az Európa Tanács által megkövetelt intézkedéseket nemigen hajtja végre.

A Monarchia felbomlása csak megsokszorozta a problémákat, és a kommunista uralom sem oldotta meg őket. Csak remélni lehet, hogy a jugoszláv példa nem talál követőkre. Nem nyugati tévedés-e, hogy harmadszor is az ottani megoldásokat akarják a térségre kényszeríteni? A nyugati megoldások volnának a legjobbak? A

francia–német példa is mutatja, hogy az eltérő kultúrák eltérő mentalitásokat hoznak magukkal. A szlávok többsége ráadásul nem nyugati vallásokat követ. Beavatkozni a Nyugatnak a térségben csak akkor kell, ha emberek élete kerül veszélybe.

Egy epilógusban a szerző arra utal, hogy a címben felvetett kérdésre csak részben válaszolt. A kérdés még nem lezárt. Magyar–szlovák viszonylatban jó jel az alapszerződés megkötése. Ez az Európai Unió nyomására jött létre. Kérdés, vajon betartják-e majd, ami az új Mečiar-kormány miatt bizonytalan. A Szlovéniában elkobzott olasz javak vitája sem zárult még le. Német–cseh vita is folyik az ottani németek elkobzott vagyona miatt. Remélhetőleg lesz a problémákra megoldás, mégpedig nem jugoszláv módra.

Niederhauser Enil

Európai népességmozgás a II. világháború után

Cseresnyés Ferenc: Migrációs potenciálok és trendek Európában. = Regio, 7. évf. 1996. 4. sz. 19–46. p.

A népességmozgás az 1980-as évek második felétől soha nem látott lendületet vett: az 1986-os egy millióval szemben 1992-ben 3 millió személy választotta Nyugat-Európát új lakhelyéül. A folyamat eddigi eredménye: ma egyedül Németországban közel 7 millió bevándorló él.

A II. világháború utáni időszak migrációs fázisai: 1.) A negyvenes évek második fele. A háborús események miatt lakóhelyükről elkerült személyek hazatérése, illetve a vesztes országoknak (Németország, Magyarország) ekkor kellett befogadniuk a szomszédos országokból elmenekült és elűldözött kisebbségeket. 2.) Az 1950 és 1980 közötti időszakot részben a gyarmatok felszabadításával összefüggő dél–északi irányú vándorlás, részben a magyar, cseh és lengyel forradalmat követő menekültáradat jellemezte. Igen jelentős lett ebben a periódusban a vendégmunkás-migráció, aminek kezdete az ötvenes évekre datálódik (munkaerőtoborzás a Földközi-tengeri országokban). Ezek a vendégmunkások a gazdasági recesszió nyomán váltak de facto bevándorlókká. 3.) A 80-as évektől erősödött fel a kelet–nyugati irányú vándorlás. A migráció kedvezményezettjei azok az etnikai kisebbségek, amelyeknek anyaországai törvényes lehetőséget biztosítanak a kivándorlásra. Esetükben a befogadó országok is támogatják a beilleszkedést, egyebek mellett segélyekkel, az állampolgárság megszerzésének könnyítésével (Németország, Izrael, Görögország, Törökország).

A hidegháborús korszakban a politikai menekültek tették ki a menekültek legnagyobb csoportját. Ennél is sokkal nagyobb tömeget érintettek később az etnikai tisztogatások: egyedül Jugoszláviából 4,3-millió menekült került Nyugat-Európá-

ba. Ezzel egyidejűleg jelentkeztek a gazdasági, illetve az Afrikából, Dél-Amerikából származó ún. környezeti menekültek. A menekültek számának ugrásszerű növekedése következtében mára a menekültügy a bevándorlások mondhatni pótszisztemeként működik.

A migráció fogalma és típusai

Migráció az a folyamat, melynek eredményeképp egyes személyek vagy csoportok időleges lakókörnyezet-változtatása tartóssá válik. Tipikus esete az évszázadok óta szinte észrevétlenül zajló munkaerővándorlás. Ugyanígy hagyományos forma a vallási, etnikai és politikai okokból üldözöttek migrációja. Gyakori eset a jelenkorban, hogy a motivációban keverednek egymással a politikai és gazdasági tényezők.

A legismertebb migráció-típusok: a) Térbeli lefolyását tekintve: belső és nemzetközi. b) Az időtartam szempontjából: időszakos és folyamatos. c) A motiváció szempontjából: önkéntes és kényszerű. d) A terjedelem szempontjából: egyéni és csoportos.

A migrációt előidéző tényezők

A népességmozgás fő kiváltó oka az az óriási és egyre növekvő gazdasági és társadalmi szintkülönbség, ami a Nyugat és Kelet, de legfőképp Észak és Dél között észlül. Lefolyását serkenti a világ egészére kiterjedő kommunikációs hálózat. A háborús, etnikai konfliktusok nyomán gyakori a legyőzöttek elüldözése. Az ENSZ különösen 1980 óta tesz erőfeszítéseket a taszítóerők (az ún. push-faktorok) kiküszöbölésére, valamint az erózió és a vízhiány enyhítésére. Ugyancsak az ENSZ minősítette elsődleges motivációs faktornak a gazdasági perspektívtalanságot: tipikusan erre vezethető vissza a kelet–nyugati irányú migráció.

A jelenkori tömeges migráció fő oka: az emberek nagy tömegei válnak gyökerelenné hazájukban. A jelenség több, egymást erősítő folyamat eredője, ún.: 1.) Szétestek azok a multikulturális és többnemzetiségű birodalmak, amelyek a XVI. század óta a nemzetközi rendszer gerincét alkották. 2.) Az iparosítás térhódítása, illetve annak nyomán fellépő koncentráció. 3.) A környezetpusztítás egyre növekvő foka. 4.) A Föld népességének robbanásszerű növekedése, mégpedig a világ legszegényebb övezeteiben. 5.) A hagyományos értékminták eróziója, új emancipációs és fogyasztásorientált minták terjedése elsősorban a kommunikációs világhálózatok révén.

A nemzetközi migráció káros következményeit kontúrozza a tény, hogy a vonzasközpontok kínálta előnyöket általában nem a legszegényebb, legelesettebb menekültek élvezik, élvezhetik, hanem a kvalifikált személyek, kiknek távozása egyben gyengíti hazájuk fejlesztési potenciálját. Mindenesetre a világgazdasági tren-

dek és a népességszaporulat tendenciái egyaránt arra utalnak, hogy a szintkülönbségek legalábbis megmaradnak a világ gazdag és szegény övezetei között. Ez a tartósan ígérkező különbség tovább gerjeszti a nemzetközi migrációt.

Lelki-tudati tényezők

A klasszikus befogadó országokban (USA, Kanada, Ausztrália) a bevándorlás jelensége pozitív képzetet hozott létre: a „pionír”-mítoszok és legendák erősítették a nemzeti tudatot. A II. világháború után – Franciaország kivételével – minden európai ország kibocsátó ország lett: egyedül Németországból 600 ezer ember vándorolt ki az Egyesült Államokba 1950 és 1990 között. Európában a bevándorláshoz sohasem kötődött olyan pozitív kép, mint Amerikában (olvasztótégely, etnikai mozaik). Svájcban az 1970-es évek végéig a bevándorlók hivatalos titulusa a „Fremdarbeiter”, de még Németországban is, ahol a legtöbb bevándorlót fogadták be, politikai célkitűzés lett a folyamat megállítása. A „külföldi”, a „vendég” fogalmához lefokozó minősítés társul, és a menekült kategórián belül is tért hódít a „nem kívánatos” típus alkalmazása.

Sok országban a bevándorlás párhuzamosan folyik a belső munkanélküliség növekedésével. Bár a bevándorlók csak részben versenytársai a hazaiaknak, mégis gyakori, hogy külföldi alkalmazása hazaiak elbocsátásához vezet (pl. a német építőiparban). Az ellentétek különösen a gazdasági recesszió idején éleződnek ki. A helyzet paradox: a gazdasági nehézségek növelik az őslakosok ellenérzését az idegenekkel szemben, ugyanakkor az életvezetési minták (egoizmus) és a velük járó társadalmi jelenségek (előregedés) objektíve tartós igényt formálnak a bevándorlásra.

A bevándorlók kategóriái

Minden országban az *etikailag rokon* bevándorlók alkotják a jogilag és politikailag leginkább elfogadott csoportot. Tagjai általában gyorsan állampolgársághoz jutnak, külön programok segítik beilleszkedésüket, integrációjuk viszonylag zökkenőmentes. Minden egykori gyarmattartó ország alkotott olyan jogszabályokat, amelyek révén a gyarmati igazgatás tagjai, sőt más etnikailag rokon csoportok is az anyaországba települhettek. A „keletnémetek” NSZK-ba történő áttelepülése az 50-es években kezdődött meg. Később, a 70-es években pedig Németország gyakorlatilag „megvette” a lengyel és román területeken élő rokonait éppúgy, mint az NDK-ban behörtönzött ellenzékiek szabadságát. A repatriálást Izrael állam hazatérési törvénye is biztosítja minden zsidó számára.

Az OECD-országok jóléte egyre vonzóbb a rokon csoportok számára. Latin-Amerika még a 60-as években is célrégió volt, mára azonban el(vissza)vándorlási gócponttá vált. Az érintett országok közül Olaszország és Spanyolország a visz-

szavándorlási lehetőséget ezért az egykori kivándorlókra és azok gyermekeire korlátozza.

A *volt gyarmati csoportok befogadása, illetve kizorítása* alkotja a migrációs folyamatok második típusát. Az egykori gyarmatokról betelepült csoportok társadalmi beilleszkedése sehol sem zajlott le olyan simán, mint az etnikai rokonoké, sőt betelepülésük alkalmasint a szegregáció melegágya lett. (A kapcsolatok gyarmati jellege mindig is indítást adott a kirekesztésre, sőt a rasszizmusra.) A letragikusabb talán azoknak a csoportoknak a helyzete, amelyek a felszabadító harcok idején a gyarmattartók oldalára álltak, s akik szülőföldjükről jogos félelmükben elmenekülvén, az anyaországban a negatív diszkrimináció áldozataivá váltak (mollukerek Hollandiában, harkik Franciaországban stb.). A gyarmatokról érkezettekkel szembeni erőszakos cselekményekre a hatóságok az állampolgári jogok szűkítésével válaszolnak.

A nemzetközi migráció harmadik forrása a *munkaerőtoborzás*. Ezzel a módszerrel a gyarmatokkal nem rendelkező gazdag országok éltek a gazdasági fellendülés időszakában, a hetvenes évek közepéig. A 70-es, 80-as évek fordulóján viszont széles körű vita bontakozott ki a vendégmunkás-státus alapelveiről. Egyedül Hollandiában sikerült társadalmi konszenzussal nyugvópontra vinni a kérdést. (A három alapelv: tartózkodási biztonság, kommunális választójog és az állampolgárság megszerzésének könnyítése.) A Németországban, Franciaországban és az Egyesült Királyságban uralkodó kisebbségellenes légkör nem tette lehetővé a külföldiek státusának a rendezését.

A maastrichti szerződés biztosította az *EU-polgárok* szabad mozgását a közösség területén (4. típus). Érdekes, hogy Németország területén sokkal több EU-polgár tartózkodik, mint ahány német a többi tagországban.

A *menekültek* helyzete a hidegháború időszakában a Genfi Konvenció jóvoltából megnyugtatóan rendeződött. Magyarok, lengyelek stb. nagyvonalú támogatókra leltek elsősorban Svájcban, Németországban, Franciaországban és Svédországban. Ám ez a pozitív attitűd a múlté; mára a menekültkérdés belpolitikai csatározások színterévé vált.

Általában szívesebben fogadnak fehéreket, mint színesbőrűeket: az elutasítás során persze már nem nyíltan rasszista, hanem kulturális érveket használnak. Önmagában a menekültek száma is befolyást gyakorol a befogadók magatartására: minél nagyobb tömeg érkezik, egyedeinek annál kisebb esélyük van az elfogadásra.

Nyugat-Európa országai az utóbbi időben egyeztetett vízumpolitikával igyekeznek megakadályozni, hogy a harmadik világ polgárai akár csak a menekült-státus kérelmezéséig eljussanak. Magatartásukban egyre inkább a védekező-elhárító szándék munkál.

***

A tömeges méretű migráció sikeres kezelése mindenekelőtt a kiváltó okok orvoslását igényli, úm.: 1.) Meg kell találni a regionális és globális környezetrombolás megállításának módjait. 2.) Stratégiát kell kidolgozni a szegényebb régiók számára egy fejlődőképesebb gazdasági és társadalmi rendszer felépítéséhez. 3.) Hatékonyan működő nemzetközi intézményeket és rendszereket kell létrehozni az emberi és kisebbségi jogok védelmére.

Ami pedig az operatív tennivalókat illeti, erősíteni kell az ENSZ Menekültügyi Főbiztosságának szerepét a népességmozgás kezelésében. Azokat az országokat pedig, amelyek a rájuk nehezedő migrációs nyomás hatására bevándorlási jogok újraszabályozására (szigorítására) készülnek, be kell vonni egy nemzetközi jogharmonizációs rendszerbe. Politikai síkon mindenesetre fel kell hagyni az Unió abbéli magatartásával, amelynek jegyében erődéként zárja el magát a migrációs kihívással szemben, mert ezzel igen nehéz helyzetbe hozza a vele szomszédos tranzitországokat (így Magyarországot), de távlatilag saját magát is.

Kovács Olga

Tegnap: szovjet alattvalók, ma: Ukrajna állampolgárai

Olszański. Tadeusz Andrzej: Od „człowieka sowieckiego” do obywatela Ukrainy. Rzecz oka na przemiany społeczne na Ukrainie. = Więź, 39. rok, 1996. 10. no. 13–25. p.

Az Ukrán Szovjet Szocialista Köztársaság – mi tagadás – csak ímmel-ámmal indult el a független államiság felé. Kommunista pártelitje egy feljavított Szovjetunió fennmaradásán fáradozott. Ám a birodalom bomlási folyamata gyorsabb volt a vártnál, amit az 1991. augusztusi moszkvai puccskísérlet még láthatóbbá tett.

Végül az 1991. december 1-jei népszavazáson döntött el az ország teljes függetlenségének kérdése. Ekkor – 84,2%-os részvétel mellett – a szavazók 90,3%-a kívánta a független államot. Ennek látán a pártelit is meghátrált.

A szavazati arány azt is jelenti, hogy nemcsak az ukránok; hanem – a krími oroszországot kivéve – az országban élő oroszok, zsidók és lengyelek is egyaránt a függetlenség mellett szálltak síkra. Persze e választásban a lakosság indokolatlan várakozásai is benne rejlettek, mindenekelőtt annak név hite, hogy a függetlenség az életszínvonal gyors emelkedését hozza majd magával. (Ennek nagyon is az ellenkezője következett be.)

A majdnem – csoda folytán – békésen elnyert függetlenség Ukrajnát szervezetenként és – főként – szellemileg felkészületlennek találta. A fordulat előtt csak kis számú ellenzéki létezett, s így az események menetében alig játszott szerepet.

Hogy a függetlenség tartóssá váljék, mindenekelőtt az állami struktúrákat kellett életre hívni, nehogy az országban kaotikus állapotok alakuljanak ki. A sajátos

ukrajnai helyzetet következőképpen jellemzi a szerző: „A népi Lengyelország ugyan nem volt szuverén állam, mindemellett azonban olyan valóságos és komplett állam volt, amely – élén a központi irányító szervekkel – rendelkezett valamennyi szükséges struktúrával. A népi Lengyelország iskoláiban (igaz: torzítottan) lengyel történelmet és irodalmat tanítottak, és ezt lengyelül tették. Ezzel szemben az Ukrán SZSZK – mondjuk így – olyan államhoz hasonlító képződmény volt, amely csupán az állami struktúrák egy részével rendelkezett. Általában csonka központi szervekkel vagy azok nélkül. És olyan képződmény is volt, ahol az iskolákban a „Szovjetunió történetét” és az orosz irodalmat tanították, az iskolák túlnyomó részét tekintve: oroszul. Sőt még az ukrán nyelvű iskolákban is kevesebb órát fordítottak a honi irodalomra és nyelvre, mint orosz változataira.”

Ukrajna igyekezett megfelelni a függetlenség kihívásainak, és eközben sikerült elkerülnie a nagyobb tévedéseket és veszélyeket. Manapság stabil és demokratikus állammak tekinthető. Csupán a gazdasági mérleg negatív, bár öt évnyi függetlenség után először 1996-ban következtek be pozitív fejlemények is e téren (az infláció korlátozása, pénzreform).

Az 1991. évi referendumot követően a sok nehézség és áldozat ellenére is egyfajta ukrain patriotizmus van kialakulóban. A független Ukrajna lassan-lassan evidenciává változik a lakosság tudatában. Az országban – Krím kivételével – nem tapasztalhatók jelentősebb szeparatista mozgalmak. (A kárpátaljai ruszin mozgalomban is csak ritkán bukkannak fel szeparatista tendenciák.) Különösen erős az Oroszországi Föderációtól való elhatárolódás, nem utolsósorban azért, hogy az ukrán fiataloknak többé már ne kelljen vérezniük – pl. Groznijban és Tadzsisikisztánban – orosz érdekekért. Csupán a kommunista érzelműek és a nyugdíjasok érzik magukat „Sztálin árváinak”, de még ők sem akarnak visszatérni a mai Oroszország kebelébe. A FÁK eszméje ugyan meglehetősen népszerű a lakosság körében, de nem „szovjet értelemben”, hanem az Európai Unió értelmében.

Ukrajna lakosságának etnikai összetételét tekintve szerencsésebb ukrain nemzetről, mint ukrán nemzetről beszélni. Az ukrán identitás a XVIII–XIX. században a kozák arisztokrácia eloroszosodásával jelentősen meggyengült (az Ausztriához tartozó nyugati területek kivételével). Újjászületésének (vö. Tarasz Sevcenko munkásságával) paraszti gyökerei vannak, s ezért a termőföld, a természet szeretete, a hozzájuk való ragaszkodás áll a középpontjában. Ilyen értelemben ez az identitás meglehetősen toleráns az azonos típusú más – pl. fehérorosz, német, bulgár és román – identitások iránt, amit a tatároktól elhódított és számos etnikummal betelepített keleti és déli területeken nap mint nap gyakorolni is kellett.

A második világháború után valamennyi ukrán egyetlen államalakulatba került – a történelem folyamán először. A szovjet politika ezért intenzíven törekedett a lakosság szovjetizálására, ami egyfajta egalizálásnak fogható fel. Keretében számos keleti és déli ukrán került a nyugati területekre és megfordítva: nyugati uk-

ránok százezrei települtek át a keleti és déli ipari centrumokba. Voltak az országban ún. területi klánok (főként a dnyepropetrovszki), amelyeknek (főként Brezsnyev alatt) kimondottan kedvezett (pl. fontos állások osztogatásával) a központi hatalom.

A közös haza, a „szoborna Ukraina” különböző etnikumokhoz tartozó polgárai úgy kívánnak oroszok, zsidók, lengyelek stb. maradni, hogy hazájuknak Ukrajna földjét tartják. A függetlenség első éveiben akadtak túlzó (romantikusan nafv) ukránosítók is, akik azzal érveltek, hogy hány kiváló művészt és tudóst adott az ukrán nemzet az oroszoknak, köztül pl. Gogolt, Csehovot, Csajkovszkijt és Repint: ukránosító törekvéseikkel éppen ezt a „vérveszteséget” kívánták ellensúlyozni. A közvélemény azonban másként reagált példázataikra. Azt mondta: lám, lám az ukrán kultúra legalábbis kétnyelvű.

Az évek múlásával azonban a nacionalista erők különféle szervezetekbe (főként az Ukrán Népi Mozgalomba és az Ukrán Nacionalisták Kongresszusába) tömörültek, és ahol csak lehet, hallatják a hangjukat. Ezért az alkotmányba – ádáz viták után – végül is az „ukrán nemzet” került az „ukrajnai nemzet” helyett, ám azzal az értelmezéssel, hogy Ukrajna valamennyi nemzetiséghez tartozó lakosát bele kell érteni a nemzet fogalmába. Ez valamivel kevesebb az „ukrajnai nemzet” kifejezésnél, minthogy implicite garantálja az ukrán etnosz elsőbbségét.

A visszaukránosító folyamatokat fékezi az oktatásügyi központok felettébb lassú ügyintézése és a helyi szervek szabotázsja. És már a hadseregben sem lehet eléggé hízni az ukránosítás szempontjából, ui. mind kevesebb fiatal vonul be, s előbb-utóbb profi hadserege lesz az országnak. Egyedül a tv ukránosít sikeresen: mind a központi, mind a helyi csatornák a legtöbb külföldi filmet ukrán szinkronnal sugározzák. A nagy érdeklődésre számot tartó fantasztikus-romantikus könyvek többségét viszont csak oroszul lehet megkapni.

De az ukrán nyelvű irodalom és sajtó igénybevételét az is gátolja, hogy sokan nem tudnak ukránul olvasni. Így alakult ki és fejlődik időről-időre az ún. „orosz nyelvű ukránság” sajtója, mint – ugyancsak – államalakító eszközközpont.

Az ország megváltozásának folyamataiban – érdekes módon – az egyházak viszonylag kis mértékben vettek részt. Ennek fő oka a görög katolikus és a három pravoszláv egyház közötti konfrontáció, aminek következménye, hogy a római katolikus egyházon kívül egy sor szekta is mind több hívőre tesz szert a kb. 50%-ban vallásos népesség körében.

Az államalakító mechanizmusok igazi irányítói a nőmenklatúra burzsoáziává vált rétege. A folyamat az apparátus szélnek eresztése előtt megkezdődött. Nevezetesen azért, hogy az egyes pártbizottságok mindinkább önállósították magukat, s minden korábbi értékes helyi, regionális és országos, illetve oroszországi kapcsolatukat megőrizve, igen gyorsan igazodtak a körülmények gyors változásaihoz. Mire megbukott a szovjet rendszer, a nőmenklatúra tagjai már kellő tapaszt-

talatokra tettek szert a kapitalizmus magatartásformáit illetően, és megfelelő tőke fölött is rendelkeztek. Különösen a Komszomol-káderek bizonyultak talpraesetteknek.

Az újjgazdagok további gazdagodása per fas et nefas módon folyt, és folyik mindmáig. Nincs olyan gazemberség, amit el ne követnének. A maffiák tagjai a külföldi bankokban immár nem milliószámra helyeztek el dollárokat, hanem milliárdszámra. A területi klánok is átmentették magukat az új rendszerbe, sőt a dnyepropetrovszkiak mellett mások is haszonélvezői lettek az ország kiválásának (pl. a donbasziak és a harkoviak), minthogy a kisebb területen nagyobb jelentőségre tettek szert, mint a korábbi hatalmason.

A tanulmány írója úgy látja, hogy a nagy szabadosság időszaka lejáróban van. Az új elit kezd ráébredni a rend, a stabilitás iránti érdekeire. Ezért mindinkább hajlamos bizonyos együttélési szabályok elfogadására, illetve arra is, hogy az államot jelentős adók befizetése révén mind erősebbé tegye.

A kérdés: lehetett-e volna ilyen gyorsan burzsoá elitet kialakítani kevésbé drasztikus módon? A tanulmány írója hajlik arra, hogy nem.

De meddig tűri bevételeinek 50–70%-kal való elértéktelenedését az átlagember, meddig tart ki körében az a patriotizmus, amelyre már utaltunk? Mikor válik – különösen az igen fontos falusi szférában – a mindinkább terjedő apátia társadalmi elégedetlenségé? Ezek olyan kérdések, amelyekre biztos válaszok nem adhatók. Az alkotmányos biztosítékokon kívül az ukrán polgári társadalom fennmaradásához és konszolidálódásához két dologra volna szükség. Elsőként erős helyi önkormányzatok kialakítására és a beléjük vetett bizalomra. Másodikként pedig a helyi hatalmasságok megtörésére és a tényleges helyi érdekek képviselésére. Ezt akkor is meg kell tenni, ha túlságosan gyors eredményekre nincs kilátás.

Futala Tibor

Két nagy létszámú kisebbség szerepe az USA-ban. A muzulmánok és az írek

Mazru'i, Ali A.: Between the crescent and the star-spangled banner: American Muslims and foreign policy. = International Affairs, 72. vol. 1996. 3. no. Guelke, Adrian: The United States, Irish Americans and the Northern Ireland peace process. = Uo. 523–536. p.

Muzulmánok

Az USA muzulmánjai az évezred vége előtt többen lesznek, mint az amerikai zsidók. Igaz, a külpolitikára gyakorolt hatásuk még csak töredéke a zsidókénak, akik felettebb fontos pozíciókat szereztek a gazdaságban, a médiában, a felsőoktatási

és politikai intézményekben. A muszlimok számát a New York Times 1995 augusztusában 6 millióra becsülte. Alapvető különbség a zsidók és a muzulmánok között, hogy míg a zsidók elsősorban zsidók, és csak másodsorban számít nemzeti hovatartozásuk, addig a muzulmánok, akik későbbi bevándorlók, jobban számon tartják nemzeti eredetüket.

Abban viszont megegyeznek, hogy egyként zavarja őket a domináns keresztény kultúra, ellenzik a más vallásúakkal kötött házasságot, s az oktatás területén mindkét csoport kulturális autonómiára és megkülönböztetettségre törekszik.

Sajátosan árnyalja a muzulmánok helyzetét a faji tényező. Az amerikai muzulmánoknak jelenleg kb. 42 százaléka – a szerző terminológiájával élve – „afrikai amerikai”. Nemzeti eredetüket tekintve öntudatosan különülnek el a pakisztáni, indonéziai, iráni, szómáliai és egyiptomi muzulmánok. Arab és muzulmán közé Amerikában sem szabad egyenlőséget tenni. Tekintettel arra, hogy a művelt (főképp libanoni) bevándorlók közt sok keresztény is akad, bár 1947–1948 előtt a muzulmán arabokkal ők is együtt lobbiztak Palesztina felosztása és Izrael létrehozása ellen. Az Izrael-párti kongresszusi zsidó lobby terjeszkedésével egyidejűleg az amerikai arabok inkább háttérben maradnak.

Az amerikai muzulmánok (különösen az összes amerikai muszlim kb. 24 százalékát kitevő dél-kelet-ázsiaiak) rendkívül aktívan lépnek fel az indiai kormány emberi jogokat sértő kasmíri viselkedése ellen, illetve Kasmír függetlensége érdekében. Az indiai származású amerikai muzulmánok dilemmája az, hogy vajon támogatják-e az egyetlen olyan tagország elszakadását Indiától, melyben a lakosság többsége muzulmán.

Tekintve, hogy az amerikai muzulmánok többsége színes bőrű, a dél-afrikai apartheid ellen egységesen léptek fel. Az American Muslim Council stratégiai szövetségre lépett a Randall Robinson vezette Trans-Africa mozgalommal, és együttesen sikerrel győzték meg a kormányt a Dél-Afrika elleni szankciók meghozatalára, melyek egészen Mandela megválasztásáig érvényben maradtak.

Az amerikai muzulmánok faji ügyekben legelkötelezettebb szervezete a Nation of Islam mozgalom, melynek jelenlegi vezetője Louis Farrakhan. A mozgalom legendás kezdetei 1931-ig nyúlnak vissza, amikor az állítólag mekkai születésű bevándorló, Farrad Muhammad a chicagói feketékkel szimpatizálva megalakította a szervezetet. A második világháború alatt a vezetőt bebörtönözték, mert arra biztatta híveit, hogy ne harcoljanak az amerikai lóbogó alatt. Később Muhammad Ali ökölvívó tagadta meg a bevonulást a vietnami háború idején.

Napjaink botránya volt, hogy 1996 elején Louis Farrakhan 1 milliárd dolláros támogatást fogadott el Kadhafi líbiai vezetőtől, s emiatt a Kongresszus egyes tagjai azt javasolták, nyilvánítsák őt „idegen ügynöknek”. Farrakhan válasza az volt, hogy a Kongresszus néhány tagját akkor nyugodtan lehetne Izrael állam ügynökékként nyilvántartani.

Az USA-ban élő muzulmánok többsége belpolitikailag a Demokrata Pártot támogatja, mert a Republikánus Párttal ellentétben ez a párt a szekularizmus, az állam és az egyházak elválasztásának a híve. Pedig a muzulmánok többsége vallásos, csak nem akarja, hogy gyerekei az állami iskolákban keresztény imákra legyenek kötelezve. Sokukat viszont a republikánusokhoz vonz a hagyományos családi értékek erősebb támogatása.

A Clinton-kormányzat Lyndon Johnson elnöksége óta a legbarátságosabb Izrael iránt. Ugyanakkor igen sok gesztust tesz az amerikai muzulmánoknak is. Clintont bírálta is a sajtó, mert szerinte a Fehér Házban többször fogadott amerikai muzulmán vendégei a Hamaszt támogatják.

Ellentmondások feszülnek az USA „őshonos” és bevándorolt muzulmánjai között. Az őshonos muzulmánok az USA-ban több évszázada élő feketék közül kerülnek ki, politikailag azonban az utóbbi három évtizedben sokkal aktívabbak náluk a bevándorlók. 1994-ben a muzulmán csoportok 77 kongresszusi és kormányzói jelöltet támogattak: egyes városokban, mint a kaliforniai Oaklandban és a Tennessee-beli Chatanoogában helyi választott pozíciókat szereztek. A következő elnökválasztáskor pedig arra készülnek, hogy olyan elnökjelöltet támogatnak, aki muzulmán politikust is magas kormányzati pozícióba emel.

Külpolitikai ügyekben általában a republikánusok tettek iszlámbarát lépéseket: Eisenhower állította le a szuezi agressziót 1956-ban, Nixon támogatta Pakisztánt India ellenében 1971-ben, és bár igaz, hogy Bush rendelte el a Sivatagi Vihar hadműveletet Irak ellen, de egy demokrata elnök valószínűleg Bagdad elfoglalását is jóváhagyta volna.

Belpolitikai téren azt illetően, hogy ti. miként folytathatják életüket szokásaik és tradícióik szerint a muzulmánok Amerikában, mindenképpen a Demokrata Pártban bízhatnak jobban: általában a demokraták a kisebbségek támogatói, és így sérelmeik esetén tőlük várhatnak inkább védelmet.

Ötszáz évvel azután, hogy a spanyolok kiűzték a muzulmánokat Spanyolországból – a történelem groteszk iróniája folytán – Kolumbusz felfedezte Amerikát a muzulmánoknak. Kérdés, hogy a XXI. században milyen szerepet játszik majd az iszlám az USA-ban, egyebek mellett figyelembe véve azt is, hogy miközben csökken a bevándorló muzulmánok létszáma, addig nő az arányuk a már két-három évszázada ott élő, tehát őshonosnak számító „afrikai amerikaiak” körében.

Írek

Az 1980-as népszámlálás során, amikor saját bevallás alapján ki-ki megjelölhette etnikai származását, az USA népességéből 40,7 milliónyi állampolgár (az össznépesség 18 százaléka) vallotta magát ír származásúnak. Az amerikai politikai életben tehát az ír-amerikaiak szavazata döntő lehet, és támogatásukra természetesen

az számíthat, aki az Észak-Írország ügyében elfoglalt USA-álláspontot az ő elképzeléseik szerint képviseli.

Az USA és Nagy-Britannia nagyhatalmi súlyának változását nagyon jól jellemzi, hogy 1860-ban, amikor a Fenian ír emigránsok elfoglalták Kanada egy részét, és miközben az USA támogatására számítottak, az Egyesült Államok lezárta a határt és bebörtönözte őket, hogy kapcsolatai a britekkel meg ne romoljanak. Az ír függetlenség amerikai támogatásának csúcspontja az I. világháborút követő 1921-es angol-ír szerződés idejére tehető. Ekkor az amerikai írek többsége a szabad ír állam kormányát támogatta. Az észak-írországi feszültségek 1968-as felújulásáig az ír ügyek az USA-ban kevés figyelmet kaptak, részben amiatt is, hogy a II. világháborúban Írország semleges maradt.

Az említett nagy létszámú amerikai ír kisebbségnek körülbelül a fele a déli államokban él (főként protestáns) mezőgazdasági munkás. Politikai befolyásuk aránylag kicsi. Az ír katolikusok 70 százaléka azonban a politikailag aktívabb észak-keleten és közép-nyugaton a munkásosztály körében található meg. Az e területeken működő ír hárokokban szívesen fogadták az Írországból menekült harcias republikánusokat. Igaz, éppen ezeken a színtereken fordul meg az amerikai ír népeségnek az a része, amely egyes szerzők szerint „e népcsoport vesztese, és az ír leszármazottak közül a legkevésbé befolyásos”.

Az 1968-ban kezdődött zavargások hírére sorra születtek Amerikában az ír nacionalizmust támogató szervezetek. Közülük a legfontosabbak a NORAID (Irish Northern Aid = Észak-ír Segély), az INC (Irish National Caucus = Ír Nemzeti Választmány) és a Friends of Ireland (Írország Barátai) nevű szervezetek voltak. Az igazán döntő szerepet azonban a 90-es években abban, hogy meggyőzzék a Sinn Féint: a mozgalom katonai szárnyának, az IRA-nak tűzszünetet kell kötnie, egy új csoport, az Americans for a New Irish Agenda, az ANIA játszotta.

Az ANIA 1991-ben alakult, vezetője az Irish Voice hetilap alapítója, Niall O'Dowd lett, aki az ír emigrációs reformmozgalomban szerzett tapasztalatokat az USA kormányzati szerveivel való együttműködést illetően. Az 1992-es elnökválasztási kampányt alkalmasnak tartották arra, hogy – cserében várható szavazataikért – a Clinton–Gore jelölt párostól ígéreteket kapjanak győzelmük esetére. Javaslatok között szerepelt, hogy Gerry Adams, a Sinn Féin vezetője kaphasson végre amerikai beutazási vízumot, hogy az USA nevezzen ki egy békéltető megbízottat Észak-Írországha, hogy a kormányzat továbbra is támogassa a MacBride-elveket (az ún. „igazságos” munkaadói viselkedés szabályait az Észak-Írországhban működő amerikai cégekre vonatkozóan), továbbá hogy gyakoroljon diplomáciai nyomást Nagy-Britanniára. Clinton győzelme után az ígéretnek nem teljesültek: Gerry Adams nem kapott vízumot, és elmaradt a békeküldött kinevezése is. Az ANIA nem adta fel, hanem Észak-Írországhban kezdett egyeztető tevékenység-

be. Sikerként könyvelhették el, hogy két észak-írországi látogatásuk tartama alatt, 1993 májusában és szeptemberében az IRA önkéntes és egyoldalú tüzszünetet tartott.

Nyilván nem függetlenül az 1993. decemberi brit–ír kormányközi Közös Nyilatkozat megjelenésétől, melyet Bill Flynn nagyipari vezető szorgalmazására a *New York Times*-ban egész oldalas hirdetésben ünnepeltek meg az amerikai–ír közös vállalkozások, a Külügyminisztérium tiltakozása ellenére magától Clinton elnöktől sikerült 48 órás vízumot szerezni Gerry Adams részére. Az angol kormány dühödten tiltakozott. ám Niall O'Dowd szavai szerint épp ez az eset „lörte meg azt az ötven éves hegemoniát, mellyel a State Departmenten keresztül a britek irányították az amerikai politikát az ír ügyek területén”.

Clinton reménye azonban, hogy a vízum kiadása majd segíti a békefolyamatot. egyelőre nem vált be. Az Adams részvételével rendezett New York-i észak-ír konferencia februárban volt, de márciusban már ismét robbantott az IRA a londoni Heathrow Repülőtéren. Tovább rontotta a helyzetet, hogy júliusban a Sinn Féin egy különleges gyűlésén elutasította a Közös Nyilatkozatot, s csak az amerikai írek egy újabb delegációjának látogatása után jelentette be végre 1994. augusztus 31-én a tüzszünetet. Ezt az amerikai sajtó egyértelműen az ANIA sikerként könyvelte el. Jó előkészítője volt mindez Clinton 1995. november végi belfasti látogatásának. Igaz, alig tíz héttel e hatalmas sikerű látogatás után az IRA ismét bejelentette a tüzszünet végét, majd óriási erejű bombát robbantott a londoni Canary Wharfban.

Az észak-ír válság megoldásának keresése – igaz, immár amerikai részvétellel egy nemzetközi egyeztető bizottságban – tovább folytatódik. Az események tanulsága, hogy egy fontos kisebbségnek belső nyomására az USA elnöke olyan külpolitikai lépésekre is képes, amelyek addig megdönthetetlennek hitt elveket – pl. az amerikai–brit külpolitikai egyetértéssel kapcsolatosakat – is megkérdőjelezhetnek.

Tokai András

Szilágyi Domokos halálának 20. évfordulójára

Kántor Lajos: *A költők szeretnek tanulni.*
= *Irodalmi Szemle*, 39. évf. 1996. 6. sz. 65–76. p.

1996-ban volt – évfordulója az erdélyi magyar líra kiemelkedő személyiségeként tisztelt Szilágyi Domokos halálának. Bár az irodalmi divatok jöttek-mentek, Szilágyi Domokos lírájának eszmei-poétikai értéke maradandónak bizonyult.

1990-ben jelent meg a Kriterion kiadónál az első monográfia Szilágyi Domokos lírájának létértelmezéséről: Cs. Gyimesi Éva *Álom és értelem* c. könyvében Szilágyit, a Forrás első nemzedékének költőjét, a posztmodern előfutárának minősíti.

Kántor Lajos értelmezése más utat követ. A költői pálya néhány szakaszának kortársi emlékeit és a Szilágyi Domokos-művek tanulságait igyekeznek összekapcsolni. Talán ma is figyelmenre méltó az a jelenség, hogy a *Búcsú a trópusoktól* költőjének felfogásában a modernség és az újítás nem jelent szükségszerűen elfordulást a hagyományok összességétől.

Othonról – Nagysomkútról, Magyarlápósról, Batizról (a református lelkész apa szolgálati helyeiről) hozta magával az ötvenes években még erőteljesen őrzött őstiszteletet, noha már bizonyos iróniával tett eleget az ezzel kapcsolatos családi elvárásoknak (*Apám névnapjára*, 1958). Bár a kültő írásaiban nem található olyan passzus, amelyben családi ősszel dicsekednék, édesanyja révén számos egyetemi és kollégiumi tanár, több református püspök, költő és műfordító volt felmenője között. Édesanyja, Szilágyiné Szász Judit 1987 áprilisában befejezett visszaemlékezésében a gének fontosságát különösen hangsúlyozza. A gyermekkorára vonatkozó visszaemlékezések alapján véve szófogadó, szolgálatkész fiúnak látatják. igaz, az apjához 1958-ban írt levelek már bizonyos feszültségeket sejtetnek: „Úgy látszik, felnőtél, fiam. /Nem fogadsz szót félelmeknek, isteneknek.” (*Búcsú*)

Esztétikai kérdések megítélésében mindig az igazság mindenekfölötti becsességét vallotta. S noha a tisztellettudó Szilágyi Domokosról megőrzött emlékek (Beke György gyűjtött össze belőlük egy csokorra való) nem pusztán legendák, Kántor Lajos a legendaromboló költőre emlékezteti az olvasót. És itt nem elsősorban a feltételezett kegyetlen Ady-értékelésre utal, hanem arra az iróniára, amely a hűsz, nagy többségükben köztiszteletben álló romániai magyar írókat bemutató interjú kötetre reagáló *Önismeret iskolája* (1974) c. írásában fogalmazódik meg. „Mi, hat-

van éven aluli fiatalok, ifjuncok, süvölvények meglehet, nem is tudtuk eddig, mi-nő holdog korszakban élünk. Avagy nem az-é a boldogság teteje, ha van kitől példát vennünk? Ha van kihez igazodnunk, ha van kire fölnéznünk? Ha van, akit csalhatatlannak tartunk? Bizony, csakis ez adhat erőt a mindennapok küzdelmeiben, ez dobogtatja meg szívünket, ha már-már csüggednénk, ebből merítünk, mint tiszta forrásból, innen a kitartás, ha kitartunk, a hősiesség, ha hősök vagyunk és viszont.”

Ahol azonban a „felnőtté érett Szilágyi Domokos életében (legalábbis jó pillanataiban) az érzelmi kötődés, az igazodás s a mindennapok küzdelmei valóban összekapcsolódtak: az a társválasztás”. Váradi Emesével, első szerelmével váltott levelei valószínű naplók, illetve műhelytanulmányok. Ezek később a Forrás-nemzedékként ismertté váló csoportosulás szellemi történetének dokumentumaivá lettek.

S bár házassága Hervay Gizellával tragikusnak bizonyult, szellemi közösségük verseikben föllelhető. Harmadik feleségével, Nagy Máriával ugyancsak tartalmas, közös éveket töltött. Erre szolgálnak költői bizonyítékul a *Zápor*, a *Se ébren, se alva*, a *Lakis* c. versek.

1955 őszén Szilágyi Domokos a Bolyai Tudományegyetem magyar szakos hallgatója lett. Középiskolai magyartanárától közvetlen élménybeszámolókat hallhatott a kolozsvári professzorokról, akik közül többen az ő tanárai is lettek. Nagy István, László Gyula, Szabédi László, Janesó Elemér, Szabó T. Attila, Csehi Gyula közül mindenekelőtt Szabédi László volt az, akitől az ötvenes évekbeli kolozsvári magyar egyetemen írói gondolkodásmódot tanulhatott. („Szilágyi Domokos életében-halálában és költészetében Szabédíra utaló motívumok ismerhetők fel.”) Itt, a Bolyai Egyetemen kezdtek nemzedékké szerveződni a „Forrás-szerzők” (Páskándi Géza, Lászlóffy Aladár, Lászlóffy Csaba, Nagy Kálmán, Szilágyi Júlia), akiknek apolitikus magatartásán hördültek fel leginkább az idősebbek.

Igaz ugyan, hogy Szilágyi Domokost talán otthonról hozott óvatossága megőrizte attól, hogy mélyebben belesodródjon az 1956-os eseményekbe, ellentétben Páskándi Gézával és Páll Lajos festővel, akiket a Securitate le is tartóztatott, levelei nem hagynak kétséget hovatartozása fölől. Költészetében viszont közvetlen lenyomata nem található ezeknek a hónapoknak.

Kolozsvári egyetemi évei alatt végig nem került sor olyan konfliktusra, mint a szatmári középiskolában. Ott ui. az érettségi tablóra Szilágyi Domokos egy Kiss Jenő-vers négy sorát választotta jelgécül. Az igazgató azonban a hurraóptimista sorokat sem találva elég optimistának, csak megcsonkítva engedélyezte az idézetet. A költészetnek erről a megcsúfolásáról cikket írt Szilágyi Domokos az *Utunk*-ba (1955). A sértett iskolaigazgató egy bértollnokkal választ íratott, és a szerkesztőséghez küldött levelet aláíratta a tanárokkal is. Mi több: Szilágyi öccsét is elűldözte az iskolából.

Az egyetemista Szilágyi Domokos költői tehetsége és elhivatottsága már nyilvánvaló volt, „s tanárai közül nemigen akarta magára venni senki sem a horgerezési terhet”. Egyébként Szilágyi Domokos mindvégig szorgalmasan tanult nyelvet, esztétikát, irodalomtörténetet.

Legjelentősebb, önálló művé érett irodalomtörténeti vonatkozású munkája a *Kortársunk, Arany János* (1969) című. Sokat árul el benne a költő önmagáról. „Szilágyi modernségének tegnapi, mai, holnapi bírálói megszívlelhetik azt, amit itt az írás értelméről, belső rugóiról vall: Közép- és Kelet-Európa művészei sohasem engedhették meg maguknak az elfajta fényűzést. (Mármint az írást a szimpla megnyilatkozásért.) Nagy művész volt Baudelaire és nagy művész volt Dosztojevszkij, de amíg Baudelaire kedvére hentereghetett a Pimodánban, Dosztojevszkij kötéllel a nyakában várta a szégyenletes komédia befejezését. S épp erről van szó: a felelősségérzetről.”

Kovács Olga

Egy romániai német költő – Werner Söllner

Werner Söllner im Gespräch mit Stefan Sienerth. = Südstdeutsche Vierteljahresblätter. 45. Jg. 1996. 3. H. 167–178. p.

Az észak-bánáti születésű (1951), 1982 óta Németországban élő Werner Söllner aradi, kolozsvári és bukaresti éveit három, Romániában kiadott kötettel a háta mögött döntött a szülőföld elhagyása mellett, amikor erre egy rendezvényre szóló meghívás nyomán véletlenszerű alkalma nyílt. Ismerős útja ez a háború utáni romániai német irodalom már jóval 1989 előtt megindult exodusának. Söllner költői ambíciója részben családi gyökerei: apja – Anton Söllner – a temesvári irodalmi körök peritériáján jegyzett költő, szerényebb házikönyvtárral rendelkező pedagógus. A fiú Aradon járt középiskolába, majd Kolozsvárt végzett német–angol szakot. Kolozsvári időszaka a román belpolitikában átmenetileg oldottabb, a nemzetiségekkel szemben türelmesebb kora hetvenes évekre esett. Ebben az időszakban a német vagy a magyar stúdiumok is aránylag zavartalanul prosperálhattak, s Kolozsvár – magával az egyetemmel, a Dacia kiadó német osztályával és mint román–magyar–német kollektívumában Bukaresttel versengő szellemi centrum – Temesvár, illetve Szeged és Brassó mellett a romániai német kultúrálódásnak is fontos színtere lett. És: itt jelenik meg a nevezetes, többnyelvű diákfolyóirat, az *Echinox*, melynek szerkesztésében Söllner is részt vett. Tanuló éveiben már jelentek meg versei a hazai lapokban, folyóiratokban (több alkalommal magyar fordításban is).

A tehetséges, erős aktivitású fiatalembernek az egyetem után Bukarest kínált új lehetőségeket. A német kisebbségi alkotók színe-java a fővárosban megjelenő egyetlen német nyelvű irodalmi havi folyóirat (*Neue Literatur*), illetve egyszerre

több kiadó német programja körül csoportosult az 1989 utáni válságig. Söllner kiadói munkatárs, ehhez természetesen megvan a párttagkönyve. De a „liberális” érának csakhamar vége szakadt, és újult erőre kapott a szellemi elfojtás és a hétköznapi félelem. A legtöbb, amit egy kiadói szerkesztő célul tűzhet ki: a kéziratokon politikai, ideológiai célú szövegváltoztatás ne essék. Szerencséje, ha ezzel sem von magára gyanút. Kolozsvárt megjelentetett két kötete – *Wetterberichte* (Időjárásjelentések, 1975), *Mitteilungen eines Privatmannes* (Magánemberi közlések, 1978) – után Bukarestben 1980-ban következik a harmadik. A címe: *Entwöhnung* (Leszoktatás). Ez jelzi (bár erősen burkolt formában) eltávolodását a költő ifjúkori optimizmusától, társadalmi illúzióitól.

A hazai tapasztalatok tágabb körű összegzéséhez azonban már a németországi – a „szökevény” számára eleinte sok tekintetben sokkoló, civil vonatkozásokban nyomasztó – környezet ad háttérrel, hasonlatosan megannyi pályatársához és volt honfitársához. Ám e külső megfigyelőállásból is elevenen éli meg a 80-as évek hazai változásait: a politikai elnyomás, a „szisztematizálási” örület végső elfajulását, majd a gyűlölt rendszer összeomlását. Addig is folyamatos segítséget nyújt az otthoniaknak és az új kitelepülőeknek. Pl. a román ellenzéki költő, Mircea Dinescu az ő révén válik ismertté Németországban már a forradalom előtt. Az 1989 végi eseményeknek pedig első számú hírvivője lesz. Maga az új költői termés lassan szökik szárba, kötete csak 1988-ban jelenik meg (*Kopfland*). A meghatározó hazai események és változások sodrában edződött megújulás még később érzékelhető nála, nevezetesen a *Der Schlaf des Trommlers* (A dobos alszik, 1992) kötetében, amely igen komoly figyelmet keltett. Különböző díjakkal becsülték meg Németországban: szerzője több ösztöndíjat kapott, valamint a frankfurti egyetemről meghívást egy „poétikai” kurzus tartására.

A nyelvhatáron túli német örökség szószólójaként ismert müncheni folyóirat interjú-portréja, amely ezt a pályaképet felvázolja, sok érdekes emlékezésrészlettel is szolgál a kolozsvári és a bukaresti irodalmi életből. Melegen emlékezik meg Söllner pl. az Echinox-kör román és magyar tagjairól (a magyarok közül három nevet említ: Földényi László, Balla Zsófia, Némethy Rudolf), a kolozsvári tanárokról stb. Még ennél is érdekesebbek azonban utalásai kettős, apai ágon bánati sváb, anyai részről pedig erdélyi szász gyökerű családszociológiájára. Az utódban dominánssá lett a szász mentalitás érzelmi-erkölcsi érettsége, szívóssága és higadtsága, ami költői szemléletében és nyelvezetében is jelentkezik. De intellektusában valójában az ősök kétféle világ- és életfelfogásának eltérő hagyományai tükröződnek. Ez a rendkívüli etnoszociológiai tapasztalás még megírásra vár pályáján, éspedig nemesak lírában, hanem prózában is. S tényleg, Söllner egy ideje nagyobb szabású prózai művön dolgozik. Ennek már vannak előközölt szemelvényekben megtestesülő bizonyítékai is.

Komáromi Sándor

Német nyelvű tanítóképzés a budai líceumban

Donáth Péter: *Iskola és politika. Az állami német tanítóképzés történetéhez 1919–1944.*
Bp. 1996. 299 p.

Donáth Péter könyvében a német nyelvű állami tanítóképzés bősz forrásokon nyugvó története szorosán összefonódik a hazai tanítóképzés, közelebbről a budai képző történetével. Forrásairól szólva: hivatkozik a korabeli kisebbségi népoktatással foglalkozó rendeletekre, statisztikákra, a legfontosabb aktapublikációkra és a korabeli sajtódokumentumok gyűjteményére, a Magyar Országos Levéltárból a Miniszterelnökség nemzetiségi ügyosztálya és a VKM vonatkozó irataira, valamint számos eddig teljesen ismeretlen, igen értékes anyagra a Fővárosi Levéltárból. Gondosan kiaknázza a német nyelvű tanítóképző líceum évkönyveit, és visszaemlékezéseket is közöl az egykori tanároktól és növendékektől.

Bár a nemzeti kisebbségek egyenjogúságáról szóló 4044/1919. sz. rendelet biztosítja, hogy „bármely nemzeti kisebbséghez tartozó magánosok, akár saját erejükből, akár társulás útján szabadon állíthatnak fel alsó-, közép- és felső iskolákat...”, az első színvonalas német anyanyelvű képzést nyújtó tanítóképző megnyitásával 1939 szeptemberéig kellett várni. A hivatkozott jogszabály létrejötté a trianoni békeszerződés aláírásában rejlik.

A trianoni békeszerződésben vállalt kötelezettségek nyomán ui. a kormánynak a nemzetiségi alapfokú oktatáson túlmenően biztosítania kellett, hogy az általa kijelölt polgári és középiskolákban a nyelvi kisebbségekhez tartozó tanulók oktatása részben vagy egészben anyanyelvükön történjék. Ugyancsak a kormánynak kellett gondoskodnia arról, hogy a szükséges tantervek „kellő számban kiképeztesse-nek”. A megoldás mikéntjét, az iskolatípusok kialakítását illetően persze viták támadtak többek között a Magyarországi Német Népművelődési Egyesület és a kormányzat viszonylatában is.

A kormány három iskolatípus közötti választást kínált: a kisebbségi tanítási nyelvű, a két tannyelvű (vegyes) és a magyar tanítási nyelvű iskolát. Az MNNE vezetői azonban – feltehetően az asszimilációtól tartva – nem akarták a vegyes típusú iskolák létrehozását. A nem magyar tanítási nyelvű iskolákban a magyar nyelvet rendes tárgyként napi 1 órában szerették volna tanítani, továbbá kérték, hogy a tanítás nyelvét „a lakosság anyanyelvére vonatkozó hivatalos adatok alapján – népszámlálástól népszámlálásig terjedő hatállyal – a VKM, illetve a megfe-

elő felekezeti főhatóságok határozzák meg, és ne a „szülők évről évre változó és befolyásolható társasága” legyen ebben az irányadó.

1925 elején Bethlen miniszterelnök és Klebelsberg kultuszminiszter tárgyalta az MNNE előterjesztését, és biztosította az egyesület vezetőit, Gratz Gusztávot és Bleyer Jakabot, a minden érdeket kielégítő mielőbbi megoldásról. Ennek ellenére az év közepén a kéréseket lényegében elvetették, és a három típus fenntartása mellett maradtak, mivel ezt ítélték célszerűnek a környező államokkal elérendő „viszonosság” okán.

Még 1925 nyarán továbbképző tanfolyamot szerveztek a budai állami tanítóképzőben a már állásban lévő pedagógusok részvételével. Majd az 1925/26-os tanévtől kezdve heti 4 órás nemzetiségi tanfolyamokat szerveztek előbb 6, később 7-9 tanítóképző intézetben. Az igencsak eltérő színvonalú tanfolyamokon 1925 és 1933 között összesen 342 fő végzett. A tanfolyami forma egészen 1944-ig fennmaradt. Időközben azonban a Magyarországi Német Népművelési Egyesület kompromisszumkészséget mutatva a vegyes (két tannyelvű) oktatás általánosságban való bevezetését szorgalmazta, bizonyos korrekciókkal. Ezek szerint a gyermek minden tárgy tanulását anyanyelvén kezdje meg, míg a magyar nyelvű tanítást már az első osztályban el kell kezdeni az anyanyelven elsajátított anyag ismétlésével. A kultuszminisztériumnak nem volt kifogása a vegyes típusú oktatás szélesebb körben való bevezetése ellen, s hangsúlyozta, hogy nehézség a tanító-személyzetnél van, mivel a felekezeti és községi népiskolák tanítóit élethossziglan választják, és csak fegyelmi úton mozdíthatók el. Ezért „a megfelelő nyelvismerettel rendelkező tanárok alkalmazása csak szukcesszive történhet”.

Így a tanfolyami forma tovább folytatódott. Lux Gyula szervezésében Baján 1928-tól kéthetes tanfolyamokat indítottak, majd 1937-től egyhónaposná vált ez a tanítók százai számára nélkülözhetetlen szakmai támogatást nyújtó képzési forma. Ez volt a második intézményes keret, mellyel a magyar kormányzat segíteni kívánta a nemzetiségi népiskolák szakemberellátását. Nyári programjaik sajátos módszertani próbákká váltak: tapasztalataikat sikerrel kamatoztatták 1937-től az egyetemes posztgraduális tanfolyamokon, majd 1939-től a Német Nyelvű Tanítóképző Liceumban.

Időközben – gyakran sziszifuszi erőfeszítések eredményeként – a vegyes típusú iskolák száma az 1926. évi 63-ról a harmincas évek elejéig kb. 140-re növekedett, miközben a magyar tanítási nyelvűek száma 260 maradt. Majd ez a tendencia megtorpant, sőt visszajára fordult.

A hazai és a birodalmi németiség részéről egyre erősödtek a követelések az alsó és középfokú német nyelvű iskolák létesítéséért. Hosszas előkészítő tárgyalások után 1935-ben megszületett a 11 000/1935. ME sz. kormányrendelet, mely a korábbi három típus helyébe egységesen a vegyes tannyelvű népiskolát állította. A tanítóképzés terén azonban nem került sor lényeges változtatásokra. S míg a ma-

gyar kormány meglehetősen „aggodalommal” figyelte a hazai németiség körében a Volksdeutsche Kameradschaft működését, mert a nemzetiszocializmus szálláscsinálójának tekintette az együletet, addig a birodalmi német külügyminiszter – természetesen – tagadta ezt, sőt Berlin és Budapest közötti elhidegüléssel fenyegetőzött, ha a magyarországi németiség kérései teljesíthetetlenek maradnak.

Újabb tárgyalások után 1937-ben megjelent a vallás és közoktatási miniszter (ekkor már Hóman Bálint) rendelete az „egyéves német nyelvi tanítói továbbképző tanfolyam” felállításáról. Vezetésével Lux Gyulát bízták meg. Rá évente 30 állástalan tanítót vettek fel felvételi vizsgával. A tanfolyamon heti 32 órában a Fővárosi Pedagógiai Szemináriummal együttműködve kisebbségi ismereteket, népismereteket tanítottak, nyelvi és gyakorlati, didaktikai ismereteket nyújtottak. A tanfolyam vizsgával zárult. Két évvel később, 1939-ben bízták meg Lux Gyulát az ország történetében elsőnek minősülő Magyar Királyi Állami Német Nyelvű Tanítóképző Líceum megszervezésével Budapesten.

A budapesti állami német nyelvű tanítóképzőt és a szekszárdi „állami német tanítási nyelvű gimnáziumot” a kijelölt magyar tanintézetek tanári karára és infrastruktúrájára kívánták telepíteni. A szekszárdi közös igazgatás sikertelenné bizonyult. A budai tanítóképző igazgatója, Padányi-Frank Antal kategorikusan elzárkózott a német tanítóképző irányításától, és az „ideiglenes” közös elhelyezésbe is csak a legkomolyabb nyomásnak engedve egyezett bele. A tanárok közül is – bár jól beszéltek németül – többen elzárkóztak a feladatvállalás elől.

Lux Gyula igazgatásával a feladatot vállaló budai líceumi tanárok és a Berzsenyi Dániel Gimnázium tanárai 1937. szeptember 4-én tartották meg alakuló értekezletüket. A növendékeket újsághirdetésben toborozták, és valamennyien internatusi elhelyezést kaptak. Tantervük – némi változtatásoktól eltekintve – azonos volt a magyar líceum tantervével. Német nyelvű hazai tankönyvek hiányában osztrák, illetve német tankönyveket használtak, és sürgős feladatként jelölték meg a történelem, illetve a német nyelv tanításában szükséges tankönyvek megírását. Lux Gyula tanévnyitó beszédében hangsúlyozta, hogy a kisebbségi tanítóképzés az ország egyik legfontosabb feladata a kisebbségi kérdésen belül. Mivel egy nép sajátos kultúrájának legnagyobb értéke a nyelve, ezért a tanítóképzőnek elsősorban a német nyelv ápolását kell szolgálnia, hogy a leendő tanítók saját népi kultúrájukhoz és a magyar kultúrához egyaránt utat találjanak. Az iskola elsődleges feladatát a két nép egymás iránti tiszteletének és megbecsülésének erősítésében jelölte meg. A tanítóképző egyébként a nemzetiszocialista köntösben jelentkező hivatalos birodalmi kultúra mellett lehetőség szerint a tradicionális német értékeket, különösen a hazánkban élő német nemzetiség kulturális örökségét ápolta és részesítette előnyben.

A második bécsi döntés után (1940. augusztus 30.) azonban a Volksbund hatása felerősödött, s a líceum tanári kara hiába hangsúlyozta a Teleki Pál által képviselt

nemzetiségi politika fontosságát, a német felsőbbrendűséget és küldetésstudatot árasztó propaganda nem maradt hatás nélkül a líceum tanulóira. A Volksbund elégedetlenül fogadta az egységes (vegyes) tanítási nyelvű iskolák helyébe a korábbi kisebbségi nyelvű nemzetiségi iskolákat visszaállító rendelkezéseket, mivel a német tanítási nyelv ellenére sem változott meg az iskolák keresztény nemzeti szelleme, s megmaradt a szülői állásfoglalás lehetősége is a vegyes tannyelvű típus fenntartása érdekében. A kormány ugyanis kategorikusan elzárkózott attól, hogy a német nemzetiségi területeken működő állami, önkormányzati és felekezeti iskolákat a „népcsoport” kezelésébe adják.

1941 nyarán Magyarország is hadviselő féllé vált a tengelyhatalmak oldalán. Ez új dimenzióba helyezte a német–magyar kapcsolatokat, és módosította a hazai németiség különböző csoportjai közötti erőviszonyokat. A területi revíziók következtében két német nyelvű tanítóképző került gyakorlatilag a Volksbund irányítása alá, nevezetesen Szászrégenben az erdélyi (szász) evangélikus egyházkerületi, a bácskai bevonulást követően pedig az újverbászi alapítványi képző. A budai tanítóképző azonban továbbra is hazafias, valláserkölcsi alapon folytatta nevelő munkáját, azaz a Teleki Pál-féle nemzetiségpolitikát kívánta érvényesíteni a gyakorlatban. „Nehéz és bonyolult feladatot vállalva a Volksbund által képviselt nagy német népi törekvések hatásának korlátozására” (Benda Kálmán). Szorosan összefonódott ez az intézet másik törekvésével, azzal, hogy a tanulók mindenekelelt a falu életét és kultúráját ismerjék meg. A líceum tanulói bekapcsolódtak az országos Táj- és Népkutató Intézet munkájába. Pályamunkáikban, melyek kibővítették az iskola természetrajzi, földrajzi, történelmi és nyelvészeti anyagát, gyűjtöttek népi növény- és állatneveket, ünnepi szokásokat és babonákat.

„Mindezek lényében tragikus jelenség az, hogy a magyar állam a német nyelvű tanítóképzőben megbízható tanárok segítségével a szülőföld szeretetére és a magyar állam iránti lojalításra nevel néhány tucat német ajkú fiatalembert, majd... kötelező sorozás révén kiszolgáltatja őket a nemzetiszocialista Harmadik Birodalom elítélakulatai számára, hogy aztán a háború végeztével éppen ezen kötelező SS-katonáskodás miatt kitelepítse őket Németországba.”

Fél évszázad múltán mindenképpen újra kell fogalmazni a kérdést, vajon hogyan oszlik meg a felelősség a kiszolgáltatott kisember és a nagyhatalmak nyomása alatt „saját atavizmusaival”, belső konfliktusaival birkózó magyar állam között?

Kovács Olga

Tudományos élet Erdélyben a két világháború között

Cseke Péter: *Tudományművelés – egyetem nélkül.* = *Korunk.* 3. foly. 7. évf. 1996. 9. sz. 74–84. p.

A két világháború közötti magyar tudományos gondolkodás szerepét Szabó T. Attila fogalmazta meg a legpontosabban 1939 karácsonyán: „Nincs az emberiségnek nevelőbb erejű, nemzeti, népi alázatosságra inkább kényszerítő szellemi tevékenysége, mint a tudományos vizsgálódás. A helyesen értelmezett tudományművelés nem eltávolítja, hanem közelebb viszi egymáshoz a lelkeket...; életünkben csak ennek a magasabb rendű tudományosságnak kell szerepet juttatni..., illetőleg sürgős megteremtéséért kell harcolni.”

Kisebbségi helyzetben, önálló magyar egyetem nélkül, szűkös anyagi feltételek és a többségi nacionalizmus támadásai között, a tudományművelés számára alkalmatlan időben képviselni az egyetemes érvényű tudományt – ez volt az erdélyi magyar szellem feladata a két világháború között.

Egyébként erre kötelezik ezt a szellemet az előző századok hagyományai is, továbbá az, hogy Kolozsvár – az 1859-ben alapított Erdélyi Múzeum Egyesületnek és az 1872-ben létesült tudományegyetemnek köszönhetően – a magyar tudományosság második központjának számított. Alapjában véve e két alapintézmény 1919 utáni sorsa határozta meg Erdélyben a tudományszervezés és művelés történetét a két világháború között.

A nagyszombati Kormányzótanács közoktatási államtitkára 1919 májusában a strasbourg-i és a pozsonyi egyetem átadására hivatkozva dolgozta ki a kolozsvári universitás elrománosításának tervét. 1919 novemberében meg is kezdődtek az előadások a kolozsvári román állami egyetemen.

Ebben a helyzetben a felekezetek közötti példás összefogás eredményeként 1920 nyarán alakult meg a Magyar Tanárképző Intézet. Tanárai volt egyetemi tanárok, volt Eötvös-kollégisták és doktori fokozattal rendelkező középiskolai tanárok voltak. 1921. szeptember 21-én azonban a román kormány betiltotta az intézet működését, mert „nem tűrhette a komoly versenyt, amelyet a fiatal román egyetemmel szemben támasztott”. A felszámolás egyetlen „haszna” az volt, hogy 1922. április 1-jétől Kristóf György megbízatást kapott a magyar nyelvi és irodalmi tanszék vezetésére, de hiába próbálta maga mellé állítani a klasszika filológus Bitay Árpádot, a nyelvész Szabó T. Attilát és a literátor Nagy Gézát, törekvéseit a hatalom sorra elgáncsolta.

Így a harmincas évek fordulójától az újjászervezett Erdélyi Múzeum Egyesület vált a magyar tudományosság szellemi műhelyévé.

A kisebbségi önszerveződés hajtómotorja kezdetben a sajtó volt, majd a szépirodalom intézményesítése következett, s ezt követte a tudományművelés szükségessége. Jancsó Béla az Erdélyi Fiatalok (1930–1940) mozgalmának szervezése közben fogalmazta meg a leghatározottabban ezt a lépcsőzetességet. A harmincas években, ha mostohán is, de adottak voltak a feltételek. A kolozsvári román egyetemen létrehozták a Kolozsvári Magyar Egyetemi és Főiskolai hallgatók Tanulmányi Felügyelőbizottságát azzal a feladattal, hogy az egyetemi hallgatóknak olyan szemináriumokat szervezzenek, amelyek sajátosan magyar és erdélyi tudományos kérdésekkel foglalkoznak. Tanított itt többek között a nyelvész Csűrű Bálint, a jogász Balogh Arthur, a történész Kelemen Lajos és Bíró Vencel, a klasszikus filológus Bitay Árpád és a geológus Xántus János.

Az Erdélyi Fiatalok több alapítója Venczel Józseffel, a faluszeminárium vezetőjével együtt nemcsak az egyetemi oktatás egyoldalúságát igyekeztek ellensúlyozni, hanem a romániai életkeret és az erdélyi viszonyok tudományos feltárását a kisebbségi társadalom demokratikus átszervezésével is összekapcsolták.

Az Erdélyi Múzeum Egyesület 1930-tól tudott érdemi munkát kifejtteni a nemzeti nyelv művelése, a népi sajátosságok kutatása, a régészet, a filozófia és az orientalisztika területén. Tavasz Sándor ekkor már úgy látta, hogy szép számmal dolgoznak olyan tudósok, akik bekapcsolódhatnak az európai kultúra szellemi értékkerentő folyamatába. Ilyen szempontból tanulságos az Erdélyi Irodalmi Szemle, a Magyar Kisebbség, a Korunk, az Erdélyi Helikon, az Erdélyi Múzeum, az Erdélyi Fiatalok és a Hitel története.

Venczel József 1935-ben írt tanulmányában (Erdélyi kultúrproblémák, = *Hitel*, 1935, 5. sz.) megkülönböztetett szerepet tulajdonított egyrészt a társadalomkutatásoknak, másrészt az értelmiségi elitnevelésnek. Ugyanazokból a felismerésekből indul ki, mint öt évvel korábban Jancsó Béla, de szaktudományi jártasságánál fogva a szakszerűsége helyezi a hangsúlyt mind a társadalom-, mind a tudományépítésben. Egy új Metamorphosis Transsylvaniae megalkotását sürgette, mert a kisebbségi élet széttzilált belső erőinek tervszerű megszervezése nélkül elképzelhetetlen.

A két világháború közötti szellemi élet munkásainak nem adatott meg, hogy főfoglalkozásként művelhessék szakterületüket. A tudományos kutatás csak valamilyen kenyérkereső foglalkozás mellett vállalt „nobile officium” lehetett. Eközben nemcsak az egyetemes érvényű tudományművelés igényét tudták kielégíteni, hanem a részkutatásokban is érdemleges eredményekre jutottak. Gondolhatunk itt Csűrű Bálintra, a szamosháti tájszótár megalkotójára, Szabó T. Attilára, a helynévkutatás elméleti és módszertani megalkotójára, továbbá a román–magyar irodalmi kapcsolatok elindításában jeleskedő Kristóf Györgyre, György Lajosra, Jancsó Elemérrre, Bitay Árpádra, Domokos Pál Péterre vagy Bíró Vencelre, aki Erdély történeti kutatásainak szentelte életét.

A jogtudományban ekkor már nem a jogbőlelet primátusa érvényesült, hanem a kisebbségi jogvédelem. Ebben kitűnt Balogh Arthur és Jakabffy Elemér, aki a Magyar Kisebbség szerkesztése mellett nemzetközi szinten is gyakorolta a kisebbségi jogvédelmet.

Bár a természettudományok területéről már nem lehet ilyen hő listával szolgálni, azért több neves személyiséget lehet megemlíteni innen is. Így kiemelkedő volt Antal Márk matematikai, Nyárady E. Gyula és Soó Rezső biológiai munkássága. A földtan és földrajz művelőinek eredményei közül nem feledkezhetünk meg Szádeczky-Kardoss Gyula kutatásairól és Tulogdi János ásványkőzettani vizsgálatairól.

A két világháború közötti erdélyi magyar tudományos törekvések „az önmagunk fölé való növekedésre és szabadságra köteleznek” ma is, hiszen ahogy Taszary Sándor fogalmazta meg 1930 augusztusában Marosvásárhelyen: „A titkok csak azok előtt nyilatkoznak meg, akik az igazságot nagyobbban tartják önmaguknál.”

Kovács Olga

A vajdasági temetők néprajza

Balla Ferenc: A bezdáni temetők = Úzenet. 26. évf. 1996. 7–8. sz. 314–326. p.; Sikking István: A kupuszínai temető. = Uo. 346–356. p.; Valkay Zoltán: Zentai temetők, kápolnák, keresztek és szobrok. = Uo. 363–381. p.

A Jugoszláviai Magyar Művelődési Társaság Kiss Lajos Néprajzi Szakosztálya 1995 novemberében negyedik vándorgyűlését tartotta a népi vallásosság témaköréből. Ennek konkrét tárgya a temetők néprajza volt, ugyanis a Vajdaságban élő magyar és más népek temetői szokásai ez idáig elkerülték a kutatók figyelmét, pedig ezek hű tükörképei a társadalmi változásoknak és az utóbbi fél évszázad történelmi viharainak. Valódi mementó a sok feldúlt és elhagyott temető.

Napjainkban egyre több helységben fel is szántják a régi temetőket, ami nem merőben új szokás, hiszen ezt tették pl. már a múlt században is a ludasi régi temetővel, amikor megnyitották az újat. Egy-egy település temetkezési helye az elmúlt századok folyamán többször változott. A hódoltság után, az újraterelítések idején, rendszerint a templomok köré temetkeztek, azaz a templom által kialakított szakrális környezet szabta meg a temetkezések helyét, szabályozta a temetkezési rendet egészen a XVIII. század végéig. Így volt ez Kupuszínán, Szaján, Zentán és Bezdánban is.

Mária Terézia rendelkezéseinek nyomán kerültek a sírkertek a települések szélére. Ha megteltek, egyes helységekben újakat létesítettek, máshol viszont a rátemetkezés szokásával éltek.

A temető rendje

Valamennyi vizsgált vajdasági temető rendjére az jellemző, hogy nemzetiségi temetkezésre való utalást szinte sehol sem találni. Egyébként egymástól elütő temetkezési szokás, előírt sajátosság több is van. Az egyes vallási felekezeteknek külön temetőjük volt, általában a falu más-más részén. Ritkábban az is előfordult, hogy katolikus és ortodox temető egymás mellett feküdt, de azonos vallás esetén nemzetiségi alapon a temetők sohasem különültek el egymástól. Ha katolikus volt a többség, a reformátusok és protestánsok kisebb temetőrészt birtokoltak (Kupusziná). A zsidó temetők mindig teljesen külön álltak (Bezdán, Zenta).

A házastársakat a harmincas évektől kezdve volt szokás egymás mellé temetni. Kezdetben külön-külön, majd később közös sírjelet, keresztet kaptak. Az egyszerű meghalt családtagokat egymás mellé temették.

Szinte mindenütt külön csoportosultak a kereszteleetlenül meghalt vagy halva született gyermekek sírjai. Kupuszinán a piciny sírhalmokon a keresztet a sírra néznek, a név a sírhalom felé fordul – megkülönböztetésül a kereszteltek sírjaitól, akiknek sírjele a sírhalom végén a szemlélőre és nem a sírdombra néz.

Külön temetőrészben vannak a frontharcosok, az első és a második világháborúban elesettek hantjai, illetve a szovjetoroszországi katonák sírjai. Közös vagy egyéni síremlékeket kaptak hozzátartozóiktól a háborúban idegen földön elesettek vagy ismeretlen helyen elhunytak (Kupusziná, Bezdán, Zenta).

A temetők területét mindenütt fákkal, bokrokkal, árokkal, gödörrel vagy kerítéssel vették körül. A csonoplyai temető meredeken bevájt dombpartja természetes módon válik el a falutól. A század elején a temetőgödörbe vagy árokpartra temették az öngyilkosokat, az elváltakat és azokat, akik egyházi temetésben nem részesültek. Idővel azonban bővültek a temetők, és ezek a szélső helyek – vigaszul a hozzátartozóknak – központivá lettek. Ma már ez a fajta megkülönböztetés nem is létezik. A falu papja mindenkit eltemet kérés és lehetőség szerint oda, ahová a család akarja.

Eltűnőben vannak az 1930 előtti sírok, mert az 1970-es években szokássá vált a rátemetés. Csak a gazdag, nagy kripták őrzik még lakóik emlékét; némelyiket ma is ápolják a késői leszármazottak.

Kupuszinán kezdetben külön sírokba, majd a járvány fokozódásával tömegsírba temették a kolerajárványban elpusztult embereket. Itt később sokáig tilos volt a rátemetés, csak 1990-ben épült új ravatalozó és kápolna ezen a helyen. Bezdánban a második világháború civil áldozatai nyugszanak tömegsírokban az Alsó-temetőben.

Sírfeliratok, sírjelek

A sírfeliratok a puhafából készült sírkereszteken mindig nagyon rövidkeek voltak. A kőkereszteken hosszabbak, így több adatot tudhatunk meg az elhunytakról. A sír-

feliratok bevezetője az elmúlt századok folyamán hasonló volt a római katolikus magyaroknál, németeknél, horvátoknál, illetve a görögkeleti szerbeknél és a zsidóknál is. A sírfeliratok anyanyelven készültek, kivéve zsidókat, akik még a múlt században is a hébert használták e célra. E században azonban a héber mellett megjelent a magyar nyelvű felirat is, sőt sok esetben csak magyarul „szólt”. A sírfeliratok befejező mondatai is hasonlóak minden nyelven. A horvátok és a szerbek befejező mondataikban gyakran utalnak arra, hogy a síremléket ki emeltette. A magyarok néha egy-egy ismert magyar költő valamelyik versének egy-egy szakaszát használják (Bezdán).

Kupuszinán a keresztekét régen egyszínűre festették: a fiatalokét kékre és zöldre, az öregeket barnára és feketére. A feliratokat arany színnel írták. Ma már kőkeresztek, márványtáblákat és -síremlékeket állítanak. Ezek színe leggyakrabban fekete, ritkán fehér. A kő síremlékekre mindig erősítenek egy fém vagy műanyag Krisztus-korpuszt. Megjelent a kőbe vésett szomorúfűz és pálmaág is. A század elejétől porcelán fényképeket is lehet találni a márvány sírkövek felső részén.

A bezdáni katolikus temetőben a legrégebbi síremlék Krieg Jakab asztalosmester márvány kőkeresztje. Halálakor, 1856-ban városi híró volt. Német feliratú kőkeresztje a kápolna falába van építve, feltehetően azért, mert a kápolnát egyszerűen ráépítették a síremlékre.

Építmények

A temetők építményei az utak, kápolnák, temetőkeresztek, halottasházak, haranglábak és kutak.

Kupuszinán nincs kápolna, és nem is volt. A temető közepén áll a kőből készült, magas, festett nagykereszt. 1910-ben készült. Ide vezet az út a temető bejáratától, erre utal a Temető utca is. A nagykereszt elé minden koporsót letesznek, és egy rövid egyházi szertartással búcsúznak el minden halottól a koporsó sírba helyezése előtt.

Bezdánban az Alsó- és a Felső-temetőben egyaránt egy-egy kőkereszt áll. A környékük mindig rendezett a hívek jóvoltából.

Viselkedés, ájtatosságok, hiedelmek

A bezdáni temetőben minden év november 1-jén a római katolikus egyház mártírjait ünneplik. Másnap a halottak napján a rokonok, barátok az egyik sírtól a másikig mennek, mindenhol imádkoznak, és meggyújtanak egy-egy gyertyát. A temetőkeresztnél a messze nyugvókért gyújtanak gyertyát, „ez jelképezi az örök világot, ami a halottainkra vár”. Régen alkonyatkor néhány asszony hangosan imádkozva ment a temető keresztjétől a Golgotáig. 1945-ig nagyböjtben minden

pénteken délután a németek, vasárnap délután pedig a magyarok tartottak kereszt-
úti ájtatosságot a templomban.

Kupuszinán is legtöbbször mindenszentek ünnepén keresik fel gyászos ünneplő-
ben az elhunyt rokonaik sírját. Ilyenkor a gyerekeket is kiviszik. Itt még 1995 nya-
rán is háztól temettek, ami azt jelenti, hogy a temetési szertartást a halottas háznál
végzik, s oda igencsak illik elmenni. A temetőbe már sokkal kevesebben kísérik
a koporsót. Húsvét a másik alkalom, amikor szintén sokan keresik fel a temetőt.
Lakodalom előtt a jegyospár vagy valaki más a lakodalmas házból ellátogat – ha
van ilyen – a szülő vagy a nagyszülő sírjához, s egy szál feldfűszített rozmarin-
szálat szúr a sírra, mellyel jelképesen meghívja az elhunytat a lakodalomba. Ez a
rozmarin ág néha megered, ilyenkor a síron hagyják.

A bezdániai hitvilágában él az a hiedelem, amely szerint a halott lelke vagy
maga a halott láthatatlan, megfoghatatlan formában visszatérhet az élők közé, ha
azok síri nyugalma megzavarják.

Bár a falusiak körében vallják, hogy a másvilágon mindenkinek viselnie kell a
maga keresztjét, ma már a vele kapcsolatos szokás eltűnőben van: csak az öregeb-
bek kérnek néha könnyebb fakesztet holtuk utánra.

A kupuszinai temetőben – mondják – a temetőőr sokszor hallott gyermeksírást
a kereszteletlenül elhunyt gyermekek parcellája felől. Ilyenkor a temetőőr megke-
resztelte az ott nyugvó gyermeket, ha fiú volt, Ádámnak, ha leány, Évának. Az-
után a gyermek immár megnyugodott, többé nem sírt. Az így elvégzett kereszte-
lésben a hitéhez ragaszkodó ember kötelességérzete, a temető csendjének és rend-
jének megőrzéséért érzett felelőssége mutatkozik meg.

Az itt referált dolgozatok persze nem merítik ki a temetők néprajzának vala-
mennyi vonatkozását. Nem foglalkoznak például a temetőbe járás szokásának vál-
tozásaival, a sírok díszítésével, a sírkertek művészettörténeti vonatkozásaival. A
temetők kápolnái, síremlékei, szobrai egyébként fontos képzőművészeti emlékek.
Ezek feltárása azonban már túlmutat a néprajzon.

Kovács Olga

A hajdani foglalkozásra utaló helynevek Szlovákiában

*Krajčovič, Rudolf: Názvy Našich obcí – zrkadlo života našich predkov. = Slovenské
pohl'ady. IV+112. roč. 1996. 117–122. p.*

A címben említett helynevek egy része már a nagyon korai, XI–XII. századi ok-
levelekben és más dokumentumokban is felbukkan, jogos a feltételezés, hogy a
IX–X. századi szlovienektől, a mai szlovákság őseitől származik az érintett tele-
pülések elnevezése.

A szerző az egyes helynevek mai (az időközben megszűntek esetén: a legrégebbi) alakja mellett zárójelben közli az első, esetenként a néhány további alakját és a rögzítés időpontját. A történelmileg hitelesített formák között elég gyakran találhatók olyanok, amelyek az eredeti szláv szó magyar fülre valló elhallásairól tanúskodnak. Több helynév magyar alakkal is rendelkezik. A „kovács” alapú helynevek egy része viszont valószínűleg magyar fejlemény, minthogy ezt a szót őseink már a korai középkorban átvették a szlovienből.

Az összeállításban szereplő helynevek tematikai csoportosítása a következő: agyagfeldolgozás, fából való tárgyak készítése, kátrány- és szurokelőállítás, vasfeldolgozás, nemesfém-feldolgozás, kőtárgyak előállítása.

A felsorolt helynevek egyike-másika arról tanúskodik, hogy az adott településen két vagy több – általában rokonságban álló – szakmát is műveltek.

Az összeállítás szerzője végül hangsúlyozza: a vizsgált minta csupán a számításba jövő helynevek kis részét érintette: összesen 77 települést.

Futala Tibor

Az I. Horvát Szlavista Kongresszus

Ondrejovič, Slavo: Pulske impresie. = Slovenské pohľady, IV+112. roč. 1996. 10. no. 115–120. p.

A legutóbbi, XI. Nemzetközi Szlavista Kongresszust két és fél évvel ezelőtt Pozsonyban tartották. Ez a rendezvény – mindig más és más szláv állam fővárosában – négyévenként ismétlődik meg. A horvát szlavisták nem érintve a nemzetközi hagyományt, új szlavista tanácskozási fórumot teremtettek, a Horvát Szlavista Kongresszust. Első tanácskozásukra Pulában (Polában) került sor 1995. szeptember 18. és 22. között.

A kongresszuson mintegy 20 ország szlavistái vettek részt, és mintegy 200 referátum hangzott el. A munka 7 szekcióban folyt. úm.: a) Horvát nyelv a nagyvilágban. b) A horvát filológia európai jelentősége: Stjepan Ivšić munkássága. c) A horvát nyelv helye a szláv és más nyelvek között. d) A XVIII. századi horvát irodalom. e) A horvát irodalom századunk végén: modernizmus és posztmodernizmus. f) Horvát irodalom európai kontextusban. g) A horvát-glagolita és a paleoszlavisztikai problémakör.

A kongresszus célja a horvát nyelv és irodalom legaktuálisabb kérdéseinek megvitatásán túlmenően a nemzeti identitás ápolása-megerősítése volt. Noha az előadások legnagyobb hányada szerződő kutató munkáról számolt be, akadtak kö-

zöttük bizarr témájúak is. Némely előadásra a túlzó horvát központúság, sőt a nacionalista beállítottság volt a jellemző.

A kongresszus bensőségét fokozta az argonauták alapította városnak és környékének történelmi levegője, hangulata. A következő kongresszust 1998-ban, az ugyancsak történelmi levegőjű Rovinjban kívánják megtartani.

Futala Tibor

Kisebbségek a középső Európában: feszültségek és lehetséges konfliktusok

Plasseraud. Yves: Les minorités en Europe Médiane: tensions et conflits potentiels. = La Nouvelle Alternative. 1996. 43. no. 4-7. p.; Nyikos. Júlia: Les minorités en Hongrie. = Uo. 33. p.

Az első dolgozat szerzője a párizsi Csoportosulás a Kisebbségek Védelmére elnöke. Ő használja a szokatlan Középső Európa kifejezést, amelybe beleérti Közép-Európát, Kelet-Európát és a Balkánt. A véres jugoszláviai események ismét felkeltették a figyelmet az itteni etnikai konfliktusok iránt. Kundera ezt a területet a németek és az oroszok közti régiónak nevezi, ahol már régóta számos kisebbség él. Ez a nacionalizmusok ellentétét hozza magával. 1989 előtt a kommunistaellenesség összefogta az itteni lakosságot. Ennek elmúltával ma a helyzet komplexebb, mintsem gondolni lehetne.

A helyzetet két történelmi élmény határozza meg, az egyik a régebbi múlté, a másik a kommunista uralomé. 1848-ig visszamenve: a térségben egymással ellentétes mozgalmak indultak a monarchikus elv ellen. Az első világháború után a térség sok nemzetállamra oszlott fel, s ezzel – látszólag – a mozgalmak nagyobb hányada elérte végső célját. A korábban már végbement nemzeti megújulások, lehetek többségiek (orosz) vagy kisebbségiek (ukrán), de mindenképpen idegengyűlölők voltak. Az államok többségének története újkeletű, hiszen csak a múlt század második felében vagy az első világháború után alakultak meg. Addig három birodalom foglalta el ezt a területet, a Habsburg Birodalom, Oroszország és az Oszmán Birodalom. Az utóbbi kettő különösen kevésbé vett tudomást az itt élő etnikumokról. A francia forradalom eszméi helyett felvilágosult despoták uralkodtak bennük. Az ipari forradalom is csekély hatást ért el a régióban, a szegénység általános volt. 1918 után keretében felaprózódás következett be, azaz közepes nagyságú államok jöttek rajta létre, holott itt a föderáció jobb megoldás lett volna, olyan, amelyet a Monarchia valósított meg a világháború előtti utolsó években. A létrejötu állftólagos nemzetállamok számos kisebbséget nyomtak el.

1938-at követően a hitleri Németország átrendezte a térséget, részben etnikai alapon, de véres konfliktusokkal és népiirtással kísérve. 1945 után innen 10 millió

németet elűzték, 2 millió pedig elpusztult. A lengyelek is nagy számban vándoroltak ki a Szovjetunióhoz került területekről.

A kommunista rendszer azt hirdette, hogy megoldotta a nemzeti kérdést. E címen a külső etnikai sajátosságokat kultiválta. Valójában azonban a nemzeti problematika tovább élt. Ezért a helyzet a XX. század elejére és az akkori Balkán-háborúkra emlékeztet. A vallási, nemzeti és állami fanatizmusoknak különféle típusai vannak.

Az első típusban az új határok hozták létre a problémát, mint pl. Erdélyben. Ez fejedelemség volt, azután rövid időre magyar uralom alá került. (A szerző elég lazán bánik a történelmi tényekkel – N. E.) Most a magyarok és a románok számára egyaránt fontos, az előbbieket számára azért, mert a török uralom idején Erdély volt az egyetlen magyar terület. A második típusnál az etnikum egy része kívül maradt az új államon, ez pl. a koszovói albánok esete. 1989-ben a terület autonómiáját felszámolták, minthogy ez volt Ó-Szerbia, a szerb kultúra bölesője a korábbi századokban. A harmadik esetben szigeteket alkotnak az etnikumok (szorbok, kaszobok, lífvek). A negyedik típus az elűzött etnikumoké (krajinai szerbek). Az utolsó a diaszpórában élő etnikumok esete. A listát azonban még lehetne folytatni, biztat a szerző.

Az etnikai ellentét persze egyéb ellentétekkel is társulhat. A Baltikumban az oroszok a munkások, akik most bizonytalan helyzetben vannak. Az egykori Jugoszláviában gazdasági antagonizmusok is voltak, ami nem csoda, mert Szlovénia és Horvátország Közép-Európához tartozik, a többi meg a Balkánhoz. A szlovén GDP a koszovói hétszerese volt. Belarusz, Bulgária és Románia még mindig kommunista.

A kommunizmus idején létrejött struktúrákat szétérték, maradt rendező elvként a vallás és az etnikum. Ezért itt újabb konfliktusok várhatók. Az első világháború előtt csak az elit volt nacionalista. 1938 táján a rasszizmus foglalta el a terepet, de ebben már voltak demokratikus mozzanatok is.

Ma Magyarország, Csehország, Lengyelország és Észtország gazdaságilag fejlődik, valamint Szlovénia is, bár Horvátország igyekszik ezt akadályozni. Még Albánia is elindult a fejlődés útján.

A nemzeti problematika Nyugat és Kelet közt csak intenzitásában különbözik. Írország vagy Korzika esetében csak szűk rétegek vesznek részt a nemzeti mozgalomban. De Magyarországon Erdély ügye mindenkit érint. Nyugaton nincs etnikai gyűlölet az ott élők ellen (Írország kivétel), mert ez mostanában a vendégmunkások ellen irányul. Szerbiában, Bulgáriában és Romániában a kisebbség elenségnek számít.

Mindez destabilizációval fenyeget. A gazdasági nehézségek miatt is esábtító a nemzeti vagy vallási fundamentalizmushoz fordulni. A helyzet egyik fejlődési lehetőségé az 1930-as évekbeli állapot megismétlődése. A másik, ha humánus ala-

pon megadják a kisebbségek jogait. Akkor a mai határok közt felépíthető az egységes Európa. De az előbbi alternatíva látszik valószínűbbnek.

Plasseraud cikke a folyóirat-szám indító tanulmánya. A magyar helyzetet Nyikos Júlia mutatja be. Kende Péter kategorizálásából indul ki, amely szerint a kisebbség vagy egy meglévő nemzet folytatása más országban, vagy nemzetfeletti, vagy elszigetelt etnikum. Magyarországon 1918 előtt a lakosság 55%-a volt magyar. (Hozzá kellene tenni, hogy Horvátország nélkül.) 1918 után a legtöbb kisebbség eltűnt, a német maradt a számbelileg legerősebb. 1990-ben már a lakosság 97,9%-a magyar nemzetiségűnek vallja magát. Ez mutatja az asszimiláció előrehaladását. Pilisszentiván pl. német bányásztelep volt, 1990-ben azonban már a lakosság 80%-a magyar. A sváb nyelv a magánéletbe szorult vissza, a szokások is eltűnőben vannak. A 11 ezer főnyi románságon belül is mutatkozik asszimiláció, de itt a viszonylag kompakt települtség miatt még fennáll a nyelv és identitás megőrzésének a lehetősége. A szerző befejezésül József Attila A Dunánál című versét idézi.

Niederhauser Emil

Milyen üzenetet hordoz a szlovákság ősrégi és mai elnevezése?

Tkáč, Marián: Večnǎ Sporovia. Nad zmyslom našich dejín a našej budúcnosti. = Slovenské pohľady, IV+112. roč. 1996. 7–8. no. 259–264. p.

A szlovákok őseit a még egymástól el nem szakadt ant és vinid törzsekkel együtt szporoknak hívták, amit 554-ben Prokopiosz görög gondolkodó jegyzett fel róluk. Valamivel később Maurikiosz császár (uralkodott 587 és 602 között) a szpor népességet azzal marasztalja el, hogy csoportjaik gyűlölik egymást, állhatatlanok a szerződéses betartásában, egyik sem akar a másik javára engedni. Valószínűleg ebbéli rossz tulajdonságai miatt viselte ez az ősrégi nép a szpor nevezetet, ami – egyéb szláv nyelvek mellett – a szlovákban annyit tesz, hogy „viszály, konfrontáció”.

A szóban forgó ősök csak később lettek szloviének-szlovákok, azaz a „szó emberei”. Ők nem mítizálták a maguk múltját, mint a magyarok és a csehek, nem volt sem Árpádjuk, sem Libusájuk, saját államuk is csak ritkán és rövid időre. Létezésük sajátossága: sok évszázadon át azért tudtak fennmaradni, mert baj és vész közepette – új nevükhöz méltóan – alázatban, igazságra és emberiségre törekvésben éltek-dolgoztak, miközben saját államiságra csupán azért tudtak ritkán és rövid időre szert tenni, mert amint jól ment a dolguk, ismételten úrrá lett rajtuk korábbi – viszályos – énjük.

Pedig az összlovákság igen korán önálló államkereteiben élt a Szamo-féle birodalomnak köszönhetően. A birodalomról azt írta 658 körül a Fredegar krónika, hogy a hun apáktól és szláv anyáktól származó utódok fellázadtak atyáik zsarnoksága és hódolatú gyakorlata ellen. Élükre a frank kupec, Szamo állt, akinek vezérletével azután rengeteg hunt hánytak kardéltre. A szlovákok ősei, látván Szamo vitézségét, királyukká választották, aki ezt követően 37 éven át eredményesen, a hunokat mindig legyőzve uralkodott. Tizenkét szláv (szlovien-szlovák) felesége volt, tőlük 22 fia és 17 lánya született. Halála után a birodalom viszálykodás miatt esett szét.

A szlovákság későbbi viszonyát az államhoz a szerző csak per tangentem említi. Szvatopluk birodalmáról mindössze annyit jegyez meg, hogy vesztét ugyancsak a viszály, a széthúzás okozta. Az első és a második cseh államot pedig azzal intézi el, hogy amikor – két alkalommal is – szorítóvá vált az ország szlovákokat sújtó aszimmetrikus berendezkedése, okafogyottá lett a csehek és a szlovákok együttélése.

A Tiso-féle önálló szlovák államiságnak a keretében érvényesült embertelen elemek (vö. a zsidók sorsával), az expanziós és konfrontációs jelenségek (vö. a Szovjetunióban harcolt két hadosztállal, illetve a besztercebányai felkeléssel) miatt kellett megszűnnie.

Mindezek után szerzőnk a következőképpen fogalmazza meg a „modern kori” szlovákság apoteózisát: „Túléltünk mindent, mivel nem döntöttünk romba egyetlen idegen fővárost sem, nem bombáztuk le egyetlen szomszédunk városait és gyárait, katonáink nem támadták meg sem Prágát, sem Bécsset, sem Budapestet. Ellenkezőleg: ezeket a városokat a mi kőműveseink keze segített felépíteni. Így „miénknek” tekinthető a metro vagy legalábbis egy része, a pesti oldalon található parlament, a sok híd vagy legalábbis egy része... Egyetlen főváros, amelyet sajnálatos módon leromboltunk, az Pozsony, főként ami a váralját és a város régi-meghitt részleteit illeti.”

Az újkeletű szlovák államiságot szerzőnk azért tartja különösen örvendetes fejleménynek, mert bár sorsdöntő dologról volt szó, a szlovákságnak mégis problémák nélkül, a nagyobb konfrontációkat elkerülve sikerült kilépnie a cseh–szlovák föderációból, s ezzel a világ számára másfajta – békés – lehetőséget felmutatnia akár a legnehezebb esetek rendezését illetően is.

„A mi 'legsorsdöntőbb' feladatunk most a 'sorsdöntő' viszályok elkerülése. Okuljunk saját történelmünkben, és okuljunk szomszédaink példáján is; a magyar köztársasági elnök, amikor megkérdezték tőle, hogy ő, a kommunisták hajdani foglya, miért tud kooperálni a hajdani kommunista miniszterelnökkel, így válaszolt: 'Mindketten saját országunkat szolgáljuk, és mindketten a lehető legjobban akarjuk tenni a dolgunkat'.”

Futala Tibor

„Litvánia biztonsága nélkül Lengyelország sincs biztonságban, Lengyelország és Litvánia semmin sem fog összekülönbözni”

*Hyndle, Joanna – Kutysz, Miryna: Kronika Litewska.
= Wiesz, 39. rok. 1996. 9. no. 175–181. p.*

A címül választott idézet Kwasniewski lengyel elnök kijelentése, amely 1996. március 5–6-i litvániai hivatalos látogatásán hangzott el. Hivatalba lépése óta ez az ország volt az első, amelyet a volt szovjet tagköztársaságok közül felkeresett.

A litván sajtó a látogatással kapcsolatban nem győzte hangsúlyozni, a lengyel–litván kapcsolatok soha nem voltak olyan kedvezőek, mint újabban. A litván társadalom – úgy tűnik – szakított hagyományos (történeti gyökerű) lengyelellemességével. s a lengyeleket jószomszédoknak, kapcsolataikat pedig reményteljesnek tartja.

Noha a litván belpolitika tele van nyugtalansággal (bankbotrányok, kormányzati szintű korrupció, politikai őrségváltás), azt azért mindenki tudja, hogy emiatt a politikai, gazdasági érdekek fűződnek a két ország közötti barátságtalan viszony felszámolásához. Külön öröm volt a litvánok számára, hogy Kwasniewski a maga részéről mintegy elébe is ment a litván szándékoknak.

A két ország korábbi konfrontációi a Vilnius/Wilno szindróma, illetve a litvániai lengyel és a lengyelországi litván kisebbség kezelése körül jegecesedtek ki. A mostani enyhülési szakasz megkönnyíti a két ország közötti párbeszédet és kooperációt más vonatkozásokban is.

Az általánosan érvényesülő pozitív trendek ellenére a litvániai lengyelek időről-időre nyugtalanságot keltenek a közvéleményben. Legutóbb két ilyen eset fordult elő.

Az elsőt a litván sajtó etnikai tisztogatásnak nevezte el. Az történt ui., hogy a vilniusi járásban felmondtak a művelődési osztály litván nemzetiségű osztályvezetőjének. Erről a járásról tudni kell, hogy az önkormányzati választáson 27 helyből 19-et a Litvániai Lengyelek Választási Mozgalmának jelöltje nyert el. Miközben a járási önkormányzat azzal érvel, hogy alkotmányos joga van az apparátusbeliek alkalmazására és felmentésére, addig az etnikai tisztogatást kiáltozó hangja egészen a parlament oktatási, tudományos és kulturális bizottságáig jutott el, és személyeskedésig fajult: a bizottság elnöke ügyészségi vizsgálatot kilátásba helyezve megtámadta Ryszard Maciejkianiec kisebbségi vezetőt azzal, hogy a járás területén diktatúrát gyakorol. A kisebbségi vezető válaszában azt firtatta, hogy miért nincs a vilniusi önkormányzat apparátusában egyetlen lengyel nemzetiségű vezető sem.

A második eset Nagy-Vilnius létesítésével kapcsolatos. Itt arról van szó, hogy a parlament előzetes konzultációk nélkül a vilniusi és a troki járásból 1996. március 24-ével tíz és fél hektárnyi területet a fővároshoz csatolt, amelynek területe ezáltal kerek 40 hektárra nőtt. A döntés ellen a lengyelek igen hangosan tiltakoztak, amire nyomban megérkezett a litván válasz. De míg az utóbbiak csak az átcsatolás kedvezőtlen gazdasági kihatásait (a drágább energiaárat, a bizonytalanra vált földvisszaadást) nehezményezték, az előbbieket nemzetiségi-kisebbségi jogaik megsértését is látták a döntésben. A kormány a tiltakozás láttán azzal védekezett, hogy az ügyben korábban lengyelországi képviselőkkel tanácskozott, akik nem emelték fel a szavukat a „nagyváros természetes fejlődési folyamata” ellen. A tiltakozásnak mindenesetre annyi foganatja lett, hogy az „átcsatoltaknak” megígérték, hogy e tényből semmiféle, sem gazdasági, sem nemzetiségi-kisebbségi hátrány nem érheti őket.

Futala Tibor

A magyar külpolitika és a magyar kisebbségek 1990 után

Reisch. Alfred A.: Hungarian Foreign Policy and the Magyar Minorities: New Foreign Policy Priorities. = Nationalities Papers, 24. vol. 1996. 3. no. 447–465. p.

A Szabad Európa Rádió munkatársának politikai elemzése a rendszerváltás utáni szabadon választott kormány első három évének eseménytörténete alapján az új prioritásokat kidolgozó magyar külpolitika kisebbségekkel kapcsolatos koncepciójának gyökereire, alapvető törekvéseire és első jelentős eredményeire világít rá. Az Antall-kabinetben kulcsszerephez jutó politikusok közt voltak azok is, akiknek nevéhez fűződik az MDF 1988-as nyilatkozata a határon túli magyar nemzeti kisebbségekről. A kormányfőhöz hasonlóan a kisebbségi témakörben igencsak jár-tas történészek sora foglalt helyet a kormányban és más befolyásos tisztségekben (Jeszenszky, Fűr, Szabad). Az 1990. május 22-i programbeszédében Antall már megfogalmazta, hogy kormánya a jószomszédi kapcsolatokkal egyenlő fontosságúnak tartja a nemzet egyharmadát képező határon túli magyarság jogainak kérdését.

Az új külügyminiszter, Jeszenszky ugyanakkor abban bizakodott, hogy a szomszédos rendszerváltó kormányzatok bevéltják a fordulat mámorában fogant nagyvonalú ígéreteiket a kisebbségi jogok vonatkozásában is. Rövidesen azonban átértékelté várákozásait, és felismerte a magyar kormány rövid távon erősen korlátozott mozgásterét a magyar kisebbségek ügyében, a szomszédok felerősödött gyanakvása közepette. A magyar külpolitikának – mondta 1990 szeptemberében – nem az a feladata, hogy a kisebbségek nevében és képviseletében lépjen fel a nemzetközi fórumokon, hiszen ezek a közösségek 1989 után képesek voltak kö-zéleti-politikai téren is megszerveződni, és saját érdekeiket, igényeiket megfogalmazni. Budapest e jogos igényeket ugyanúgy támogatja morális és emberi jogi el-vei alapján, mint más demokratikus országok az általuk jogosnak ítélt emberi jogi ügyeket. A magyar kisebbségek saját választott képviselőik révén egyedül joga-sultak legitim igényeiket, követéseiket, sérelmeiket kinyilvánítani, s ezek közül a magyar kormányzat hajlandó támogatni azokat, amelyeket indokoltnak talál. A következő időszakban ez vált a budapesti külpolitika vezérfonalává kisebbségi ügyekben.

1990-től létrejöttek a kisebbségügy külpolitikát segítő háttér- és partnerintézményei: a Határon Túli Magyarok Hivatala (HTMH), az Illyés és a Teleki László alapítvány, a Közép-Európai Intézet. Ide sorolható részben vagy egészben a Művelődési Minisztérium és néhány alapítványa, az MTA, a Magyarok Világszövetsége, továbbá a Rákóczi Szövetség, az Erdélyi Szövetség, a Hunyadi Szövetség és a Kárpátaljai Kör tevékenysége.

Az EBEÉ 1990. júniusi koppenhágai konferenciája Helsinkinél a legnagyobb előrelépést hozta a kisebbségi jogok terén, magyar szempontból azonban elmaradt a várt eredményektől. A magyar delegáció emberi jogi alapú javaslatait támogatás övezte, néhány (pl. a román, francia, török, görög) delegáció ellenkezése miatt azonban a kisebbségek önkormányzatára vonatkozó, kollektív jogokat támogató határozattervek meghiúsultak. Így is elfogadták a kisebbségek jogát nyelvi, kulturális, felekezeti, etnikai identitásuk ápolásához és megtartásához, saját iskolák alapításához és az anyanyelvi oktatásuk támogatásához az állam részéről. A záródokumentumban szereplő vállalásokat az 1990. novemberi Párizsi Charta is megerősítette.

Az 1991. júliusi genfi kisebbségi témájú konferencián a magyar delegáció javasolta annak megállapítását, hogy a kisebbségekkel való bánásmód nem lehet az adott állam belügye, és a regionális együttműködés révén fokozatosan átjárhatóvá kell tenni az államhatárokat. Az elfogadott dokumentum felszólította az államokat a kisebbségek identitásának védelmére és tiltotta a diszkriminációt. Ám a mindezekkel kapcsolatos viták rendezési mechanizmusára nem utalt. Az 1989-es bécsi záródokumentumhoz hasonlóan a koppenhágai és a genfi dokumentum sem kötelező érvényű; ajánlásait az aláíró államok belátásuk szerint illeszthetik be jogrendjükbe. Magyarország az 1991. szeptemberi moszkvai emberi jogi EBEÉ-konferencián a délszláv háborús eseményekre hivatkozva sürgette a kisebbségek védelmét szolgáló megelőző intézkedések megszületését, konkrétan ellenőrző és közvetítő feladatokkal is megbízott megfigyelők (rapportőrök) rendszerének bevezetését. A záródokumentum csalódást okozott Budapestnek, mert csak a Genfben elfogadottakat ismételte, elismerve, hogy a kisebbségi kérdés nem tekinthető az államok belügyének. A helyszíni ellenőrző mechanizmus létrehozása a konszenzus EBEÉ-ben uralkodó elvével nyilván nem volt összeegyeztethető.

A délszláv konfliktus kiterjedése közvetlenül sújtotta a vajdasági (szerbiai) és a szlavóniai (horvátországi) magyar kisebbséget. A magyar delegáció 1992 tavaszán mind a prágai, mind a helsinki EBEÉ-konferencián elítélte a jogsértéseket, és szorgalmazta a kisebbségi jogok nem csupán emberi jogi, hanem biztonsági kérdésként való kezelését és megvitatását is, továbbá tényfeltáró missziók kiküldetését a panaszok megvizsgálására. Törekvéseinek nyomán jött létre az EBEÉ kisebbségi főbiztosi tisztsége, amelyet 1992 decemberétől Max van der Stoep tölt be. A magyar cél továbbra is egy kötelező erejű nemzetközi dokumentum meg-

születése, ám egyelőre a koppenhágai és a genfi dokumentum képezi az EBESZ államainak maximálisan elfogadható nemzetközi „kisebbségi minimumot”.

Ezzel párhuzamosan az Európa Tanács 1992 júniusában elfogadta a regionális és kisebbségi nyelvek európai chartáját, amelyet Magyarország novemberben ratifikált, majd 1993 februárjában megszületett az Európa Tanács kisebbségi keretegyezménye, amelyet minden tagállamnak ratifikálnia kell. Az ENSZ 1992 decemberében fogadta el rég várt nyilatkozatát a kisebbségi jogok védelméről. Magyarország annál inkább üdvözölte mindezeket a lépéseket, mivel – nyilván a délszláv háború hatása alatt is – jelentősen gyengítették a kisebbségi problémák belügy voltát hangoztató államok pozíciót.

A szerző a nemzetközi jogi és diplomáciai fejlemények és a magyar törekvések ismertetése után áttekinthető az egyes szomszédos államokkal folytatott magyar párbeszéd, illetve a határon túli magyar kisebbségek (Szlovákia, Kárpátalja, Erdély, Vajdaság) politikai és közéletének, valamint Magyarországgal fenntartott kapcsolatainak eseménytörténetét 1990 és 1993 között, rámutatva a kidolgozott és Budapest által támogatott autonómiakonceptiókra. Kiemeli az 1992-es magyar kisebbségi törvény példaadó rendelkezéseit, amelyek a magyarországi kisebbségeknek biztosították az Antall által a szomszédos államoktól is elvárt „személyes és kulturális autonómiát”.

A rendszerváltás utáni új magyar külpolitika kisebbségi téren érvényesített törekvéseinek mérlegét megvonva sikerekről és kudarcokról egyaránt beszámolhatunk. Elismerésre méltó az a következetesség, amelyet az új prioritás melletti kitartásban, a kisebbségi jogok állhatatos szorgalmazásával tanúsított a kormányzat, amelynek a hatpárti konszenzust is sikerült kialakítania e téren. Sikeresen indult a kétoldalú alapszerződések megkötésének folyamata: az ukrán, horvát, szlovén féllel aláírt dokumentumok szavatolták az ott élő magyarság legfontosabb jogait. Szlovák, román és szerb viszonylatban lényegesen kedvezőlenebbek voltak a kilátások 1993 végén.

Balla Kálmán

A biztonsági kérdések Európában a kommunizmus bukása után

Hirst, Paul: Security challenges in post-communist Europe. = The Political Quarterly Publishing Co. Ltd. 1994. 175–189. p.

Az európai biztonság helyzete szinte a felismerhetetlenségig változott meg a kommunizmus 1989-ben kezdődő összeomlása óta. A fő változás abban áll, hogy megszűnt a kontinens keleti és nyugati blokkra való megosztottsága, és a katonai kérdések helyett gazdasági kérdések kerültek előtérbe. A volt kommunista országok

közül a legfejlettebbek ma egytől egyig arra törekszenek, hogy minél hamarabb felvegyék őket az Európai Unió tagjai közé. Ezért azt mondhatjuk, hogy az európai biztonság jövőjének kérdését akkor tudjuk a legeredményesebben vizsgálni, ha az Európai Uniónak a többi európai ország felé irányuló politikájára összpontosítunk. Ezek a kapcsolatok elsősorban gazdaságiak, s a következő két évtized biztonsági helyzetét elsősorban az EU politikai és gazdasági integrációs politikájának az üteme fogja meghatározni.

A kommunizmus bukásával az EU elvesztett egy ellenséget, amely fennállásával meghatározta politikai identitását és létének értelmét, s problémája most az, hogy olyan hatékony célokat találjon magának, amelyekkel azonosulni tud, és amelyek legitimizálják létezését. E problémát a gazdasági hanyatlás is súlyosbítja, amely az EU országait egyre inkább az egymás közötti versenyre készíti, és amely leleplezi a tagállamok eltérő érdekeit. Világossá vált, hogy olyan egységes gazdasági politikára van szükség, amely helyreállítja az elvesztett jólétet, és az is egyértelmű, hogy az EU gazdasági fejlődése szoros kapcsolatban áll azzal, hogy a szomszédos kelet- és közép-európai országok milyen sikerrel képesek átalakítani gazdasági rendszereiket.

1945 után Nyugat-Európa helyzetét mindenekelőtt az ún. hidegháború jellemezte. Az addig ellenséges nyugati hatalmak szövetségekké váltak. A biztonság kérdését az egyetlen, hatalmas és közös fenyegetettség határozta meg: egy háború lehetősége a Szovjetunióval. Ugyanakkor, miután mindkét fél tisztában volt egy újabb világháború mérhetetlen pusztításával, ez a fenyegetés inkább volt látszólagos, mint valódi. Olyan nagy volt a kölcsönös kipusztítás kockázata, hogy mindkét tábor kerülte az aktív, közvetlen konfrontációt.

Így a fenyegetettség ellenére a nyugat-európai országok sokat profitáltak a hidegháborús korszakból. Először is élvezték annak az egységnek az előnyeit, amelyet egy olyan ellenség kényszerített rájuk, amely túl erős volt ahhoz, hogy figyelmen kívül hagyják, de amellyel nem valószínű, hogy valaha is harcolni lesznek kénytelenek. A második előnyt a gazdaság felvirágzása, a jólét megteremtése jelentette. Ehhez nagyban hozzájárult az 1945 utáni Marshall-segély és az Egyesült Államok katonai jelenléte Nyugat-Európában. Mivel a haderő jelentős részét az Egyesült Államok biztosította, az európai országoknak a nemzeti jövedelem aránylag kis százalékát kellett katonai kiadásokra költeniük, s így többet tudtak a gazdaság fellendítésére fordítani. A hidegháború által megteremtett harmadik haszon a politikai homogenitás kialakulása volt. Nyugat-Európában az 1950-es évektől kezdődően a centrista pártok domináltak: a szélsőséges irányzatok kiszorultak a kormányokból. A fő politikai személyiségek főleg a kereszténydemokrata és szociáldemokrata pártokból kerültek ki, s mint ilyenek, a pragmatizmus, a piacgazdaság és a szociális jólét elkötelezettjei voltak. Igaz, Nyugat-Európa politikai homogenitása csak ideiglenes és feltételes jelenség volt, amely a fasiszmus ab-

szólót mértékű diszkreditálására és a kommunizmustól való fenyegetettség közös platformjára alapult, mindazonáltal valódi egység is volt, nem olyan, mint a volt kommunista országoké, amelyet politikai erőszakkal és ideológiai elnyomással kényszerítettek rájuk.

Miért nem fognak a nyugati államok katonailag a jövőben sem beavatkozni az európai konfliktusokba? A katonai beavatkozás hívei azzal érvelnek, hogy a tételezés – pl. a volt Jugoszlávia esetében – rövidlátó politika, mert a balkáni nemzetiségi összetűzések nagyobb háborúhoz vezethetnek. Ez az érvelés a jelenlegi helyzetet az első világháborút kirobantató szerbiai események fényében szemléli, de ez az összehasonlítás ma már nem állja meg a helyét, mivel a nyugat-európai államoknak mostanság nincsenek alapvető érdekeik ebben a régióban. Darabokra szakadhat Bosznia, felemelkedhet egy Nagy-Szerbia, mindez nem jelent komoly fenyegetést számukra. Az EU nézőpontjából a balkáni államok sem gazdasági, sem stratégiai szempontból nem jelentősek.

Ugyanez érvényes az Oroszországgal szomszédos államokra is. Az EU és az USA érdeke egyaránt az, hogy tiszteletben tartsa Oroszország elsőbbségét ebben a régióban. Így a nyugati nagyhatalmak egyike sem fog a közép-ázsiai konfliktusokba beavatkozni az orosz érdekekkel szemben, mert az orosz jóindulat elvesztése túl magas ár lenne még sikerek esetén is. Oroszország, bár gazdasági válságban van, még mindig hatalmas katonai hatalom. A Nyugat részéről ezért bálgaság lenne katonailag támogatni Belarussziát, Ukrajnát vagy a Baltikum államait, illetve egy nagyobb Európa kiépítésére törekedni Magyarországot, Csehországot és Lengyelországot NATO-tagságának engedélyezésével.

Naiv dolog azt gondolni, hogy a nyugati államok jelentős erőforrásokat és emberéleteket áldoznának fel akkor, amikor sem területi integritásuk, sem gazdasági érdekük nem forog kockán. Marad az emberi jogok védelmének morális kérdése, aminek a gazdasági érdekek alá való rendelése sok nyugati állampolgár szemében aljas és tisztességtelen politika. De látnunk kell, hogy a jogos gazdasági érdekekért való hadviselés sem erkölcstelen vagy értelmetlen, mert az államoknak joguk van például a világ szabad kereskedelmi rendjét megvédeni egyes regionális hatalmak olyan diktátoraitól, akik erőszakkal ragadnak el gazdasági erőforrásokat. Különbözik az emberi jogok védelme – bár erkölcsi alapon mindenképpen könnyebb igazolni – mondható problémamentesnek. Természetesen jobb lenne, ha a nemzetközi közösség meg tudna akadályozni olyan borzalmakat, mint a Pol Pot diktatúra Kambodzsában vagy Kelet-Timor bekebelezése, azonban kétséges, hogy az emberi jogokért indított nyugati keresztes hadjáratok nem hordoznák-e magukban a katonai beavatkozás elkerülhetetlen ellentmondásait. Ez nem jelenti azt, hogy nincs remény az emberi jogok védelmére. Ennek érdekében a nyugati államok számára az lenne az első lépés, ha *nem* avatkoznának be a helyi konfliktusokba azzal, hogy bizonyos politikai frakciókat felfegyvereznek, amivel elősegítik

a helyi polgárháborúk elhúzódását. Az angolai és afganisztáni szörnyűségek eléggé nyilvánvalóvá tették, hogy ilyen esetekben értelmetlen az aktív beavatkozás. A legtöbb esetben többet lehet elérni igazságos gazdasági segélyekkel és szankciókkal, mint fegyverekkel.

Láttuk, hogy a kommunizmus összeomlásával megszűnt a fő oka a nyugat-európai államok egységének, és a tagállamok ellentétes érdekei egyre inkább a felszínre is kerülnek. De a hidegháború időszakának másik két pozitív jellemzője, a virágzó gazdaság és a politikai homogenitás ugyancsak eltűnőben van. Ami a gazdaság hanyatlását illeti, itt nem csupán egy átmeneti válságról van szó, hanem arról is, hogy csökken a növekedés üteme, és rosszabbodnak a műszaki innováció feltételei. Az EU politikusai sokat vártak a közös európai piac megteremtésétől, azonban ezek a számítások, úgy tűnik, hibásaknak bizonyultak. Minden jel arra mutat, hogy nem a monetáris unióra, hanem aktívabb, versenyképes makrogazdasági politikára van szükség.

1989 után a nyugati országok politikai homogenitása sem maradt stabil. A veszély főleg a szélsőjobb irányából fenyeget. Ezt a politikai erőt a jelen helyzetben két objektív tényező is támogatja: a kommunizmus bukása és az afrikai néptömegek nyomora. A politikai és gazdasági nehézségek nagy tömegeket készítenek arra, hogy Nyugat-Európába meneküljenek, ám ezek az országok saját nehézségeik miatt egyre kevésbé hajlandók befogadni őket. A szélsőjobb kihasználja a bevándorlás problémáját, és kész még az erőszaktól sem mentes nyomást gyakorolni a bevándorlók közösségeire. Ugyanez az erő a nacionalista gazdaságpolitikát, a tagországok egymás közötti versenyét és a nyugat-európai termékek vámvédelmét is támogatja a nem-EU országokkal szemben.

Az Európai Unió a kommunizmus összeomlása nyomán új történelmi dilemma előtt áll. Vagy folytatja jelenlegi politikáját, azaz nagyon keveset tesz saját politikai egysége érdekében, és nem törődik Kelet-Európával és déli államokkal. Ez esetben az várható, hogy a politikai-gazdasági egység késlekedik, a gazdasági növekedés lassú marad, a kiadások szintje emelkedik. E politika alternatívája, azaz a másik „vagy” a politikai-gazdasági integráció előmozdítása és nagymértékű gazdasági segítség nyújtása mind Kelet-, mind Dél-Európa számára.

Európa biztonságát nem katonai beavatkozással lehet a leghatékonyabban biztosítani, hanem gazdasági partnerkapcsolatokkal és a társadalmi újjáépítés segítségével. Olyan intézkedésekből származna a legnagyobb haszon, amelyek a növekedés ütemének, a foglalkoztatottság szintjének, vagyis a gazdasági hatalom helyreállításának a megteremtésére irányulnak, s mindez közvetlen kapcsolatban áll a szomszédos országok megsegítésével. Ha a munkanélküliséget sikerül csökkenteni és a növekedés ütemét helyreállítani, Európa jelentősen profitálhatna abból is, ha megnyitná kapuit a menekülő bevándorlók előtt, ezzel garantálva a biztonságukat.

A második világháború utáni félszázados béke és jólét megváltoztatta a nyugat-európai politikusok és polgárok arculatát. Nem áll érdekükben a háború, a területi terjeszkedés, a kommunizmus bukásának katonai kiharcolása. A probléma ma éppen a háborús lelkület ellentéte: a passzivitás és az önző gazdaságpolitika. Ha Nyugat-Európa hosszú távú katonai biztonságot és szociális stabilitást szeretne elérni, akkor *most* kell gazdasági biztonságot és reményt nyújtania keleti szomszédai számára. Minél előbb meg kell tanulnia a leckét, hogy a biztonság kulcsa a kölcsönös jólét, és hogy a ma végrehajtott gazdasági lépésekkel elejét lehet venni a jövő katonai lépéseinek.

Novák István

Etnikumok és etnikai pártok Délkelet-Európában

Sterbling, Anton: Ethnische Strukturen und ethnische Parteien in Südosteuropa. = Südosteuropa. 45. Jg. 1996. 8. H. 549–566. p.

A szovjet rendszer összeomlásának szociológiai következményeit feltáró miskolci konferencia (1995. szeptember) előadásából készült tanulmány néhány elvi megállapítást követően a romániai, bulgáriai, magyarországi és albániai fejleményeket elemzi (nem ejtve még magyarázkodó megjegyzést sem arról, miért e négy ország szerepel „Südosteuropa”-ból).

Kiinduló kérdésként az a dilemma fogalmazódik meg, vajon a kommunizmust követően a demokratikus fejlődés útját – a nemzeti önmeghatározás okán – nem fogja-e a nacionalista erők túlsúlya eltorlaszolni. A társadalom etnikai összetétele a kérdés kimenetére jelentős befolyást gyakorol. A vizsgált országokban történetük folytán nem jelentéktelen a kisebbségek részaránya. Klaus v. Beyme 1994-es könyvéből (Systemwechsel in Osteuropa) vett adatok szerint Bulgáriában 14% fölötti, Romániában közel 11%, Magyarországon 8%(!), míg Albániában mindössze 2% ez az arány. Az elmúlt egy-két században egyrészt a társadalmi folyamatok, különösen az asszimiláció mértéke, másrészt a XX. századi jelentős határmódosítások miatt számos konfliktus maradt megoldatlanul, s velük kapcsolatban az utóbbi évtizedekben sem mutatkoztak érdemleges pozitív fejlemények.

Bulgáriában különösen a hetvenes és nyolcvanas években erős nyomás bontakozott ki a török kisebbség ellenében: kényszerítették a kisebbséghez tartozókat, hogy „bulgárosítsák” nevüket, korlátozzák a vallási életüket. Erősen lecsökkentették az iskolai kisebbségi nyelvhasználatot is. Mindennek tetetűzésésként 1989 nyarán legalább 300 ezer török származású állampolgárukat törökországi kivándorlásra kényszerítették. Eközben az 1985-ös népszámlálás egyszerűen nem is foglalkozott a kisebbségekkel sem etnikai, sem anyanyelvi szempontból. Az 1992-es népszámlálás szerint 85,7% vallotta magát bolgárnak, 9,4% töröknek.

3,7% cigánynak, s még további kisebb nemzetiségi közösségek (oroszok, örmények stb.) is számbavétettek. Mint sok más országban, itt is főként a romák száma kérdéses – róluk a nem hivatalos becslések azt állítják, hogy elérhetik a félmillió lélekszámot. Ugyancsak érzékeny kérdés a mozlim vallású bolgárok, a „pomákok” valós száma, s nagypolitikával érintkezik a „makedónok” léte és száma is (kikre Bulgárián kívül Görögország szintén igényt tart, nem beszélve a volt Jugoszlávia tagállamáról, Makedóniáról). Bolgár kisebbség van a határon túl Szerbiában (számuk eléri a 25 ezret), Romániában (kb. 10 ezer fő), továbbá az egyes FÁK-államokban (például Moldáviában közel 90 ezerre teszik számukat).

Romániában a diktátor 1977-es népszámlálása igen megbízhatatlan nemzetiségi adatokat produkált, s ezért érdekesebb az 1992-essel foglalkozni. Ekkor a 22,8 millió népesség 89,4%-a vallotta magát románnak, 7,1%-a (1,6 millió) magyarnak, 1,8% cigánynak, miközben a németek aránya lecsökkent 0,5%-ra (tízezeren fölötti csoportok még: ukránok, oroszok-lipovánok, törökök, szerbek, tatárok és szlovákok). A németek száma a kivándorlás miatt mástól évtized alatt csaknem megfeleződött, a magyaroké százezerrel csökkent, viszont a cigányoké megduplázódott. Nem hivatalos becslések egyébként legalább egy millió cigánnyal számolnak (vagyis a népszámlálási adat közel háromszorosával). A határon túl élő románok esetében különleges súllyal bír, hogy Moldávia lakóinak kétharmada, csaknem három millió ember román származású. Egyébként még Szerbiában él számottevő, bő negyvenezer románság, míg Magyarország vagy Bulgária esetében a hivatalos számok csak pár ezer románról beszélnek. A zsidóság száma 1956-ban még közel 150 ezret tett ki, 1977-ben már csak 25 ezret. A kilencvenes évekre számuk tízezer alá esett vissza.

Albániában az utolsó kommunista népszámlálás (1989) adja a legfrissebb számokat. Ez megerősíti azt a tényt, amely évtizedek óta jellemző, hogy az országban mindössze 2-3%-nyi a nem albánok aránya. Dél-Albániában egy közel 60 ezres görög kisebbség található. A görög politika azonban legalább 300 ezerre teszi létszámát.

Külföldön nagyszámú albán él zárt tömbökben: különösen a koszovói albánok (1,7 millió) jelentenek nagy problémát, de a maguk 430 ezres tömegével Makedóniában is meghaladják a 20%-os népességarányt.

Magyarországon az 1990-es népszámlálás adatai szerint a közel 10,4 millió lakosságból 10,2 millió, azaz 98,5% vallotta magát magyarnak. Azonban minden nemzetiség esetében elég jelentős eltérések vannak a népszámlálási és a becsült nagyságrend között: cigányok 48 ezer kontra 600 ezer; németek 38 ezer kontra 220 ezer; szlovákok 13 ezer kontra 110 ezer; horvátok 18 ezer kontra 80 ezer; románok 9 ezer kontra 25 ezer stb. Igen jelentős viszont a szomszédos országokban élő magyarok száma és aránya: a már tárgyalt romániai magyarság mellett kiemelkedik a közel 11%-os szlovákiai arány (567 ezer fő 1991-ben), s számottevő a vajdasági magyarok száma is (345 ezer).

Magyarország kivételével a vizsgált országok politikai életében fontos szerep jut az etnikai pártoknak. A bulgáriai „török” párt (Mozgalom a Jogokért és Szabadságjogokért) az elmúlt évek különféle választásain 6-8% körüli arányt ért el, s ezzel a harmadik erőként vonulhatott be a parlamentbe, egyfajta mérleg nyelvét játszva a két szembenálló politikai erő versengésében.

Romániában az RMDSZ minden alkalommal megszerezte a szavazatok több mint 7%-át (a hivatalos népességarány 7,1% volt az 1992. januári népszámláláskor), s ezzel a parlament mindkét házában tekintélyes erőt képvisel. A kisebb lélekszámú nemzetiségek a romániai választási törvény pozitív diszkriminációjának köszönhetően egy-egy képviselői helyet kapnak. A legutóbbi helyhatósági és parlamenti választásokon az RMDSZ 7,5% körüli arányt ért el.

Albániában az 1991. tavaszi parlamenti választásokon a posztkommunista párt szerezte meg a győzelmet (56%), a demokratikus ellenzék 39%-ot kapott, míg a görög kisebbség politikai képviselője, az OMONIA 0,73%-os részarányával öt helyet szerzett a parlamentben. Az 1992 tavaszán lezajlott újabb választásokon az ellenzék került többségi helyzetbe, s a görögök szervezete is 2,9%-ra emelte a megszerzett szavazatok részarányát.

A magyarországi kisebbségek széles körű szociális integrációja és kulturális asszimilációja szinte kizárja egy etnikai alapú politikai képviselői esélyét. A kisebbségek érdekvédelemért egyrészt a különböző pártokban található képviselőkre, másrészt a Kisebbségi és Etnikai Hivatalra hárul.

A további kutatási kérdéseket illetően a szerző szerint mindenekelőtt azt a sajátosságát nem szabad elfelejteni, hogy a demokratikus átalakulás lehetősége felkészületlenül érte az érintett társadalmakat, beleértve a kisebbségeket is. A kommunista egyeduralmi típusú hatalomgyakorlás okán nincsenek igazán hagyományai a demokratikus politizálásnak sem. Ráadásul a mély társadalmi-gazdasági válság a népesség jelentős részének gondolkodását is alapvetően érinti. Kérdés, mennyire sikerül a demokratikus politikának a gazdasági válságot meglovagoló radikalizmussal szemben eredményesnek lennie-maradnia? Hogyan fogja az alkotmányozás a kisebbségek politikai jogait garantálni, társadalmi-politikai participációjukat elősegíteni? Milyen politikai (gazdasági stb.) elit fog kialakulni a dinamikus változások nyomán? Milyen lesz az olyan nagy hatású intézményeknek a társadalmi szerepvállalása, mint a tömegkommunikáció, az egyházak, a kulturális intézményrendszer? Hogyan fog alakulni e konfliktusgazdag régió országai közötti együttműködés, hisz ez nagy mértékben és közvetlenül hat ki az egyes országokban élő kisebbségek létfeltételeire? Ahány kérdés, annyi konfliktusforrás. Csak remélni lehet, hogy lesz elég innovációs erő a legkülönbözőbb társadalmi szereplőkben, hogy e konfliktusok feloldására pozitív válaszokat találjanak.

Sonnevend Péter

Új szerepben az orosz pravoszláv egyház: az államhatalomhoz és a hadsereghez fűződő viszonyának változása

Seide, Georg: Ortodoxie, Staatsmacht und Armee. Die neue Rolle der russischen Orthodoxen Kirche. = Osteuropa, 46. Jg. 1996. 10. H. 1005–1019. p.

1927-ben Szergij metropolita, a későbbi (1943–1944) egyházfő nyilatkozatot tett közzé, melyben a Szovjetunió mint földi otthon iránt lojális magatartást ígért a hívők részéről. A metropolita e lépéstől az egyház számára nagyobb mozgásteret remélt, azonban épp az ellenkezője következett be: az egyházon belül szakadásra került sor, míg az államhatalom szinte feljogosítva érezte magát, hogy a repressziókat az egyháziak ellen saját belátása szerint foganatosítsa avagy inkább folytassa. A háborús évek kivételével az állam folyamatos harcban állt az egyházzal.

1988-tól kezdve sok minden változni látszik. Pár év alatt az egyházi struktúra szembetűnően megerősödött: 1988 előtthöz viszonyítva több egyházi közösség (6800 helyett 17 ezer), több pópa (6500 helyett közel 13 ezer) tevékenykedik, s jelentősen nőtt a szerzetes kolostorok (18-ról 337-re) és a teológiai fakultások száma (öttről pont a tízszeresére) is, ha összeadjuk a moszkvai patriarcha irányítása alatti, egyébként autonóm egyházak (Ukrajna, Fehéroroszország, Észtország, Moldávia stb.) adatait. A templomok száma kisebb a közösségekenél, különösen Ukrajnában, ahol a megosztottság miatt három egyház párhuzamosan él egymás mellett. A szovjet hatalom évtizedeiben más célra használt templomépületek többsége visszanyerte eredeti rendeltetését, s emellett legalább félezer új templomot is emeltek. Közülük jelentősége alapján kiemelkedik a moszkvai Vörös-téren újjáépített Kazanyi székesegyház vagy a Poklonnaja (korábban Lenin-) hegyen emelt Szent Péter és Pál emléktemplom egy óriási méretű világháborús emlékmű közvetlen közelében (felavatásukra 1995 májusában került sor a győzelem napi ünneppsorozat keretében). A Kazanyi székesegyház felszentelésekor Luzskov polgármester utalt e templom különleges történelmi szerepére.

A legjelentősebb templomépítő vállalkozás mindazonáltal a Megváltóról elnevezett templom újjáépítése lett a Kreml körzetében. E templom méreteit semmilyen más szentegyház nem haladta meg az országban. A Napoleon feletti győzelem emlékére emelték, s 1917-ig egyfajta szimbóluma volt a cári hatalom, a pravoszláv egyház és a hadsereg szoros összefonódásának. Ezt az 1839-től 1883-ig épített gigantikus templomot robbantotta fel 1931-ben Sztálin, hogy helyén még hatalmasabb szovjet palotát emeltesse (erre azonban nem került sor, a későbbiekben mindössze nyílt úszómedencét létesítettek a foghíjon). Az 1995-ös alapkövetésénél II. Alexij patriarcha és Luzskov polgármester is jelen volt, majd 1996

januárjában, az orosz (pravoszláv) karácsony alkalmából Jelcin elnök is felkereste az építkezést, melyet a főváros fennállásának 850. évfordulójára, vagyis 1997-ben kívánnak befejezni. Az összesen 250-300 millió dollárra becsült építési költségek egy részét az új tulajdonosi osztály adakozásából fedezik, de ide áramlik a megemelt metrójegyekből származó bevétel is. Végső soron az orosz államiség fizikai nivoltában is kiemelkedő szimbólumát van hivatva az épület realizálni.

Az orosz pravoszláv egyház a Szovjetunió szétesését követő szellemi és politikai vákuum helyén egyre fontosabb szerephez jut. Ez a folyamat nem egyetlen pillanat alatt ment-megy végbe, elég itt csak az 1991. augusztusi puccs napjainak történéseire emlékeztetni, amikor a hivatalos egyházi hierarchia gyakorlatilag kivárt, miközben több egyházi személyiség egyértelműen a rendkívüli állapotot elrendelő konzervatív erők mellett tette le a voksát (köztük Filaret, Pitirim és Cirill metropolita). 1993 októberében az újabb puccskísérllet idején az egyház már ügyesebb is, magabiztosabb is: felajánlja közvetítő szerepét a szembenálló feleknek, melyet azok el is fogadnak. Ezzel az egyház egyfajta államalkotó szerepre tesz szert. Ezentúl nincs egyetlen lényeges állami aktus, ahol ne lenne ott az egyház képviselője, s fordítva: nincs fontos egyházi esemény politikus(ok) jelenléte nélkül.

Az orosz egyház erőteljes pénzügyi támogatást élvez az állam részéről, s a rádió és televízió műsorai kiegészülnek vallási célzatúakkal. Maga Gracsov hadügyminiszter is köszönetet mondott az egyház támogatásáért a Csecsentöldre történt bevonulás kapcsán. A közvélemény szemében az orosz egyház a leginkább hiteles szervezet, amit tömören azzal lehet illusztrálni, hogy az emberek többsége benne látja az orosz nemzeti gondolat igazi kifejezőjét. Hogy mekkora a hívők aránya, azt csak találgatni lehet: az egyházi vezetés a lakosság 85%-áról feltételezi ezt (ami mindenképpen túlzás, mert legalább 15% a muzulmán valláson lévők aránya), míg a szociológiai felmérések 75% körüli arányról tanúskodnak (ami szintén kételkedést vált ki, ha arra gondolunk, hogy néhány éve még 70% volt az ateista beállítottságuk részaránya). Az egyház, a pravoszláv vallás politikára gyakorolt vonzereje oly jelentékeny, hogy Zsirinovszkij magát az orosz egyház „aktív védelmezőjé”-nek szerepében igyekszik feltüntetni, a kommunista Zjuganov pedig szívesen fejtegeti a kereszténység és a kommunizmus számos hasonlóságáról szóló gondolatait.

Mind gyakoribb az orosz egyháznak egyfajta államvallásként való értelmezése. Jóllehet a patriarcha ezt több ízben is tagadta, mondván, „nem kívánunk az 1917 előtti államvallás-szerephez visszatérni, mivel egy ilyen egyház állami hivatallá változik”. Nem kétséges azonban, hogy eközben számos politikailag jelentős kérdésben egyértelműen a világi hatalmasságokat támogatja, így pl. a NATO keleti bővítése kérdésében az „orosz nép” fenyegetettségérzését hangsúlyozza, igencsak az állami szervek észjárásának megfelelően.

Jóllehet 1993 óta egyházi személyiségek nem vállalhatnak közvetlen politikai szerepet – addig képviselő is akadt körükből –, mára az oroszország és orosz gondolkodás jószerével elválaszthatatlanná vált az egyháztól, az ortodox vallástól.

Az új(bóli) államalkotó szerep sehol másutt nem oly nyilvánvaló, mint a hadsereghez fűződő viszonyban. 1992 tavasza óta lehet a két erő látványos kooperációjáról beszélni. Ekkor utasította vissza Pitirim metropolita a hadsereget ért sajtótóbírálatokat a kaukázusi hadműveletek kapcsán. Egyidejűleg rövid híradások láttak napvilágot, hogy a hadseregben az egyház lelki gondozást vállal. Akkor jött létre a Katonák a Hadsereg Lelki Megújulásáért elnevezésű mozgalom szervező bizottsága is. 1992 júliusában a bizottság törvénytervezetet nyújtott be a hadseregbeli lelki gondozás struktúrájának megteremtése végett. Ősszel Alexij patriarcha a Krasznaja zvezda című katonai lap hasábjain a külön katonai lelki gondozás megteremtését a lelkipásztorok hiányára hivatkozva ugyan elutasította, de kívánatosnak tartotta az istentiszteletek látogatási lehetőségének megteremtését. 1993-ban egy brosúra jelent meg Ortodoxia, hadsereg, államhatalom címmel, mely az orosz állam, egyház és hadsereg ezeréves együttműködésének katekizmusának nevezhető. A katonai események – eskütétel, objektumok avatása – újabban elképzelhetetlen egyházi szentelés nélkül, így a brosúra 50 ezer példányra valós tendenciákat fogalmaz meg (egyébként példányaikat minden vallási kiadványt árusító helyen meg lehet kapni).

1994 óta az egyház és a hadsereg együttműködése még magasabb szintet ért el. A hadsereg napja (február 24.) alkalmából a patriarcha felhívásban szólított fel a katonai köteleességek maradéktalan teljesítésére. Ezt követően, már március 2-án Gracsov hadügyminiszter és Alexij patriarcha írta alá azt a közös nyilatkozatot, melyben a „haza és Oroszhon népeinek érdekében” kifejtendő katonai és egyházi tevékenységet foglalja össze. E célból koordinatív funkciójú tanácsot hoztak létre. 1994 őszén megrendezték a Pravoszlávia és az Orosz Hadsereg első Össz-oroszországi Konferenciáját, melynek legfontosabb gondolata talán az volt, hogy az „egyház és a hadsereg építette fel a múltban Oroszországot”. Gracsov hadügyminiszter Grúziában megkeresztelkedett, keresztapja egy ottani seregtársa lett.

1995 júliusa óta a patriarcha hivatali apparátusában új osztályt hoztak létre a fegyveres erőkkel folytatandó együttműködés szervezésére, s vezetését egy újonnan felszentelt püspökre bízták. A hadsereg és az egyház együttműködése volt a témája annak az összejövételnek, melyre a patriarcha székhelyén, a moszkvai Danyilov kolostorban került sor a tábornoki kar részvételével. A két szervezet közti legfontosabb probléma a korábban elvett egyházi ingatlanok kérdése (ezeknek szinte végtelen sorában különleges jelentőségű a Kaluga melletti Optina kolostor, ahol a sereg atomrakétákat tárol). A patriarchánál tett tábornoki látogatás után mindössze két héttel felszentelték a vezérkari akadémia Szent Mihály Arkangyalról elnevezett templomát. Végül 1996 januárjában Alexij patriarcha felkereste a

stratégiai rakétaegységeket, ahol nem csupán előadást tartott a katonai tanács előtt, hanem a szupertitkos földalatti irányítóközpontba is lekísérték, hogy ott szent Borhála mártírságának ikonját felszentelje.

Mindez együttesen arra utal, hogy a pravoszláv egyház Oroszország politikai életében közel került ahhoz a jelentőséghez, amely 1917 előtt jellemezte.

Sonnevend Péter

Egyéni jogok – kollektív jogok: a Magyar Kisebbség tematikus száma

Balázs Sándor: Egyéni és kollektív kisebbségi jogok. = Magyar Kisebbség. Ú. S. 2. évf. 1996. 3. (5.) sz. 3–8. p.; Huszár Vilmos: Kollektív jogok – kollektív javakat megillető jogok. = Uo. 9–16. p.; Kovács Péter: Egyéni és kollektív kisebbségi jogok az alkotmányos fejlődésben – pozitivistá szempontból. = Uo. 17–38. p.

Kardos Gábornak a folyóirat előző számában megjelent vitaindítójára legközvetlenebb módon Balázs Sándor reflektál, mert tételesen válaszol az ott található érvekre, azokra, amelyek elsősorban a román közvéleményben fogalmazódtak meg a kollektív jogok elutasítása során.

1. *Történelmi indoklás.* Az egyénekre szakadt társadalmakban az emberi jog az individuum joga. A román Gabriel Andreescu azonban e mellett az ún. esszencialista felfogás mellett, vele egyenértékű kategóriaként említi az ún. funkcionalista felfogást. Eszerint a jog funkciója nem más, mint az egyén védelme az államhatalommal szemben. Ha az egyén saját méltóságához tartozónak érzi nemzeti identitása megőrzését, s ezt az államhatalommal szemben szűkebb közössége révén kívánja biztosítani, úgy a kollektív jog szervesen beletartozik az emberi jogok arzenáljába – argumentál Balázs. Az érvelés azért történelmi, mert a nemzeti kisebbség mint társadalmi kategória a hivatkozott teóriák megszületése idején még nem létezett.

2. *Elméleti érvek.* A kollektív jogokat elutasító álláspont egyik képviselője, Valeriu Stoica szerint kollektív jogok vagy nem léteznek, vagy ha vannak is, nem személyre, hanem az államra vonatkoznak (pl. állami szuverenitás). E megengedő kitéttel fellazul a kizárólagosság, amelynek jegyében a személyhez kötött jogot tekintik az emberi jogok egyetlen letéteményesének. Az állam ti. egy adott közösség intézményesített jogi formája, amely éppúgy az individuum jogán alapul, mint a kisebbségben lévő nemzeti vagy etnikai közösségeké.

3. *Gyakorlati érvek.* Gyakori ellenvetés a kollektív jogokkal szemben, hogy azok csorbítják az egyéni jogokat. Való igaz, előfordulhat, hogy a közösség védelme tagjainak egy részét kedvezőtlen helyzetbe hozza, midőn a „község élvez jogokat és sugározatja ki ezeket a kollektivitás tagjaira”, ám a szituáció alapja mégiscsak az, hogy a kollektív jog olyan, amelyet az egyén egymagában nem képes gyakorolni. A közösséghez való tartozás alapja az önbesorolás, s ami pedig a kö-

zösségi képviselet legitimitásával kapcsolatos aggályokat illeti, az a belső demokrácia fokán múlik.

4. *Politikai érvek.* Gyakori érv: vissza lehet élni a kollektív jog intézményével, s csakugyan: totalitárius rendszerekben ezt gyakorta meg is tették. A II. világháború alatt Németország nyomására Románia kollektív jogokat adott az ott élő németeknek. E jog megadásával kezdődött meg a romániai német népközösség felbomlásának folyamata: egy részük a külön-jog hatására adta fel identitását.

A végső kérdés persze az, hogy az államhoz való lojalitás ma Romániában hogyan egyeztethető össze a magyarok kollektív jogaival. Mindenesetre az ellenzéki (időközben kormányzó!) pártok véleménye szerint „lehet, hogy a jövőben szükséges lesz ez a fogalom... (és akkor) intézményesíteni, törvényesíteni... fogják”.

***

Huszár Vilmos a szellemi és az anyagi javak birtoklása szempontjából vizsgálja a kollektív jogok érvényesülését. Abból indul ki, hogy a liberális gazdaságpolitikai elméletek csupán magántulajdonban lévő javakkal és magánérdekekkel számolnak. (Az alapvetés persze túlzó: a legszélsőségebb liberális koncepciók sem resztki ki teljesen az államot a tulajdon- és érdekvizonyok hordozói köréből – a szerk.). Ebből fakadóan az állami beavatkozást kizáró szabadságjogok a magántulajdon egyik ismérveként jelennek meg. Ez a formális demokráciaelmélet egészi ki a XX. században azzal a materiális mozzanattal, miszerint a demokrácia a nép önigazgatása. A meghatározás már tartalmazza a közösségre való utalást: a demokrácia immár nem elégszik meg az egyén védelmével, de keretében kezeli és gondozza a közösség (anyagi és szellemi) vagyonát.

Az egyén nem csupán az állam polgára, de tagja egy vagy több szűkebb közösségnek. Az állam és a közösség közötti különbség eltűnik a humán erőforrások karaktere szempontjából, ha a kettő ekvivalens, de markánsan megjelenik, ha jellegiük elüt egymástól. Ebből következően az az állam, amely nem ismeri el a kisebbség kollektív jogait, humán tőkét rombol, de legalábbis hagy veszendőbe menni.

A kisebbségi közösségek karakterét leginkább a magánjogból ismert vagyonközösség intézménye jellemzi. Kollektív jogaik elismerése nem igényli kollektív jogalany konstruálását az egyén és az állam között. Így ez a forma nem feszíti szét a liberális állam jogi kereteit. A vagyonközösség fogalma nem zárja ki, sőt éppen séggel megerősíti, hogy a közösség bármely tagja panaszjoggal rendelkezék. Mivel a humán tőke nem magántulajdonban lévő dolog, a vagyonközösség magánjogi fogalma természetesen közjogi szempontból átértelmezésre szorul.

A fő kérdés tehát nem az, hogy vannak-e kollektív jogalanyok, hanem az, hogy léteznek-e védelemre érdemes közösségi javak és a nekik megfelelő intézmények. A jog ismer garantált értékeket és intézményeket (bizalom, különleges hűségi és

szolgálati viszonyok, család stb.). A kollektív jogokkal élni annyit jelent, mint a megfelelő humán tőkét megőrizni, forgatni és újratermelni.

Az etnikai kisebbség nem formális, hanem materiális fogalom, közjogi intézmény. A szerző ebben a státusban találja meg a kollektív jogok rendszertani helyét: ezek nem a közösség alapjogai, hanem „a konkrét állam történelmi és politikai valósága által indokolt intézményi garanciák”.

***

Kovács Péter a kollektív jogokat az alkotmányos fejlődés tükrében vizsgálja. Ilyen alapon különbözteti meg az emberi jogok első és második generációját: az első a francia forradalomtól örökölt polgári és politikai jogokhoz, a másodikat a gazdasági, szociális és kulturális jogokhoz, azaz a kollektív jogok megjelenéséhez köti. Egyes alkotmányokban megjelenik azonban a harmadik generációs jog is, ún. az egészséges környezethez való jog, a fejlődéshez való jog stb.

A kollektív jogok némelyike kikényszeríthetővé lett (pl. az anyaságvédelem joga), több más nem, ám de facto mégis azzá vált (munkához való jog). Elméletileg tehát a kollektív jogokat sohasem lehet azonosítani a kikényszeríthetőség hiányával, ugyanakkor a gazdasági szociális és kulturális jogok nem szükségképpen kollektív jogok.

A kollektív jogok körüli viták a nemzetállam immanens problémáiból fakadnak. Renan szerint a nemzet nem más, mint mindennapi népszavazás. Gyakorta előfordul, hogy az államban a többség elhanyagolja a kisebbség érdekeit, amely így még egy demokratikus államban is hátrányos helyzetűvé válik. A tapasztalatok mutatják, hogy a Lijphart által leírt konszociális demokrácia (ismertetését ld. lapunk korábbi számaiban) fejezi ki leginkább a fontos értékek és érdekek pluralitását.

Az ún. első önrendelkezési jog megvalósítása útján fontos lépést tett meg a Jugoszlávia Békekonferencia mellett működő Badinter-bizottság megállapítása, amely az 1966. évi egyezségokmány első cikkelyét úgy értelmezi, hogy az önrendelkezési jog az emberi jogokat védő elvként működik. A mai nemzetközi jog mindazonáltal a demokrácia szűrőjén keresztül fogadja el az önrendelkezési jogot, különösen az etnikai alapú rendszereket: ti. biztosítani kell „egy etnikai csoport identitását és létezését...”, feltéve, hogy annak demokratikus és nem etnokratikus tartalma van” – (82625. sz. ENSZ közgyűlési határozat).

A harmadik típusú kisebbségi jog legjellemzőbb intézménye az autonómia (valási/oktatási, politikai). A különböző típusok közös eleme: elősegítik a pluralizmust az állam egész területén azáltal, hogy megosztják a hatalmat: „széles körben telepítik a ... politikai és igazgatási funkciókat, elősegítik az anyanyelvi oktatás megszervezését...”.

Nincs fogalmi azonosság az autonómia és a kollektív jog intézménye között: autonómia ott is létezhet, ahol kollektív jogokat nem, legfeljebb ilyen típusú megközelítéseket ismernek el. Az elhírestült francia alkotmánybírósági döntés (korábban szintén ismertettük) nem ismerte el a korzikai nép létét, ám Korzika számára kiszélesített hatáskörű területi autonómiát biztosított.

Ennek ellenére a nemzetközi bírósági gyakorlat szellemében megelőzi a kisebbségvédelmi jogalkotást. A Jugoszláv Békekonferencia Választott Bírósága szerint: „Ha egy államban egy vagy több olyan csoport él, amely egy vagy több etnikai, vallási vagy nyelvi közösséget alkot..., az állam(ok) köteles(ek) biztosítani a kisebbségek jogainak védelmét.”

Cholnoky Győző

Az Európa Tanács és a kisebbségek

Yacoub. Joseph: Le Conseil de l'Europe et les minorités. = La Nouvelle Alternative. 1996. 43. no. 8–11. p.

A szerző a lyoni katolikus egyetem tanára, alkalmazási jogász. A folyóirat kisebbségi száma részére hosszabb tanulmányt írt, ebből választotta ki a szerkesztőség az itt ismertetett fejezetet.

Yacoub szerint az Európa Tanács egyik égető gondja éppen a kisebbségi kérdés. Noha az Emberi jogok és szabadságok európai egyezményének 14. cikkelye már érintette a problémát, most újabb munkák folynak, mert a szóban forgó cikkely bővítése egyes államok ellenállása miatt nem sikerült. 1993-ban Velencében hozták létre azt a bizottságot, amely egy új egyezmény-tervezet létrehozására hivatott, pedig voltaképpen már 1991 óta létezik ilyen. Összesen 37 cikkelyből áll. Az első kimondja, hogy a kisebbségek mozgalma nem irányulhat az állami szuverenitás, a területi integritás és a függetlenség ellen. A tervezet a kisebbséget etnikailag, vallásilag vagy nyelviileg különböző csoportként definiálja. 12 cikkely foglalkozik az államok kisebbségek iránti kötelezettségeivel, kettő a kisebbségek kötelezettségeivel. A tervezet tiltja az asszimilációt, a kisebbség településterületének erőszakos módosítását. A III. fejezet 18–30. cikkelye európai mechanizmust javasol a konfliktusok kezelésére. Nevezetesen: európai bizottság hozandó létre, s az államok időközönként kötelesek neki beszámolni, hogyan hajtják végre a rendelkezéseket. A 27. cikkely szerint a bizottság csak akkor foglalkozik a kérdéssel, ha már minden belső megoldási kísérlet sikertelen maradt. Az európai kisebbségek föderációja (FUEV) egyenesen azt javasolta, hogy az Európa Tanács hozzon létre európai hatáskörű tanácsot a kisebbségi kérdések rendezésére.

1988-ban az Európa Tanács 192. sz. határozata a Helyi és Regionális Hatalmak Kongresszusához szövelt. 1989 folyamán a minisztertanács ad hoc bizottságot hozott létre, ennek a tervezetét 1992-ben hagyta jóvá. 1995 decemberéig ezt a dokumentumot 15 állam fogadta el, négy ratifikálta is (Norvégia, Finnország, Hollandia és Magyarország). Franciaország viszont nem írta alá. Ez a dokumentum 23 cikkelyből áll. Kimondja, hogy regionális nyelvnek azt kell tekinteni, amelyik nem hivatalos. A nyelvjárások és a bevándorlók nyelve ebből a szempontból nem jön számításba. A második rész azokról az akciókról szól, amelyeket a regionális nyelvek érdekében végre kell hajtani. A regionális nyelveket a közéletben is szabad használni (7. cikkely). A speciális intézkedéseknek a többség és a kisebbségek kölcsönös megértését kell elősegíteniük. A harmadik rész pontos szabályokat jelöl ki a közéleti nyelvhasználat biztosítására. A negyedik rész szabályozza az államok által benyújtandó időszakos jelentéseket.

1993-ban az Európa Tanács parlamentje elfogadta az 1201. sz. ajánlást, miközben már az előző évben is született erre vonatkozó ajánlás és direktíva. Már ezek is leszögezték, hogy az egyes etnikumok közt a területi elhatárolás lehetetlen. Igaz: jó ideje, 1961 óta folytak viták ezekről a kérdésekről. Az 1993-as tanácsi csúcson a parlament az 1214. sz. ajánlást javasolta elfogadásra. Október 9-én az állam- és kormányfők ezt aláírták mint biztosító dokumentumot. A csúc kimentta, hogy az európai minisztertanács dolgozzon ki szabályokat s egyezmény-tervezetet, melyet a Tanács egyet nem értő tagjai is elfogadhatnak. Javasoltak egy kiegészítő jegyzőkönyvet is az emberi jogok európai egyezményéhez. Tervbe vették az együttműködést az EBESZ kisebbségi főbiztosával. November 4-én – korábban már szó esett róla – ad hoc bizottságot hoztak létre, hogy ez 1994-ig dolgozza ki a szóban forgó tervezetet, de a munka 1996-ig is elhúzódhat.

1995 februárjában a 34 állam közül 22 írta alá az újabb dokumentumot, Franciaország nem. Ezt minden államnak be kell iktatnia nemzeti törvényhozásába. 31 cikkelyéből 16 szól az államok kötelezettségeiről kisebbségeikkel kapcsolatban. Az 5. cikkely szerint a kisebbségi identitás elemei a vallás, a nyelv, a hagyomány és a kulturális örökség (talán így lehet visszaadni a *patrimoine intellectuel* kifejezést).

A Tanács csúcsertekezlete elvetette a kiegészítő jegyzőkönyv ügyét. De az 1993-ban létrehozott velencei bizottság továbbra is tárgyalja. Ez már az emberi jogok negyedik nemzedéke, illetve annak első szakasza, szegmensc. (Az első három: az egyéni polgári és politikai jogok, a gazdasági, szociális és kulturális jogok, illetve a népek joga az önrendelkezésre és a fejlődésre.) A maastrichti egyezmény 128. cikkelye is elismerte a regionális diverzitást, ugyanakkor hangsúlyozta a közös kulturális örökség fontos voltát.

Niederhauser Emil

Nemzetközi szervezetek, emberi jogok, demokrácia-teremtés: tanulságok az egykori Jugoszlávia sorsából

Raffone, Paolo: Internationalen Organisationen. Menschenrechte. Aufbau von Demokratie. Lehren aus dem ehemaligen Jugoslawien. = Südosteuropa Mitteilungen. 36. Jg. 1996. 2. H. 129-147. p.

Az 1815-ös Bécsi Konferencia honosította meg a nemzetközi konferenciák, multilaterális szerződések és a szervezett nemzetközi együttműködés szokását. Századunkban a Népszövetség, majd a helyébe lépő ENSZ igencsak kiterjesztette ezt a szokást, amelynek keretében számos korábban ismeretlen elv és fogalom vált közkeletűvé. A legtöbb új, minden tagállam számára kötelező érvényű norma (jus cogens) az ENSZ alapokmányában nyert kifejtést.

Különösen fontos elvként hangsúlyozódik e dokumentumban az erőszakról, valamint az erőszakkal történő fenyegetésről való lemondás a nemzetközi gyakorlat egészében, miközben az alapelv nem terjed ki a belpolitikai téren folyó küzdelemre. Ugyanakkor a lehetséges agresszor, az erőszak fogantatója ellen az ENSZ szükségesnek tartja az erőszak bevetését is a béke megőrzése vagy helyreállítása végett. Az erőszaktól való tartózkodást részletesebben és fogalmilag bővebben erősíti meg az 1948-as emberjogi nyilatkozat. Ugyanezt teszik az 1966-os nemzetközi egyezmények a polgári, politikai, gazdasági, szociális és kulturális jogokról. Ezek értelmében mind a háborús propaganda, mind pedig a faji, vallási gyűlöletkeltés és diszkrimináció elvben és gyakorlatban büntetendő. Másfelől fontos kiegészítést adott a nemzetközi szerződési jogról hozott 1969-es bécsi megegyezés, mely az erőszak állapotában született szerződéseket semmisnek és érvénytelennek minősíti.

Megállapítható tehát, hogy a nemzetközi együttműködés egész sereg megállapodást hozott annak érdekében, hogy semmilyen önkényes uralmi forma ne nyomhassa el az emberi személyiségeket vagy egyes csoportjaikat. Elvben tehát a nemzetközi közösség, ha erőszakos fellépésre való készülődést vagy ilyennek minősíthető fellépést észlel akár nemzetközi, akár belső küzdelmekben, elindíthatja a preventív-elhárító gépezetet. A gyakorlatban már nem ilyen egyszerű a dolog. Butrosz Ghali ENSZ-főtitkár 1992-ben ugyan konkrét javaslatot tett egy állandó békefenntartó katonai-politikai erő felállítására, hogy a fentiekben jelzett értékek és normák nemzetközi betartását az ENSZ hatékonyabban segíthesse elő, kezdeményezése azonban a tagállamok jó részének ellenállásán elbukott.

Egy másik átfogóan érvényesítendő elv a népek önrendelkezési joga, mely először az amerikai és a francia forradalom idején fogalmazódott meg (Rousseau hatását itt sem szabad feledni). Gyakorlati jelentőségre azonban az első világháború

végén tett szert, amikor Wilson amerikai elnök 14 pontját proklamálta, kiváltva vele különösen az európai gyarmattartó országok ellenszenvét. Az ENSZ ellenben már minden lényeges dokumentumában élt ezzel az elvvel, melynek gyakorlati megvalósítását egyebek mellett a hágai Nemzetközi Bíróság is erősíti. Logikailag is nyilvánvaló, hogy az emberi jogok elválaszthatatlanok a népek önrendelkezési jogától. Nem egyértelmű viszont az olyan megállapodásokhoz való viszonya, mint a Helsinki Záróokmányban garantált sértetlen határok. Ugyanitt a nemzetközi közösség elfogadta az államok belügyeibe való beavatkozástól való tartózkodás elvét is.

A hidegháború megszűnte különösen sürgetően veti fel a különböző elvek érvényesítésének tisztázását. Hisz például nyilvánvalóan ellentmondásba kerülhet az államok és határaik sértetlenségét valló (statikus) elv az önrendelkezési jog s e jog érvényesítése révén kialakított új helyzet nemzetközi elismerésének (dinamikus) elvével. Vagyis mi az, ami változatlanul szent és megmásíthatatlan, s mi az, amit meg lehet változtatni, s ha igen, akkor mikor és hogyan?

E kérdések korántsem egy teoretizáló gondolatmenet gyümölcsei, hanem a leg-szorosabban összefüggenek a Jugoszlávia sorsában érvényesített döntésekkel, miközben e döntések háttérében esetenként az egyik vagy másik elv (túl)hangsúlyozódott. A nemzetközi gyakorlat elismeri a népek önrendelkezési elvét, de nem terjeszti ki a nemzeti kisebbségekre. Ez Jugoszlávia esetében azzal járt, hogy miközben Horvátország sikerrel hivatkozhatott az önrendelkezési elvre, a horvátországi szerbektől mindenfajta belső szuverenitást megtagadhatott (e megkülönböztetést számos európai ország gyakorlati politikálásában tetten érhetjük). Az elmúlt évek történései mindenkit véres komolysággal meggyőzhettek afelől, hogy mielőbb tisztázni kell a népek, nemzetek, nemzetiségek, kisebbségek, szuverenitás, nemzetközi elismerés egymással összefüggő kérdéseit. Az utóbbi időszakban több európai intézmény (EBEÉ, Európa Tanács) komoly figyelmet szentel e problémakörnek. Általánosságban megállapítható, hogy elérkezett annak az ideje, hogy a nemzet és az állam hagyományos (európai) kölcsönkapcsolatát feladjuk, elősegítendő a soknemzetiségű államok létjogosultságát.

A saját államiság és egy ilyen állam külső (nemzetközi) elismerése: egy érem két oldala, egyik feltételezi a másikat. Ugyanakkor egy létező-létrejövő állam elismerése más állam(ok) részéről: nyilvánvalóan politikai döntés eredménye. A délszláv válság összefüggésében: még voltaképp nem volt önálló – működőképes – Bosznia-Hercegovina, hisz az ott élők jelentékeny része (a szerbek, de eleinte a horvátok sem) ezt nem fogadták el, amikor máris bekövetkezett számos nyugat-európai állam elismerő aktsa, s ezzel igen fontos lépés történt a későbbi tényleges állammá válás irányába. A referált szerző szerint az elismerés elietett mivolta döntően befolyásolta a későbbi eseményeket, méghozzá korántsem pozitív kifejelettel. 1992 áprilisában, alig tíz nappal a nemzetközi elismerés után mind a lázadó

szerb, mind pedig a horvát egységek megtámadták az új – saját? – államot. Lát-szik ebből is, hogy milyen abszurdum következik abból, ha egy ilyen új államot a nemzetközi elismerés hoz a világra.

A honyolult délszláv helyzetben megindult a nemzetközi béketervek „lavinája”, ez a sajátos „realpolitikai” társasjáték, mely végül a daytoni egyezményben csúscsodott ki. A nemzetközi szervezetekben és egyezményekben kikristályosodott elvek és normák eközben alig játszottak egy könnyen cserélhető függőfalevélnél nagyobb szerepet. Ami dominált, az a mérvadó államok szubjektivitása volt.

Ahhoz, hogy a ma létező mintegy 170 nemzetközi szervezethez tartozhasson egy organizáció, három sajátos feltételnek kell eleget tennie: a benne részt vevő államok folyamatos, szervezett, legális együttműködésének; a nemzetközi szervezet és a részt vevő tagállamok közti világos funkcionális különbségtételnek; a nemzetközi szinten kifejezhető hatalmi szerepnek és a hozzá szükséges eszközrendszernek. Nem lehet kétséges, hogy az ENSZ vagy az Európai Unió egyaránt nemzetközi szervezet. Ha viszont azt vizsgáljuk, mennyire rendelkeznek a tagállamok belső viszonyaiba való aktív beavatkozás eszközeivel, akkor a délszláv válságban játszott szerepük okán aligha lehet bárki is elégedett. A sokféle rendezési kísérlet és béketeremtés eredményessége már megszületésének pillanatában vitatható volt.

A daytoni egyezmény a Bosznia-Hercegovinában történő rendcsinálás után a demokratikus jogállam megteremtésében fontos szerepet szán az EU-nak, beleértve az emberi és kisebbségi jogok biztosítását is. A jövő mutatja majd meg, milyen mértékben lesz eredményes e misszió. Az ENSZ több változatban próbált pozitív szerepet betölteni a délszláv krízisben: egyik rosszabbul sült el, mint a másik. A jugoszláv válság – a szerző szerint – belső konfliktus volt, amelyet adekvát és világos elveken nyugvó stratégia nélkül kívülről internacionalizáltak. Végső soron sem az ENSZ, sem az EU eddig nem volt képes érdemben és jó irányban befolyásolni a fejleményeket.

Mint már fentiekben szó esett róla, különösen időszerű az emberi jogok biztosítása kapcsán annak tisztázása, mikor és hogyan jogosult a nemzetközi közösség az egyes államok belső viszonyaiba való beavatkozásra. Az ENSZ-nek ugyan alapítása óta létezik egy Emberjogi Centrum elnevezésű egysége, ám annak elégtelen kapacitása – ma is mindössze 50 emberrel tevékenykedik – nem teszi lehetővé a konfliktusforrások időbeni tisztázását a teljes földkerekség viszonylatában. A jugoszláv dráma kezdeti szakaszában több ENSZ-próbálkozás történt a valós megközelítésre, ám a nyugati államok jelentős része nem is reagált e felvetésekre. Érdemben már a nyolcvanas évek második fele jelezte a jugoszláv válság iszonyú veszélyét, hisz az sokak számára nyilvánvaló volt – annak kellett lennie –, hogy a sok nacionalista és egyben populista hecckampány, a gyűlölet és a kölcsönös bizalmatlanság felkorbácsolása semmi jóra nem vezethet. A volt Jugoszlávia egésze

tekintetében mégis csupán 1993 végére készült átfogó ENSZ-jelentés az emberi jogok helyzetéről (széles körben és durván való megsértéséről minden érintett részcseről). Mai napig alig érezhető minimális affinitás a posztjugoszláv államok részéről az emberi jogok iránt, miközben nem lehet kétséges, hogy a legfőbb probléma e vonatkozásban tapasztalható. Megállapítható, hogy erősen tekintélyuralmi politikai rendszerek jöttek létre, melyek hátráltatják a civil társadalom erősödését, ennek folytán a jogállamiságot, a hatékony gazdasági struktúra megteremtését. Ezért kellene a nemzetközi demokratikus közösségnek a jövőben mindent elkövetnie, hogy kellő elvek s egyben hatékony mechanizmusok álljanak rendelkezésre a tekintélyuralmi rendszerek konszolidációjának megakadályozása s az ilyen helyzetben elkerülhetetlen konfliktusok kezelése érdekében. A Bosznia-Hercegovina sorsáért aggodók és sorsával foglalkozók részéről nagyobb figyelem lenne szükséges a tekintetben, hogy a két valódi főszereplő, Szerbia és Horvátország mikor és milyen mértékben válik demokratikus jogállammá.

Sonnevend Péter

A Jugoszláv Szövetségi Köztársaság, a Szerb Köztársaság és a Montenegrói Köztársaság alkotmányai által garantált kisebbségi jogok összehasonlító felmérése

Comparative survey of the constitutional minority safeguards under the constitutions of FR Yugoslavia, the Republic of Serbia and the Republic of Montenegro = Yugoslav Survey, 1996. 2. no. 35–54. p.

1996. május 9-i ülésén a Jugoszláv Szövetségi Kormány elfogadta az Igazságügyi Minisztérium jelentését a nemzeti kisebbségek jogainak helyzetéről és gyakorlásáról. Következtetésként kijelentette, hogy a kisebbségi jogok gyakorlásának feltételei, amelyeket a jogrendszer érvényben lévő szabályainak keretében deklaráltak, teljes mértékben megfelelnek a vonatkozó nemzetközi dokumentumok előírásainak, sőt néhány esetben szélesebb körű jogokat is biztosítanak náluk.

A jugoszláv jogrendszer szerint a nemzeti kisebbségekhez tartozó személyek szabadságának és jogainak védelme elsősorban alkotmányjogi kérdés, azaz ezeket a jogokat a Jugoszláv Szövetségi Köztársaság (JSZK) és a tagköztársaságok alkotmányai szabályozzák.

Jugoszlávia számos olyan nemzetközi dokumentumot ratifikált, amely az állampolgárok jogaival foglalkozik. E dokumentumok elfogadásával ezek a hazai jogrendszer szerves részévé váltak. A jelentés közülük hármát emel ki: az ENSZ

1992-es deklarációját az etnikai, vallási és nyelvi kisebbségek jogairól, az Európai Biztonsági és Együttműködési Konferencia 1990-es koppenhágai ülésének a nemzeti kisebbségi jogokra vonatkozó dokumentumát és az Európa Tanács 1995-ös, egyelőre még hatályon kívül lévő egyezményét az etnikai kisebbségek jogvédelméről.

A Szövetségi Statisztikai Hivatal 1991-es adatai szerint a JSZK lakossága 10 345 464 fő volt. Az ország területén élő 13 etnikai csoport közül az első helyen a szerbek állnak (6 485 596 fő – 62,3%), az utolsó helyet pedig a törökök (11 501 – 0,1%) foglalják el. A magyar kisebbség az albánok után és a muzulmánok előtt a negyedik helyen áll 345 376 lakossal, a teljes népesség 3,3%-ával.

Oktatás. E területen az érvényben lévő jogszabályok tiltanak bármilyen faji, nemi, nyelvi, vallási, politikai vagy szociális alapú megkülönböztetést. Az oktatás mindenki számára biztosított, és egyenlő feltételek mellett áll rendelkezésre. A nyolcosztályos általános iskola kötelező.

A Vajdaságban az 1993/1994-es adatok szerint az általános iskolai oktatás öt nyelven folyik: szerb, magyar, szlovák, román és rutén nyelven. A tartomány 45 városa közül magyarul 29, szlovákul 12, románul 10, ruténul pedig három városban tanítják a gyerekeket. A vajdasági általános iskolai tanulók 11,54%-a jár magyar, 2,19%-a szlovák és 0,82%-a román iskolába.

A középiskolák közül 37-ben folyik kisebbségi nyelvi oktatás: magyarul 27, szlovákul 2, románul 2, és ruténul 1 középiskolában tanítanak. A jogszabály szerint (ez az általános iskolákra is érvényes) az első évben legalább 15 tanuló szükséges ahhoz, hogy az oktatás az illető kisebbségi nyelven beindulhasson.

A felsőoktatási törvények szerint a Szerb Köztársaság egyetemén az oktatás szerb nyelvű, de az iskola alapítója vagy az egyetem belső határozata szerint kisebbségi nyelven is folyhat. Magyar nyelven 7, szlovák, román és rutén nyelven két-két egyetemi karon oktatnak. A kisebbségekhez tartozó egyetemi fiatalok a következő arányban hallgatnak előadásokat saját anyanyelvükön: a magyarok 69,3%-a, a szlovákok 32%-a, a románok 91,07%-a és a rutének 4,76%-a.

Koszovó és Metohija tartományokban az albán kisebbség sajnálatos módon bojkottálja a törvényes oktatási rendszert, amely az albán nyelvű oktatást is biztosítja. Szeparatista politikájuknak megfelelően elutasítják a Szerb Köztársaság hivatalos oktatási rendszerét, tantervét és diplomáit. A tanulók és az egyetemi hallgatók olyan illegális oktatási intézményeket látogatnak, amelyek illegális tanterveket követnek, és illegális tankönyveket adnak ki. Ezen intézmények diplomáit sem a JSZK-ban, sem külföldön nem fogadják el.

Információ, kiadói tevékenység és kultúra. A JSZK alkotmánya által biztosított kisebbségi jogok e területen is megfelelően a nemzetközi normatíváknak. Az 1994-es statisztikák szerint a kisebbségi napilapok aránya a következő volt: 75 magyar, 17 román és rutén, 12 cseh és szlovák, 25 albán, 3 török és 3 bolgár. 19

napilap és 36 képes magazin több nyelven jelenik meg. Napilapot bármilyen egyén vagy szervezet minden előzetes engedély nélkül indíthat, csak a lap címét kell a megfelelő hatóságnál bejegyeztetni.

A rádió- és tv-programok műsorideje a JSZK-ban 1994-ben 285 827 órát tett ki, ebből a kisebbségi nyelvek közül a magyar adásidő áll az első helyen 19 543 órával. A vajdasági rádióadók 8 nyelven sugároznak. Az újvidéki rádió 24 órában sugároz magyarul, s a tv-nek is naponta van magyar adása.

Ami a könyvkiadást illeti, 1993-ban a Vajdaságban 48 könyv jelent meg magyarul, átlagosan 1000 példányban. Tizenhetet adtak ki cseh vagy szlovák, tizenhatot román, ötöt albán, egyet bolgár és kétszázhuszonegyet több nyelven.

Az újvidéki nemzeti színház „Dráma” nevű szervezeti egysége magyar nyelven működik.

Politikai szervezetek. A nemzeti kisebbségeknek az alkotmány minden jogot megad az önszerveződésre, politikai pártok létrehozására és a politikai képviselőre. E jogokat – az albán etnikumon kívül – minden nemzeti kisebbség felhasználja.

A Szerb Köztársaság alkotmánya szerint a tartományok területi autonómiát élveznek. Annak ellenére, hogy ezeknek saját közigazgatási szervezeteik vannak (nemzetgyűlés, végrehajtó tanács és a kormányzati irányítás hivatalai), a törvényhozásban a Szerb Köztársaság előzetes parlamenti jóváhagyására is szükség van. Az albán kisebbség politikai vezetői visszaéltek ezekkel az alkotmányos engedményekkel, és felfüggesztettek minden párbeszédet nemcsak Belgráddal, hanem a többi nemzeti kisebbséggel is. Párhuzamos hatóságokat állítottak fel, és 1990 júliusában Koszovót és Metohiját önálló „Koszovói Köztársaságnak” nyilvánították, és ugyanezen év szeptemberében elfogadták a „Koszovói Köztársaság” alkotmányát is.

Az albán szeparatista vezetők arra biztatták a lakosságot, hogy bojkottálják az 1991-es népszavazást, és ne vegyenek részt sem a központi kormányzati, sem a helyhatósági választásokon.

Ellenpéldaként a magyar nemzeti kisebbség említhető, amely sikeresen élt az alkotmány által garantált politikai szervezkedési jogaival. A Vajdasági Magyarok Demokratikus Szövetsége útján a magyarok öt képviselői mandátumot nyertek a köztársasági parlamentben, sőt egyéb pártok révén is kerültek be a parlamentbe a magyar etnikumhoz tartozó képviselők. A magyar nemzeti kisebbség tagjai fontos hivatalokat töltenek be a helyi közigazgatásban is.

Az anyanyelv és a nemzeti írás hivatalos használata. A JSZK-ban nincs átfogó törvény a nemzeti nyelvek és írások hivatalos használatának szabályozására, de a Szerb Köztársaság vonatkozó törvénye kimondja, hogy a nemzetiségi területeken a szerb mellett az illető nemzet saját nyelve és írása is használható a hivatalos kommunikációban. Ez vonatkozik a földrajzi nevekre, az utcák, terek, vállala-

latok és intézmények neveire, valamint a közcéllú plakátok, feliratok stb. nyelvére is. Példának vegyük ismét a Vajdaságot, amely jellemzően soknemzetiségű tartomány: a lakosság 57,3%-a szerb, 16,9%-a magyar, 8,4%-a jugoszláv, 3,7%-a horvát, 3,2%-a szlovák, 2,2%-a montenegrói, 1,9%-a román, 1,2%-a cigány, 1,1%-a bunyevác, 0,9%-a rutén, 0,24%-a ukrán és 3,2%-a egyéb nemzetiségű. A tartomány 45 városa közül 37 törvényben biztosítja a szerb nyelven és a cirill íráson kívül a kisebbségi nyelvek és írások hivatalos használatát. Ezek közül 31 városban van hivatalos használatban a magyar, tizenkettőben a szlovák, tízben a román, hatban a rutén, egy városban pedig a cseh nyelv.

Kommunikáció az anyaországgal és képviselőivel. A JSZK alkotmánya, e ponton túllépve a polgári és politikai jogokat szabályozó nemzetközi dokumentumokon, speciális jogokat biztosít a nemzeti kisebbségekhez tartozó állampolgároknak az anyaországgal való kapcsolatok fenntartására. Ez elősegíti a JSZK-nak azt a törekvését, hogy – az egyenlőség, szuverenitás és területi sérthetatlenség elve alapján – a lehető legjobb kapcsolatokat fejlessze ki a szomszédos országokkal.

Vallásszabadság. Az alkotmányosan biztosított vallásszabadság lehetővé tette, hogy a Szerb és a Montenegrói Köztársaság területén kb. 50 vallási felekezet működjön. Az iszlám vallást a muzulmánok, különösen az albánok gyakorolják, míg a római katolikus gyülekezetek a horvátok és a magyarok között a legelterjedtebbek. A legtöbb vallási közösség kiadói tevékenységet is folytat. Nemcsak a vallási szertartások szövegeit adják ki kisebbségi nyelveken, hanem más könyveket, egyetemi, középiskolai tankönyveket és gyermekkönyveket is megjelentetnek. Mindegyik vallási közösség szabadon folytathat hitoktatást.

A Vajdaságban kb. 200 katolikus és 20 református templom működik; közülük az állam sokat kultúrtörténeti emlékművé nyilvánított.

***

Végezetül szólni kell a nemzeti kisebbségi jogok alkalmazásának néhány problémájáról is. A Koszovó és Metohija területén élő albánok ugyanis – jól ismert szeparatista törekvéseiknek megfelelően – elutasítják néhány alapvető kisebbségi jog használatát. A problémák főleg a következő három területen jelentkeznek:

Egészségügyi ellátás. A magas születési aránynak köszönhetően az albán lakosság száma az elmúlt évtizedekben háromszorosára növekedett. Igen magas a fiatalok aránya: az 1–14 év közöttiek a lakosság 42%-át, a 30 év alattiak a 70%-át teszik ki. A fiatalok nagy száma miatt a halálozási arány alacsony ugyan, de a 0–4 év közöttieké magas. Ez elsősorban a korszerű megelőzési módszerek hiányának, pl. a védőoltások elégtelenségének tulajdonítható. Az egészségügyi ellátás minősége egyéb területeken sem megfelelő.

Munkavállalás. Sok albán alkalmazott szándékosan megváltik a kormányzati intézményekben elfoglalt munkahelyétől, nyilvánvalóan a szeparatista vezetők

politikai indítékú felszólításai nyomán. Az állami vállalatoknál dolgozó albánok jelentős száma azonban bizonyítja, hogy a munkavállalás joga nincs megtagadva az albán lakosságtól, pl. a szociális szektorban alkalmazottak 60%-át az albán kisebbség teszi ki.

Gyermekgondozás. E területen a családi pótlékhoz való jog érvényesülésének problémáját kell kiemelni Koszovó és Metohija tartományokban. 1991-ben 236 ezer fő részesült családi pótlékban, amelynek jelenleg csupán 90 ezer haszonélvezője van. Ennek fő oka az állami iskolákba járó gyermekek csökkenő száma, a rendszeres iskolalátogatás ugyanis feltétele a családi pótléknak. Az érintett szülők csak kevés esetben folyamodnak kérvényezéshez vagy egyéb jogi eszközökhöz: nyilvánvaló, vagy nem akarnak, vagy – a szeparatisták nyomása miatt – nem mernek élni ezzel a jogukkal. A JSZK és a Szerb Köztársaság illetékesei arra töreksenek, hogy rábírják az albán fiatalokat a rendszeres iskolalátogatásra, hogy a többi állampolgárhoz hasonlóan ők is részesülhessenek az iskolalátogatással járó egyéb jogok, pl. a családi pótlék haszonélvezetében.

Novák István

Nemzeti kisebbségek a Monarchiában és az utódállamokban

Szász Zoltán: *Inter-Ethnic Relations in the Hungarian Half of the Austro-Hungarian Empire*; Tóth Pál Péter: *Hungarians in the Successor States: From World War I to World War II*. = *Nationalities Papers*. 24. vol. 1996. 3. no. 391–408.; 425–435. p.

A *Nationalities Papers* magyar kisebbségekkel foglalkozó számában (ismertetését lásd e számunk más helyén – a szerk.) két egymást követő korszak nemzetiségi politikáját jellemzi Szász Zoltán és Tóth Pál Péter tanulmánya.

Az első dolgozat az 1848 és 1918 közötti hét évtized magyarországi nemzeti-ségi küzdelmeire, viszályaira összpontosít, kitekintéssel a Kárpát-medence, illetve az egész Habsburg Birodalom nemzeti öntudatosodási, ébredési folyamatának a XVIII–XIX. század fordulójáig visszanyúló eredetére.

A birodalom és benne a történelmi Magyarország nemzeteinek fejlődését és kapcsolatait áttekintve joggal állítható, hogy ez az államalakulat az újkori közép- és kelet-európai nemzetek és nemzeti tudatok kialakulásának kísérleti laboratóriuma volt. A kísérletek és próbálkozások több ízben vezettek széles körű kudarcokhoz, amelyek mélyen átitatták nemcsak az érintett népek, hanem egész Európa történelmi-politikai tudatát, szinte az evidenciák erejével rögzítve a viszonyulásokat és felerősítve az előítéleteket. A Habsburg Birodalom, a későbbi kettős Monarchia pozitív értelmű, toleranciát megvalósító, kiegyezésre törekvő szellemi és magatartásbeli öröksége viszont ennek következtében hosszú időre feledésbe merült, sőt létezését is tagadták.

Az anyanyelvi kultúrájukat építő magyarországi nemzetek első politikai konfliktusára az 1848–1849-es magyar szabadságharc során került sor, ezt azonban a magyar hivatali nyelv terjesztésére tett erőfeszítések előzték meg, amelyek kulturális konfliktushoz vezettek. Paradox módon például a szlovák nemzeti önrzet és öntudat kialakulását, majd a csehtől különböző szlovák irodalmi nyelv kodifikációját éppen a magyar hivatali és oktatási nyelv kötelezővé tételét kimondó 1844-es törvények befolyásolták és gyorsították fel mintegy katalizátorként. Az, hogy e törvényeket még részlegesen sem hajtották végre, mit sem változtatott kihirdetésük hatásain, s ez a tanulság a későbbiekben még többször kínálkozott.

Az 1848-ban kirobbant tragikus polgárháborút már a politikai koncepciók el-
lentéte okozta: a polgári egyenlőség elvén alapuló magyar vármegyei-nemesi li-

beralizmus, illetve a saját területi önkormányzatban is kifejeződő állami attribútumok követelése a nemzetiségek részéről. A kompromisszumos megoldás lehetőségét hordozó 1849-es nemzetiségi törvény, akárcsak az 1848-as birodalmi alkotmánytervezet, majd az 1861-es nemzetiségi törvénytervezet egyaránt elvetélt próbálkozás maradt.

Az 1867-es kiegyezést követően más-más utat járt be az ausztriai és a magyarországi nemzetiségi együttélés. A ciszlajtániai birodalomrészben lezajlott cseh-német viszálykodás – jóllehet a cseh királyság helyreállítását is jelentő kiegyezés elmaradt – a századfordulóig elvezetett a párhuzamos társadalmi, művelődési és gazdasági struktúrák kialakulásához, a nyelvi és nemzeti egyenlőséghez Csehországban, illetve a morva (1905), a galíciai (1910) és a bukovinai (1914) kiegyezéshez. Magyarországon a történelmi hagyományok segítették a horvát kiegyezést (1868) megszületését, ám a többi nemzetiség igényeit rendezni kívánó 1868. évi XLIV. törvény az egységes magyar politikai nemzet Deák Ferenc-i koncepciójára épült, ennek következtében lényegében nyelvi, nyelvhasználati – és nem nemzeti – jogokat szabályozó törvény volt. Széles körben biztosította a különféle anyanyelvű magyar polgárok nyelvi jogait, beleértve az anyanyelvi oktatást, ám mindent egyéni, polgári jogként szavatolta és szabályozta. Ezen az elven túllépett azonban bizonyos felekezetek, főleg az ortodox nemzeti egyházak önkormányzatának és autonómiájának elismerése. A kollektív jogok elemeit tartalmazta továbbá az egyesülési jog szabályozása, valamint a vármegyei intézményekre vonatkozó számos nyelvhasználati rendelkezés.

Az 1868-as szabályozás toleráns elemeit azonban néhány év múlva kikezdték a kiegyezés egyensúlyzavaraiból következő helppolitikai törekvések, konkrétan a Béccsel szembeni nemzeti politika túlhangsúlyozásának irányzatai. Az ezzel szemben gyanakvással viseltető nemzetiségi politikusokat sommásan az osztrák vagy a pánszláv befolyás eszközeinek minősítették a hatalmon levő magyar pártok. Az 1879-es népoktatási, az 1883-as közoktatási, az 1891-es óvodai nevelési, valamint a helységnevekről rendelkező 1898-as törvénycikk egyaránt korlátozást hozott a korábbi állapothoz képest a nemzetiségek szempontjából. Az említett törvények mindegyike a magyar nyelv kötelező használatának, illetve hírsza megkövetelésének körét tágította. Mindezt betetőzte az 1906-ban létrejött koalíció kultuszminiszterének nevéhez fűződő, a nemzetiségek által leginkább sérelmezett oktatási törvény, a *Lex Apponyi*. A törvény beavatkozott a korábban autonóm felekezeti iskolák tanrendjébe, ami államosítási törekvéseket jelzett. A nemzetiként értelmezett magyar jelképek kötelező, mindazonáltal külsőséges használatának előírásával provokálta a kisebbségek önérzetét. A törvény végrehajtási utasításait már a következő évben enyhítették, a koalíció 1910-es bukása után pedig abamaradt az Apponyi-kurzus, mindez azonban nem tette jóvá káros hatásait, amelyeknek em-

lékei a Magyarország háborús vereségét követő és az ország feldarabolásához vezető 1918–1919-es időszakban még elevenen éltek.

A következő negyedszázados időszakot áttekintő tanulmányában *Tóth Pál Péter* rámutat, hogy a Párizs környéki békekben nem az érintett nemzetek megegyezése vagy vitája, hanem a nagyhatalmi érdekek alapján alakultak ki a felbomló Monarchia utódállamai. Közülük éppen Magyarország lett a leginkább homogén nemzetiségi összetételű, hiszen a szomszédos új államalakulatok területszerző mohósága rácafolt a meghirdetett wilsoni önrendelkezési elvekre: Csehszlovákiában 35,7%, Jugoszláviában 23,2%, Romániában pedig 33,5% lett a nemzeti kisebbségek aránya, s ebben szerepelt a több mint 3,2 millió, egy csapásra „külföldre” került Kárpát-medencei magyar is. Igencsak vegyes összetételük ellenére az utódállamok a homogén nemzetállam kialakítását tűzték ki célul, s annak megvalósításához megalakulásuktól kezdve a Monarchiában ismeretlen radikális eszközöket is alkalmaztak. Mindez elsősorban a zömében az új határok mentén élő magyarságot sújtotta, amelynek létét az új államok biztonságuk fenyegetéseként fogták fel. Politikai szintre emelt törekvéssé vált egyrészt a magyarlakta területek nemzetiségi összetételének módosítása, másrészt – ennek elérését is szolgálva – a magyar kisebbségek gazdasági, politikai, közösségi és kulturális erőinek megtörése. Az ezt célzó intézkedések sora a magyar nyelvhasználat ismételt korlátozásától, a magyar közalkalmazottak elbocsátásán, a magyarok rovására megvalósított földreformokon, az állampolgárság megtagadásán és a kiutasításokon át egészen a szervezett betelepítésig (kolonizációig) terjedt.

A magyarelleses represszió két időszakban is tömeges üldözéssé fajult ezekben az államokban: előbb az 1918–1920 közötti főhatalomváltozáskor, majd a második világháborús hadszíntérré válást követően, 1944–1948 között. Mindkét időszakban százazres nagyságrendű volt az elűzött, elmenekült, kiutasított és kitoloncolt magyarok száma. 1944 után tömeggyilkosságokra és deportálásokra is sor került. Az évtizedes bizonytalanság és megkülönböztetés – amelynek során a magyar kisebbségeket idegen és ellenséges elemként kezelték, ugyanakkor megkövetelték tőlük a feltétlen lojalitást az őket sújtó intézkedések iránt is – egyrészt megakadályozta a többségi nemzetek és a magyarság viszonyának rendezését és normalizálódását, másrészt különféle devianciák formájában széles körű és tartós szociálpszichológiai és magatartásbeli következményekkel járt a magyarságra nézve (szorongás, befelé fordulás, közöny, büntudat, gyanakvás, képmutatás, önfeledés, talajvesztés, kötődések hiánya, menekülés, hányódás stb.).

A két tanulmány két egybecsengő következtetést is sugalmaz. Egyrészt azt, hogy a legkritikusabb korszakokban is kialakultak és jelen voltak a rendezés lehetőségét rejtő elvek és kezdeményezések, másrészt pedig – sajnos – azt, hogy nemesak a paranoia szülte bűnök és a vétkes mulasztások, hanem az elvetett vagy

fel nem ismert lehetőségek is hatványozottan ütnek vissza, és nemcsak azokra, akik felelősséggel tartoznak értük.

Balla Kálmán

A besztercebányai zsidó közösség rövid története

Bitušiková, Alexandra: A Brief History of the Jewish Community in Banská Bystrica. = Slovenský národopis. 44. roč. 1996. 2. no. 202–207. p.

A szlovák néprajzi folyóirat 1996. évi 2. számának a szerkesztői tájékoztató szerint is „legérdekesebb cikkeit” angol nyelven közli.

Az 1255-ben alapított Besztercebánya a középkor egyik fontos bányavárosa. A város karakterét erősen meghatározta a bányászattal kapcsolatos német bevándorlás, amely folyamatos volt a rézbányászat XVII. századi hanyatlásának kezdetéig. A történelemből ismeretes, hogy az erős német befolyás alatt álló bányavárosok sohasem szívesen fogadtak be zsidókat, mert féltették tőlük a nemesfém-kereskedelmet. Besztercebányán mégis a szefárd zsidó családból származó Fortunátus Imre volt a Fugger-család letételeinek gondnoka. II. Miksa császár 1564-től 1576-ig tartó uralkodása alatt rendelet tiltotta a zsidóknak, hogy bányavárosoktól hét mérföldnyi távolságon belül letelepedjenek. Így csak (a jelenleg már a városba beolvadt) Radvány faluban vehették meg lábukat a zsidók, s ez így volt egészen az 1781-es „türelmi rendelet” megjelenéséig. Ez a zsidóknak – a nemesfémekkel való kereskedésen kívül – immár mindenféle kereskedelmi tevékenységet engedélyezett, megszüntette a megkülönböztető jelek viselésének kötelezettségét, és megengedte állandó, kőből épült zsinagógák létesítését is.

A besztercebányai városi levéltár dokumentumai szerint 1865. március 22-től van nyoma zsidó közösségnek magán a városon belül. Ugyanebben az évben nyílt a zsidó temető, 1867-ben pedig már zsinagóga épült, rabbi és kóser mészárszék működött a városban. 1867-ben zsidó magániskola is létesült, ami később állami izraelita népiskolává alakult át. 1919-re Besztercebánya 10 578 lakosából 600-an tekintették magukat „zsidó nemzetiségűnek”, miközben 1146-an vallották magukat izraelita vallásúnak. Úgy tűnik, a nemzetiségi hovatartozás a zsidók esetében kevésbé volt fontos: a zsidó vallásúak közül sokan szlováknak vagy magyar nemzetiségűnek vallották magukat. 1940-re a 13 ezer lakosból 1 203, tehát mintegy 10% volt zsidó.

Nemcsak a XIX. század utolsó harmada, hanem az 1919-ben létrejött Csehszlovák Köztársaság is kedvező környezetet biztosított a zsidóságnak. Besztercebánya háromnyelvű város volt, ahol nem volt antiszemitizmus, illetve ha volt is zsidóellenes érzület, akkor az a zsidóság egyes rétegeiben megnyilvánuló magyarbarátság számlájára volt frándó. A zsidók egymás között leginkább németül beszéltek.

A soknyelvűségre és ugyanakkor a nyelvhasználatban tetten érhető szociális feszültségekre egy 1927-es újságcikk így utal: „A zsidó kereskedő szlovákul beszél a vevőivel, a szlovák hölgyek magyarul beszélnek a munkásokkal, a cseh hölgyek egymás közt németül beszélnek. Hát akkor ki a hazafi?”

A besztercebányai zsidó közösségnek eléggé világos szociális szerkezete volt. Az újhíttűkből (neológokból) kerültek ki a közép- és felsőosztály, az alakuló burzoázia tagjai, a kereskedők, bankárok, vendéglősök, iparosok. Ugyancsak jelentős volt a zsidó értelmiségiek száma. Közöttük orvosok, ügyvédek voltak többségben, de előfordultak építészek és művészek is, mint a festő Dominik Skutecký. A gazdag, újhíttű zsidóság a Fő téren és környékén élt, a város szem előtt levő, megbecsült polgáraként. A főként Ukrajnából származó, szegényebb ortodox zsidóság Radványban lakott. A két zsidó közösség kevésbé érintkezett egymással. A gazdagabb, újhíttű zsidók erősen asszimilálódtak, felületesen gyakorolták vallásukat, társadalmi életükben könnyen vegyültek (az erős szlovák nemzeti tudatú) szlováksággal.

Már a XIX. század végétől számos zsidó társadalmi, kulturális, jótékonyági és sportszervezet alakul. Elsőként az 1878-ban keletkezett Zsidó Jótékonyági Nőegyletet említhetjük. Ez később Zsidó Nők Klubja néven folytatta működését. Majd megalakult a Nemzetközi Cionista Nőszervezet helyi csoportja is.

1865 óta működött a Chevra Kadisha, a zsidó temetkezési egylet. Rendkívül aktívak voltak a besztercebányai zsidó sportegyesületek. Nemesak a zsidó Sebők Ernő sportboltja volt híres, ahol Angliából hozatott sportfelszereléseket lehetett kapni, hanem az ő tevékenységéhez kötődik a csehszlovákiai műkorcsolyázás megindítása is, s ezért a harmincas években az országos bajnokságokat Besztercebányán szervezték. Megalakultak a zsidó fiatalok sportklubjai, a Makkabi és a Hashomer Hazair. A besztercebányai Makkabi Klubot a két háború közti Csehszlovákia egyik legjelentősebb klubjaként tartották számon, majd miután 1936-ban Besztercebányán megrendezték a II. Nemzetközi Makkabi Téli Sportjátékokat, amelynek nagy sajtója volt világszerte, rendkívüli módon megélnéült a környék téli sportélete.

A besztercebányai zsidó iskola kulturális központként is igen aktív volt, bár az iskola szlovák-íranyú és ökumenikus nyitottságát – mint az asszimiláció melegágyát – sok konzervatívabb zsidó bírálta. Mindent összevetve, a II. világháborút megelőző évtizedek a békés egymás mellett élés évtizedei. Egy korabeli besztercebányai nem zsidó polgár megjegyzése szerint: „Mindenki barátkozott zsidóval, katolikussal, protestánnal. Az emberek azért becsülték egymást, amik voltak, s nem azt figyelték, hogy ki melyik etnikumhoz vagy felekezethez tartozik.”

A szlovák autonómia 1938. október 6-i megalakulása után hamarosan megjelentek az első zsidóellenes rendeletek. Kiutasítás az állami alkalmazásból, részleges mozgási tilalom, melynek értelmében például a zsidóknak tilos volt fölmen-

niük az Urpín hegyre. Az antiszemitizmustól, illetve a zsidóüldözéstől való félelem miatt sokan (illegálisan) kikeresztelkedtek. A szerző megemlíti, hogy ebben Július Madarás protestáns lelkész is közreműködött. A mintegy 106 ezer szlovákiai zsidó kiirtásának keretében nagyrészt a besztercebányai zsidóság is elpusztult. Az éppen besztercebányai központú Szlovák Nemzeti Felkelésnek a Hashomer Hazair szervezésében több zsidó résztvevője volt. Fennmaradt egy angol irányítással Palesztinából érkezett cjtőernyős egység emléke, amelynek tagjait azonban a Hashomer Hazair helyi vezetőivel együtt Bukovec faluban elfogták a németek.

A II. világháború végeztével alig néhány zsidó tért vissza Besztercebányára, s közülük is többen még a negyvenes évek végén kivándoroltak. A totalitarizmus éveiben folytatódott az antiszemitizmus. A megmaradt zsidó családok igyekeztek elleledtetni gyerekeikkel, hogy zsidó származásúak. A zsidó temető ugyan megmaradt, de a sok éven át építőanyag-bányaként használt zsinagógát a 70-es évek végén lebontották.

Az 1989-es forradalom után a reziduális besztercebányai zsidóság – jelenleg kb. 100 aktív taggal – ismét kulturális és oktatási akciókba kezdett. Nincs ugyan rabbi és kóser mézárszék a városban, de a rabbinárus épületét felújították, és 1995 óta itt működik az újjáéledt besztercebányai zsidóság néhány irodahelyisége és könyvtára.

A tabuk és tilalmak hosszú évtizedei után időbe telik, míg visszatérhet a zsidó tudat. A zsidó fiataloknak abban a generációjában, amelyik már nem volt közvetlen tanúja a holocaustnak, ismét sokan vannak, akik keresik gyökereiket. Szerzőnk befejező szavaival: „Az ő feladatuk, s egyben a történészek, etnológusok és más társadalomtudósok erkölcsi kötelessége, hogy megtanítsák az embereknek, mi a zsidóság. A legtöbb szlovák ember keveset vagy semmit sem tud a zsidó közösségről, pedig az antiszemitizmus terjedésének éppen a tudatlanság a bölcsője.”

Tokai András

Radeckytől Masarykig avagy hogyan lettek a Habsburgok kettős monarchiájának cseh nemzeti-ségű támogatóiból annak felszámolói?

Pokorný, Jiří: Die Tschechen für oder gegen Österreich-Ungarn. = Der Donauraum. 1996. 28–36. p.; Opatka, Jaroslav: Masaryk und Österreich. = Uo. 37-42. p.

A Strauss-induló révén közismertebb – osztrák-német – névformájú Radetzky marsall (1766–1858) úgy tudott példás osztrák alattvaló lenni, hogy nem kényszerült feladni jó cseh hazafiúi mivoltát. A múlt század második fele jó ideig él-

tette ezt a paradigmát. J. Pokorný tanulmánya ennek érvényesülését szemléli a Monarchia iránt talán leginkább elkötelezett cseh réteg, a katonai veteránok és szervezetük nézeteinek összefoglalásakor. A múlt századi cseh politikai elit soha nem vonta kétségbe egy közép-európai hatalom létjogosultságát a németek és az oroszok között. Más kérdés volt ennek konkrét megvalósulási formája.

Az 1871-ben megghiúsult „cseh kiegyezés” után Palackýék (1798–1876) a passzív ellenállást választották (nem vettek részt például az 1873-as bécsi világtkiállításon, helyette viszont országos ünnepségsorozatot rendeztek a cseh nyelv fejlesztésében elévülhetetlen érdemet szerző J. Jungmann századik születésnapja alkalmából). Nem kívántak bekapcsolódni a Reichsrat, de még egy időre a cseh tartományi gyűlés munkájába sem. E passzivitást előbb az ifjúcseh párt adta fel, hogy azután az 1879-es választásokon már az összes cseh politikai erő változtatson a passzív ellenállás taktikáján. Így ui. inkább adódott lehetőség a kis lépések taktikájával bizonyos előnyök megszerzésére, például a prágai egyetemen a német mellett a cseh nyelvű képzés bizonyos fokú bevezetésére. Az aktív politizálás elősegítette az e téren erősödő professzionalizálódást. E vonatkozásban is lényeges az ún. „realisták” csoportjának fellépése, élükön mint meghatározó személyiséggel, T. Masarykkal. Masaryk (1850–1937) a Monarchia változását nem tekintette aktuálisnak, de még lényegesnek sem: szerinte a társadalmi élet minden szegmensében végzett gyakorlati s főként kulturális célzatú tevékenység lehet hosszú-távon gyümölcsöző. Ezáltal kell felkészülni egy valamikor bekövetkező szerencsés szituációra, mely majd lehetőséget kínál a cseh nemzet önmegvalósításához.

Ebben az időszakban, a nyolcvanas évektől kezdődően a cseh társadalom egyik számottevő rétegét képezték a katonai veteránok, kiknek jó fél évszázados szervezetei már 65 ezer tagot számláltak. 1886-ban a Rudolf trónörökösről elnevezett pilseni szervezet felvetette egy országos szervezet létrehozásának gondolatát, megnyerve elnöknek egy kifejezetten Habsburg-barát személyiséget, az íróként, festőként, vegetariánusként stb. egyaránt népszerű báró Friedberg-Mírohorický altábornagyot. A tábornok ugyanúgy jó osztrák tiszt és makulátlan cseh hazafi volt, mint pár évtizeddel korábban Radecký-Radetzky. Ezek után meglepőnek tűnhet, hogy a hivatalos szervek mégsem támogatták igazán a cseh veteránegyesületet, sőt kicsinyes módon sértegették érzékenységét (például zászlóikat egy elhunyt temetésékor csak a temetésre menet használhatták, visszaútban már szinte el kellett dugniuk őket – ellentétben a német veteránok egyesületével). Csupán egyszer érezhette a veteránszervezet, hogy az állam számít rájuk: az 1890. május 1-je alkalmából szervezett munkásünnepségen a veteránok is bekapcsolódhattak a közrend biztosításába. De a következő évben kongresszusuk ellenére sem tarthattak utcai felvonulást Prágában.

Egyébként a század végén a cseh társadalom is bizalmatlanul tekintett a veteránokra, mint egyfajta nemzetidegen erőre. Nem vehettek részt például a Palacký-

centenárium ünnepségein, a sajtó pedig, ha éppen nem talált más célpontot, mindig szívesen hozott karikatúrát róluk. A veteránok nemzeti tudatát mélyen érintette, hogy 1903-ban egy össznemzeti művelődési egyesület alakításakor őket kizárták a létrehozók sorából. Ráadásul az ő soraik sem voltak egységesek: a központi szervezet felettébb mérsékelt nemzeti irányultságát nem minden tagszervezet helyeselte.

Fontos küzdelem témájául szolgált az a felhívás, amely Bécsből egy egységes ciszlajtániai veteránszervezetet javasolt. A bécsi javaslat mögött politikailag ott állt a Keresztényszocialista Párt is. 1907-ben Beck kabinetje a Reichsratban is előállt ezzel a propozícióval. A csehek válasza: nem, soha! Ők egyrészt nem akartak a hadigépezet játékszereivé alacsonyulni, ehelyett inkább és változatlanul a kölcsönös segítségnyújtást érezték fő tennivalójuknak, másrészt nem kívántak a bécsi erők javára lemondani meglehetősen jelentős egyleti vagyonukról. Végül már a világháború elején, nem demokratikus, hanem felülről diktált döntéssel született meg az egységes ciszlajtán veterán egyesület.

A háború – mely Pokorný szerint a csehek értelmezésében a szlávok ellenében indult – nyilvánvalóvá tette a Monarchia és a csehek útjának különválását. Ezt olyan szimbolikusnak minősíthető esemény is jelzi, mint a 28. gyalogezred tragikomikus vége. Történt, hogy 1915-ben ország-, sőt világszerte híre ment: ennek az ezrednek teljes állománya katonai zeneszó mellett állt át az ellenséghez. A tények ennek ellentmondtak, ám a vezérkar olyan tendenciózus zárójelentést készített az uralkodó számára, hogy öfelsége ennek hatására az ezred felszámolását határozta el, végképp aláásva ezzel az intézkedésével a csehek lojalitásérzését. Az ezred utóéletének színes pillanata, hogy J. Machar cseh költő, ki ebben az ezredben szolgált egykor. későbbi éveiben a parkban játszó cigányzenészekről hallgatja majd az ezred indulóját, sőt találkozik volt ezredparancsnokával is. Elmúlt a Monarchia, a hadsereg, meghalt a császár, – de lám, a zene tovább él...

Masaryk politikai pályája bizonyos értelemben Radecky és Palacky irányának folytatásaként indult. A nyolcvanas és kilencvenes években közölt tanulmányaiiban azt fejtegette, korántsem állítható a cseh történelem egyetlen és kizárólagos tengelyébe a németéssel vívott küzdelem. Sőt: Masaryk odáig ment, hogy szükségesnek tartotta a németek – értsd: osztrákok – irányában az „abszolút aktív és pozitív” politikálást. Ezért azután a cseh radikális nemzeti táborból nem kevesen Masaryk teljes kiközösítését követelték.

Masaryk a nyolcvanas évektől fokozódóan érezte a Monarchia külpolitikai veszélyzónába sodródását, azaz a militarista Németországtól való mind erősebb függést. Ez véleménye szerint magát az államot teszi sérülékennyé, márpedig akkor ő mindenképpen a Monarchia szükségességét vallotta. Egyben szerette volna megtalálni a Habsburg Birodalom demokratizálásának lehetőségét. E reménye szűnt meg egy pillantás alatt a Szerbiának küldött hadüzenetkor. S ekkor került

hármás választási lehetőség elé: támogatni a központi hatalmak agresszív háborúját, passzívan visszahúzódni vagy egy új politikai államrendért harcba szállni. Masaryk ez utóbbit választotta.

Masaryknak egy demokratikusabb Európa képe lebegett a szeme előtt. Ezért különösen fontosnak tartotta, hogy Ausztria sorsának jobbra fordulásában megtegyen minden tőle telhetőt, beleértve az olyan segítséget is, mint az 1922-es 100 millió koronás készpénzsegély vagy az amerikai pénzügyi körök pozitív irányú befolyásolása.

Masaryk baráti és segítõ magatartása tetten érhetõ az osztrák elnökhöz, M. Hainischhoz fûzõdõ kapcsolatában is. A két tudós személyiség már évtizedek óta kölcsönösen tisztelte egymást. Ilyen múlttal találkoztak elõször 1921-ben Masaryk kezdeményezésére, mikor a csehszlovák elnök Olaszországból Prágába visszatérõben külön megállt osztrák földön. Ezt követte egy jól elõkészített hivatalos találkozó a csehországi Lányban, mely hozzájárult számos korábbi elõítélet megszüntetéséhez. A gyümölcsözõen fejlõdõ csehszlovák–osztrák kapcsolatokat csak Hitler hatalomra kerülése árnyékolta be, majd a világháború s a rá következõ diktatúra tette jegesebbé. Most lehet ismét avval foglalkozni, hogy a Masaryk-nagyságú életmûveket kölcsönösen minél jobban feltárják és kamatoztassák Prágában és Bécsben egyaránt.

Sonnevend Péter

Határ menti nacionalizmus: Grenzmark Posen-Westpreussen (1919–1939)

Spevack, Edmund: Borderland nationalism. Westward migration and anti-Polish aggression: the case of the Grenzmark Posen-Westpreussen, 1919–1939. = East European Quarterly. 30. vol. 1996. 3. no. 301–329. p.

Az itt ismertetett cikk (melyhez nagyon hasznos lett volna térképmelléleteket adni) címében csak egy húsz éves idõszak és csak egy ténylegesen ennél is rövidebb ideig létezõ keleti német tartomány ideológiai ellentmondásainak leírását ígéri, valójában azonban Közép-Európa egyik nagy, évszázadok óta vegyes lakosságú régiójának nacionalizmusáról ad képet, tehát idõben és térben egyaránt jóval távolabbi összefüggéseket mutat be címéhez képest.

Maga a Grenzmark Posen-Westpreussen nevû tartomány a versailles-i békeszerzõdés után, hivatalosan 1922-ben kialakított több száz kilométer hosszú, de igen keskeny „csík” az újonnan létrehozott lengyel állam határainak mentén, mindössze kb. 350 ezer lakossal és Schneidemühl székhellyel (ma lengyelül a Piła nevet viseli).

Sem ez a mesterségesen létrehozott, nevében is a Németországtól elcsatolt Nyugat-Poroszországot idéző terület, sem a tágabb régió nem volt egységes lakosságú: sem annyira német, mint amennyire ezt a német propaganda az I. világháborút követő területvesztések után hirdette, sem annyira lengyel, mint amennyire a lengyel nemesség és a katolikus egyház szerette volna már 1848 óta. (A zsidóságot, amely a nácizmus idején eltűnt a régióból, szerzőnk nem is említi.)

A régió 1466-tól 1772-ig mindenestre lengyel fennhatóság alatt volt, majd Lengyelország első felosztása után Poroszország része lett, és egészen 1945-ig német uralom alá tartozott. Ami 1945 után történt, az szerzőnk szerint annyit jelent, hogy a lengyelek nyerték meg – ha nem is külső segítség nélkül – azt a játszmát, amely évszázadok óta folyt a térségben.

A német nacionalista irodalomban, melynek elemzése cikkünk fő témája, minden erőfeszítés arra irányul, hogy bebizonyítsa: a Nagy Frigyes-i gyarapítás Lengyelország első felosztása után jótékony hatást gyakorolt a területre, amely azután fokozatosan teljesen elnémetesedett. A lengyelek ezzel szemben azt hangsúlyozzák, hogy 1772 előtt évszázadokig teljes egészében lengyel volt a terület, és a németesítés korántsem sikerült teljesen. Különösen az 1860 után kiélesedő porosz Kulturkampf idején a vitatott, s akkor német kézen levő tájegység lakosságának egyértelműen választani kellett a „német” vagy a „lengyel” nemzeti és kulturális hovatartozás kérdésében.

A hovatartozás természetesen nem volt kérdés a friss német telepések körében, akik igen nagy számban érkeztek ide. Csak 1886 és 1914 között egymilliárd márkát költött Poroszország földvásárlásra a lengyel nemességtől, és nagy lendülettel folyt az a kelet-poroszországi kolonializáció, melynek háttérben már a későbbi Lebensraum (élettér) elmélete munkált. Az elnémetesedést azonban két tényező is hátráltatta: egyrészt az őshonos lengyel lakosság gyorsabban szaporodott, mint a polgárosodottabb németség, másrészt a betelepítésekkel egyidejűleg zajlott az azóta is folyó elvándorlás a gyorsabban iparosodó nyugati német országrészekbe, illetve magába Berlinbe.

A porosz Kulturkampf ellen, melynek háttérben gazdasági okok: elsősorban a földtulajdon kérdései álltak, a XIX. század második felében szervezett lengyel ellenállás bontakozott ki. Ennek főbb kérdései közé a földtulajdon, a nyelvi autonómia, a lengyel nyelvű oktatás és a vallás megőrzése tartozott. A németül Posennek és Westreussennek nevezett területen is szervezett volt ez a gazdasági és kulturális harc, s mint ilyen, erőteljes gazdasági szövethozatokkal, jól szervezett oktatási és kulturális szervezetekkel, illetve aktív lengyel katolikus egyházzal büszkélkedhetett, akár csak egész Pomerániában, Nyugat-Poroszországban és Sziléziában. E területek azután az I. világháború végétével – a német és a lengyel politikusok megkérdezése nélkül – az amerikai, brit és francia politikusok döntése nyomán az újonnan kialakított Lengyelországhoz kerültek.

A nagyhatalmi döntéssel ugyan a nyertes Lengyelország sem volt egészen elégedett. Németország azonban egyszerűen elfogadhatatlannak tartotta a helyzetet, s emiatt megindult a határrevízió ideológiai és propagandisztikus előkészítése. A húszas évek elejétől a Grenzmarkban megjelenő történelmi művek és a népszerű „hazafias olvasókönyvek” mind azt voltak hivatva bizonyítani, hogy nemcsak az újonnan kreált Grenzmark, hanem a Lengyelországhoz csatolt területek jó része is német. Igazi történelme Nagy Frigyessel kezdődik, mert ami azelőtt volt, az mind homályos és rosszul dokumentált „legenda”. Schneidemühl központtal működő Grenzmark pedig olyan előretolt bástyának kiáltott ki, amelyből kiindulva majd vissza lehet szerezni Kelet-Poroszországot.

A Grenzmark gazdasági helyzete reménytelen volt. Korábban is gondot okozott az északabbi részeken a föld rossz minősége, délebbre pedig az öntözés hiánya. A keletről jövő olcsó lengyel, sőt orosz munkaerővel a gazdaságok azonban valahogy megélték. Az új határok lezárása után azonban megszűnt ez az olcsó munkaerő, sőt elvesztek a korábbi keleti piacok is. Az 1923-as mezőgazdasági válság további gondokat okozott. A korszak propagandakiadványaiban immár nem a „német karakter megőrzése”, hanem a „lengyel fenyegetés” elhárítása lett a fő cél. Tovább folyt a „német rendszeresség” szembeállítás a „lengyel slampossággal”.

Az 1933-as náci hatalomátvétel, majd főként Lengyelország 1939-ben történt lerohanása után a nemzeti szocialisták – nem teljesen a Szovjetunió együttműködése nélkül – terror alkalmazásával igyekeztek végleg kiirtani a régióból a lengyeleknek még az emlékét is. A náciak a nemzetiség megállapítására bevezették az úgynevezett népességi listákat (Volkslisten), amelyeken négy kategória szerepelt: német állampolgárok, a Reichen kívül élő németek, németesíthetők és negyediként, akik a németiségre semmilyen jogot nem formálhatnak. (Érdekes megjegyezni, hogy ezeket a még meglevő listákat ma is használják Németországban, a német állampolgárságért folyamodók esetében.)

A Grenzmark régió területei és az egyéb keleti területek, központjukban az újonnan kialakított Wartai körzettel (Warthegau) egy gigantikus náci újratelepítési terv központjává váltak, azzal a szándékkal, hogy a lengyelektől teljesen megtisztítva őket, a német betelepülők hatalmas gyűjtőhelyévé tétessenek. Magyaráztul a lengyel fenyegetés szolgált. Ennek bizonyítására az 1939. szeptemberi „brombergi véres vasárnap” eseményeit nagyították fel. (Heinz Neumeyernek Nyugat-Poroszországról mostanában megjelent könyve bizonyítja, hogy Németországban egyesek máig úgy vélik: 1939 előtt oly nagy volt a lengyel fenyegetés, hogy a németek kénytelenek voltak ellene fegyveresen fellépni.)

A náci párt 1933-as elsőprő választási győzelme, majd a lengyel határon élő protestáns németiség rendkívüli készsége arra, hogy a fasiszta rezsimmel együttműködjék, csak annak a bizonyítéka, hogy milyen óriási pszichológiai válsághelyzetbe került a határ menti németiség a 30-as években. A krízisre az is jellemző,

hogy mind a népszerű propaganda, mind a tudományos munkák szintjén sikerült ebben a hagyományosan vegyes népességű határkörzethen azt a hamis hitet elterjeszteni, hogy a németeket és a lengyeleket kategorikusan és összetéveszthetetlenül meg lehet különböztetni egymástól, illetve hogy ellentéteik kibékíthetetlenek.

Az 1930-as években a náci ideológia radikalizálta, majd Kelet-Európa széles régióira terjesztette tovább a fasiszta ideológiának immár fajelmélettel is „alátámasztott” érveit.

Szerzőnk a második világháború utáni helyzetet nem vizsgálja. Cikke befejezésében a német újjáegyesítés utáni (legfrissebb) helyzetről így töpreng el: „Miközben 1990. november 14-én szerződésben szilárdan rögzítették a német–lengyel határt, és 1991. június 17-én német–lengyel barátsági és együttműködési szerződés is született, még nem bizonyos, hogy mekkora szerepet fognak a továbbiakban játszani a közvélemény alakításában vagy az újjáegyesített Németország kormányzati határozatainak befolyásolásában a „hazafias” írók és a Kelettel foglalkozó tudósok. Ezután fog majd csak kiderülni, hogy ők is csatlakoznak-e a kiengesztelődés hangneméhez, vagy ismét a nacionalista elvárások kiszolgálóivá válnak.”

Tokai András

„Faj” és „eticitás” oktatása felsőoktatási szaktárgyakon belül

Bulmer, Martin – Solomos, John: Introduction: race, ethnicity and the curriculum. = Ethnic and Racial Studies, 19. vol. 1996. 2. no. 777–787. p.; Mason, David: Themes and issues in the teaching of race and ethnicity in sociology. = Uo. 789–806. p.; Taylor, Rupert: Political science encounters 'race' and 'ethnicity'. = Uo. 884–895. p.

Az angliai Surrey egyetemének szociológiai tanszéke által kiadott *Ethnic and Racial Studies* c. negyedéves folyóirat 1996. októberi különszáma Martin Bulmer és John Solomos bevezetőjével hét cikket is közöl arról, hogy a „faj” és az „eticitás” fogalmainak oktatása hogyan kerül újabban előtérbe a felsőfokú tanintézetekben. Mi itt a bevezetőt és a kérdéskör szociológiai és politikatudományi kapcsolataival foglalkozó két cikket szemléljük.

Bevezető

Stephen Howe a *New Statesman and Society* 1992. évi szeptember 26-i számában megjelent *Empire Strikes Back* (A birodalom visszaüt) című cikke leszögezi: „Újabban a faj, az etnicitás és a nem kérdésköre került a viták középpontjába, számottevő módon váltva föl az osztályokkal és a gazdasággal kapcsolatos vizsgálódásokat.” A K. A. Appiah és H. L. Gates szerkesztette *Identities* (Személyazonosságok) c. tanulmánykötetben (1995, Chicago) pedig azt olvashatjuk, hogy „a faj, az osztály és a nem az irodalomkritika szentháromságává vált”. A faj és az etnikai hovatartozás vizsgálata tehát elkerült a tudományos élet peremvonaláról, és a tudományos kutatás, sőt az oktatás központi kérdésévé vált oly egymástól eltérő szakterületeken, mint a szociológia, a földrajz, a politikatudomány, az irodalomelmélet és a történelem. Egyre több ilyen szellemben íródott egyetemi jegyzet jelenik meg, s a hallgatók növekvő számban specializálódnak faji, nemzetiségi, illetve a nacionalizmussal kapcsolatos témákra. Nő a tárgyakban megjelenő monográfiák száma is.

Igaz, W. E. B. DuBois már 1902-ben megjósolta, hogy a XX. század kérdése a bőrszín. És valóban: a faj és az etnikai hovatartozás problematikája egyre jobban előtérbe is került a század folyamán. A nem európai népek Nyugat általi gyarmatosítása, a kolonializmus elleni nacionalista mozgalmak fellángolása, a faji viszonyok dinamikája az USA-ban és Dél-Afrikában, a nem európai népek tömegmé-

retű bevándorlása az ipari társadalmakba igencsak fölkelte a szociológusok, szociál-antropológusok és némely történész figyelmét, bár ezek a kérdések sokáig a perifériákon maradtak, még ha meg is jelent néhány tekintélyes tankönyv, mely már a mai értékrend felé mutat. Így – Cox: *Caste, Class and Race*. (Kaszt, osztály és faj.) 1948, New York, Doubleday; Hughes: *Where Peoples Meet*. (Népek találkozása.) 1952, Glencoe, Free Press; Frazier: *Race and Culture Contacts in the Modern World*. (Faj és kultúra találkozása a modern világban.) 1957, New York. Knopf; Smith: *The Plural Society of the British West Indies*. (Brit Nyugat-India plurális társadalma.) 1965, Berkeley, California Univ. Press; Banton: *Race Relations*. (Faji viszonyok.) 1967, London, Tavistock; Barth: *Ethnic Groups and Boundaries*. (Etnikai csoportok és határaik.) 1967, London, Allen and Unwin; Blalock: *Toward a Theory of Minority Group Relations* (Kisebbségi csoportviszonyok megközelítése.) 1967, Chapel Hill, Univ. of North Carolina Press; Mason: *Patterns of Dominance*. (A dominancia működési mintái.) 1967, Oxford; VanDen Berghe: *Race and Racism: A Comparative Perspective*. (Faj és rasszizmus: összehasonlító kitekintés) 1967, New York, Wiley; Rex: *Race Relations in Sociological Theory*. (Faji viszonyok a szociológia-elméletben.) 1967, London. Weidenfeld and Nicolson; valamint Wilson: *Power, Racism and Privilege: Race Relations in Theoretical and Sociohistorical Perspective*. (Faji viszonyok elméleti és társadalomtörténeti nézőpontból.) 1973, New York, Free Press. A szociológiában azonban a „faj” csak nemrégiben vált az elmélet központi kategóriájává, főképpen Stone 1977-es tanulmánya, a *Race relations and the sociological tradition* (Faji viszonyok és a szociológiai tradíció.) című cikke óta, ami az ugyancsak Stone által szerkesztett *Race, Ethnicity and Social Change* (Faj, etnicitás és társadalmi változás) c. tanulmánykötetben látott napvilágot a massachusettsi North Scituate-ben a Duxbury Pressnél.

A jelenlegi helyzetben nem is az a legszembetűnőbb, hogy a faj és az etnicitás elméleti fontosságára oly nagy hangsúly esik, hanem az, hogy a három alapvető tudományágon: a szociológián, szociál-antropológián és a történelmen kívül oly sok más tudományág is központi kategóriaként kezdi kezelni a faji kérdést.

A kutatás föllendülése, számos e tárggyal foglalkozó új kutatóhely kialakulása és új folyóiratok indulása ellenére igen nagy a bizonytalanság a terminusok tényleges jelentését illetően. Szerzőink úgy látják, hogy faj és etnicitás valódi jelentését az állampolgárság pontosabb meghatározásával, valamint a társadalom pontos határainak deliniálásával lehet megközelíteni.

A pontos és végleges definícióktól óvakodva szerzőink csak az ezzel kapcsolatos kérdéseket sorolják fel. Így: mi a bevándorlók, illetve a bevándorlók leszármazottainak állampolgári jogállása; mi az alapja a faji, etnikai és kulturális konfliktusoknak olyan egymástól rendkívül eltérő társadalmakban, mint a Srí Lanka-i, a Fidzsi-szigeteki, a guayanai, a belga, a kanadai vagy az észak-írországi?; mi a

szerepük a különböző csoportok tagjainak az érdekérvényesítésben?; mi okozza a nagyobb elismerést és a társadalomba való újra befogadást az olyan autochton kisebbségeknek, mint az ausztráliai vagy kanadai őslakók?; mi a jelentősége az olyan változásoknak, mint az, hogy a spanyol a korábban egynyelvű USA-ban a második anyanyelvvé válik?; mi az igazi jelentősége annak az új jelenségnek, amelyet az ipari társadalmakban újabban „fekete alsóosztálynak” (black underclass-nak) neveznek?

És mit kezdünk azokkal a jelenségekkel a volt Szovjetunió, a volt Jugoszlávia vagy éppen a Közel-Kelet területén, amelyek elsősorban faji, etnikai vagy a nemzeti azonossággal kapcsolatos kérdések körül bontakoznak ki? Az új konfliktusok új magyarázatot igényelnek, már csak azért is, mert a tantárgyakat hallgató diákok összetételében is olyan változások történtek, hogy igénylik a régi Európa-centrikus megközelítéseknél használhatóbb, multikulturális megközelítéseket.

Szerzőink itt tartják fontosnak leszögezni, hogy a faj és az etnicitás semmiképpen sem „természetes” kategória. A faji és az etnikai csoportok, éppúgy, mint a nemzetek, „képzetes” társadalmi egységek (imagined communities), ideológiai entitások, melyek bizonyos harc árán alakulnak ki és változnak. A társadalomkutatók számára – vallják a szerzők, rendkívül fontos, hogy az olyan eszmék, mint a faj és az etnicitás anyagi következményeket is hordoznak magukban azok számára, akiket beleértünk vagy kizárunk egy-egy fajból, illetve népcsoportból.

A faj és az etnicitás vizsgálatának – és oktatásának – tehát komoly politikai velejárói vannak. Taylor és szerzőtársai 1992-es *Multiculturalism and the Politics of Recognition* (A multikulturalizmus és az elismerés politikája) című műve leszögezi: „Nemcsak napjaink feminizmusa, hanem a faji viszonyokról és a multikulturalizmusról folyó viták is alapvetően abból indulnak ki, hogy az elismerés megtagadása egyfajta elnyomást jelent.”

Hogy miért került faj és etnicitás az oktatás előterébe, arra David Mason már említett, *A dominancia működési mintái* c. könyvéből vett idézet adja meg a választ: „Azok között a választási lehetőségek és korlátok között, amelyek egy modern ember életéselyeit strukturálják, központi helyen állnak, a fajjal és etnicitással kapcsolatosak. A szociológiai tananyagban, ha meg akarja értetni a hallgatókkal a világot, e témákat az osztály és a nem kérdéseivel együtt mind inkább középpontba kell helyezni, nem úgy, mint régebben gyakran, amikor a figyelem perifériájára szorultak.”

Faj és etnicitás a politikatudományban

Az amerikai politikatudomány egészen az 1960-as évekig jóformán mentes volt a faji és etnikai kérdések vizsgálatától. Ennek egyik magyarázata az volt, hogy a politikatudomány az objektivitás érdekében kerülje el az értékek vizsgálatát, szigorúan a „tényekre” igyekezzék szorítkozni. Az amerikai társadalom hitt az asszimi-

lációban, így a „faj” és az „etnicitás” tudatában átmeneti jelenségként volt elkönyvelve. 1965-ben aztán megjelent a fekete választó, 1984-ben pedig Jesse Jackson mint az első fekete elnökjelölt is fellépett. Tucatjával kerültek feketék a szenátusba, és ezrével a választott kormányzati pozíciókba.

Megkezdődött a fekete választóerő empirikus vizsgálata. Hogy csak néhány könyvcímet említsünk: Mark Levy és Michael Kramer: Az etnikai tényező: hogyan döntik el a választást Amerika kisebbségei (1972); Raphael Sonenshein: Politika fekete-fehérben: faj és hatalom Los Angelesben (1993); Paul Abramson: A fekete amerikaiak politikai szocializációja (1977) stb. Mindezen művek alapprob-lémája azonban az, hogy a kapcsolódások kimutatása mellett nem tudnak vála-szolni arra a kérdésre, hogy mi is az oka bizonyos választói viselkedéseknek.

A 70-es években, elsősorban Arend Lijphart munkássága nyomán a pluralista elmélet keretein belül bukkant fel a „konszocializáció” (consocialism) elve, amin azt értik, hogy a társadalom több etnikai csoport érdekeinek együttes védelmére is épülhet, ami e csoportok elítjeivel való együttműködésen alapszik, és magában foglalja az egyes szegmentumok autonómiáját, arányos képviseletét és a kölcsönös vétőjogokat.

Azonban ez a megközelítés sem mondja meg, honnan származik az etnicitás. Ezen a szinten az etnicitás jelentését két módon, nevezetesen „őseredeti” (primordial) vagy „eszköz-értelmű” működésében lehet megközelíteni. Az őseredeti értelmezés szerint: még mielőtt az egyén valamely társadalom vagy nemzet tagjává válnék, már érzékel valamiféle közös eredetet, kulturális vagy fizikai azonosságot avagy egyszerűen affinitást a „mi fajtánk” iránt. Az eszköz-értelmű magyarázat szerint az egy fajhoz tartozás csak akkor „hívódik elő”, akkor válik ténylegesen működővé, ha erre valamilyen politikai célból szükség jelentkezik. A két szemlélet integrációjára is történtek kísérletek, kevés sikerrel. Sőt: látván a meghatározás nehézségét, arra is van példa Nathan Glazer és Daniel Moynihan 1975-ös *Etnicitás: elmélet és gyakorlat* című könyvében, hogy a szerzők egyenesen kijelentik: „Az etnicitás elméletével csak kezdők foglalkoznak.”

Ha valami ennyire ellenáll a meghatározásnak, akkor talán nem is létezik. Illetve ahogy Rupert Taylor feltételezi: „Akkor el kell ismerni, hogy a kudarc magában a tárgyban rejtezik, különösen abban, hogy a politikatudomány a tudományos módszer örve alatt félrevezető módon előre feltételezi, hogy a „faj” és az „etnicitás” önálló, illetve hogy a politikát meghatározó egzisztenciával rendelkezik.”

Taylor szerint nem szabad elfogadnunk azt a szemléletet, hogy a történelem vizsgálatakor egyszerűen csak „összetalálkozunk” (encounter) a „faj” vagy az „etnicitás” erőivel, hanem azt kell megvizsgálni, hogy a széles értelemben vett politikai rendszer miként munkálta ki azt a hitet, hogy van „faj”, és van „etnicitás”. És arra is rá kell mutatni, hogy a társadalom miként konstruálja ezeket a fogalmakat az államépítés parancsoló szükségletei szerint. A hamis kiindulópontok leleplezése megkezdődött, de a munka egyelőre csak a politikatörténet határmezsgyéin folyik.

Taylor kételyeit és bizalmatlanságát jellemzően mutatja, hogy a „faj” és az „ethnicitás” szavakat mindvégig idézőjelben használja, azt pedig, hogy „rasszizmus” nem is veszi a tolla hegyére.

Faj, ethnicitás és „fajivá tétel” a szociológiai irodalomban

David Mason, a Plymouthi Egyetem szociológia professzora a „race” és „ethnicity” mellett felveszi tanulmányának kulcsszavai közé a kissé bővebb magyarul zatra szoruló „racialization” szót is. Ezzel tulajdonképpen be is mutatja az angol szász. elsősorban a szigetországi szociológia alapvető gyanakvását és tartózkodását attól, hogy szociológiai tényeket faji alapon magyarázzanak, „elfajiasítsanak”.

Azt is megtudjuk a szerzőtől, hogy a nyolcvanas évek elején új ortodoxia bontakozott ki Nagy-Britanniában a szociológia terén. Ennek értelmében nemcsak hogy nem tartották többé érvényesnek a „fajok” biológiai alapon történő megkülönböztetését, hanem egyenesen az a felfogás alakult ki, hogy a „faj” kifejezés csak az a szociológus használja, aki legitimizálni akar egy olyan ideológiai konstrukciót, amely a faji alapra helyezett elnyomás elhomályosítására szolgál. E felfogás a tekintélyes Robert Miles hatására terjedt el, akinek marxista kiindulásával természetesen nem minden szociológus értett egyet, de felfogása olyannyira mérvődővé vált a szakmában, hogy hamarosan nem akadt egyetlen olyan angol szociológus sem, aki ne idézőjelben használta volna – akárcsak az előzőekben ismertetett cikk szerzője. Rupert Taylor is – a „faj” kifejezést.

Az újabb szociológiai munkákban, különösen az oktatási célra készült jegyzetekben a faj és az etnikum szavakat igyekeznek egyenértékűen egymással kölcsönösen felcserélhető módon használni, legalábbis Angliában. Amerikában pedig a „faj” a fekete és fehér bőrszín megkülönböztetésére van fenntartva, az „etnikum” ról pedig az ázsiai és az európai eredetű amerikaiak megkülönböztetésekor beszélnek.

Az utóbbi évek európai eseményei, a volt Szovjetunió felbomlása fellendítették az európai etnikumok kutatását. Esetükben az angolszász szakirodalom faji kérdéseket sosem emleget, a „rasszizmus” kifejezés a nyugat-európai új-fasizmus megjelölésére szolgál.

„Faj” és „etnikum” mellett az utóbbi évek angolszász szociológiájában fellelő – nem mentesen az erősödő feminista mozgalmak hatásától – a „nem” (angolul: gender) társadalmi helyzetének elemzése is. Szerzőnk cikkének végén a következőképpen összegez: „Az emberek életésélyeit konstruáló választási lehetőségek és kényszerűségek közt központi helyen állnak a faji vagy etnikai tényezők. A szociológiai tananyagunk képessé kell tennie a hallgatókat arra, hogy megértsék: ezek a tényezők – az osztályhoz vagy valamely nemhez való tartozás vizsgálata mellett – a korábbinál sokkal központibb figyelmet érdemelnek.”

Tokai András

**A KÓDEX KÖNYVÁRUHÁZ
NEMCSAK A KÖNYVTÁROSOK ÁRUHÁZA**

Régi helyen, az új könyvek széles választékával
készséggel állunk a vásárlók
és a könyvtárak rendelkezésére.

*Címünk: 1054 Budapest, Honvéd u. 5. (Báthori u. sarok)
Telefon/fax: 132-7357, 132-7385, 131-6350*

Nyitvatartási idő:

<i>hétfőtől szerdáig</i>	<i>9-17 óráig</i>
<i>csütörtökön</i>	<i>9-18 óráig</i>
<i>pénteken</i>	<i>9-16 óráig</i>

**ÚJ SZOLGÁLTATÁSUNK
KÖNYVTÁRAK, INTÉZMÉNYEK ISKOLÁK RÉSZÉRE:**

Kívánságukra tájékoztatást adunk az Önöket érdeklő magyar és idegen nyelvű könyvújdonosságokról, hanglemezekről, video- és hangkazettákról, oktatási programokról.

A megrendeléseket faxon is elfogadjuk, és postai utánvétellel, átutalással azonnal szállítjuk – a szerződött könyvtáraknak a kért fizetési mód szerint.

ENGEDMÉNYEINK

könyvtárak, könyvtárosok, iskolák pedagógusok részére készpénzes vásárlás esetén: magyar nyelvű könyvek-nél 20%, idegennyelvű könyv, szótár, lexikon, hangzó anyagok stb. 10%, diákok, nyugdíjasok minden vásárlás után 10% engedmény.

KÖVETKEZŐ SZÁMUNK TARTALMÁBÓL

Kiss Gy. Csaba: Magyarságkép a XX. századi szlovák irodalomban
(tanulmány)

*

Történelmi kibékülés német–francia mintára?
a román–magyar kapcsolatok helyzete (Osteuropa)

Nacionalizmus és konfliktuslehetőség az Orosz Föderáció régióiban
(Osteuropa)

Tervezet a magyar–jugoszláv népeseréről 1946-ban (Föglein Gizella)

Böhm Károly – Konferencia Kolozsvárt
(Steinder L., Mészáros András, stb.)

A népi vallásosság elemei Herczeg János Módosulások c. regényében
(Silling István)